3.5

द्यास्वनुसन्धेयाः ? उत यत्र श्रूयन्ते तत्रैव– इति । किं युक्तं ? यत्र श्रुतास्तत्रैवेति । कुतः विद्यान्तरस्य रूपभूतानां गुणानां विद्यान्तरस्य रूपत्वे प्रमाणाभावात्, प्रतिषेधरूपाणामेषामानन्दादिवत् स्वरूपावगमोपायत्वाभावाच्च । आनन्दादिभिरवगतस्वरूपे हि ब्रह्मणि स्थूलत्वादयः प्रपञ्चधर्माः प्रतिषिध्यन्ते, निरालम्बनप्रतिषेधायोगात् ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे– अक्षरधियां त्ववरोधः– इति । अक्षरब्रह्मसम्बन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां सर्वब्रह्म-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

किं मैत्रेयीब्राह्मणे श्रुतमस्थूलत्वादिकं तत्रैवोपसंहार्यम् ? उत सर्वासु विद्यासु, अस्थूलत्वादीनां किं ब्रह्मासाधारणतया तत्स्वरूपनिरूपकत्वम् ? उत केवलज्ञानानन्दादीनामिति, किमस्थूलत्वादिकं विना शङ्कितकृत्स्नदोषव्यावृत्तिप्रतीतिरस्ति नेति, अस्ति चेत्– केवलज्ञानादीनामेव निरूपकत्वेनास्थूलत्वादेरनुपसंहार्यत्वम्, न चेत्– स्वरूपनिरूपकत्वात् सर्वासूपसंहार्यत्वम्, प्रमाणाभावात्– हेत्वभावात् । वस्तुसामर्थ्यं प्रमाणमाशङ्क्य प्रतिषेधति (स्वरूपेति) स्वरूपावगमोपायत्वाभावं विवृणोति (आनन्दादिभिरिति) लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित्ताद्दगेव निषिध्यत इत्यभिप्रायः ।

(अस्थूलत्वादिधियामवरोध इति) सर्वब्रह्मविद्यास्वस्थूलत्वादिकमनुसन्धेयमित्यर्थः, सामान्यतद्भावाभ्यामिति समुच्चित्यैको हेतुः, सर्वविद्यासु ब्रह्मानुगतं चेत्कथम-

* भावप्रकाशिका *

(किं मैत्रेयीब्राह्मणे श्रुतमिति) अत्र मैत्रेयीशब्दो लेखकस्खलनकृतः, गार्गीब्राह्मणे इति पठितव्यम्, (समुच्चित्यैको हेतुरिति) ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यन्तर्भावलक्षणतद्भाव एव हेतुः, तत्र तु प्रपञ्चप्रत्यनीकब्रह्मस्वरूपस्य सर्वविद्यानुगतत्वलक्षणं सामान्यं हेतुरिति व्यापारव्यापारिभावापन्नतया सामान्यत-

विद्यास्ववरोधः—सङ्ग्रहणमित्यर्थः । कुतः ? सामान्यतद्भावाभ्यां— सर्वेषूपासनेषूपास्यस्याक्षरस्य ब्रह्मणः समानत्वादस्थूलत्वादीनां तत्स्वरूपप्रतीतौ भावाच्च । एतदुक्तं भवति— असाधारणाकारेण ग्रहणं हि वस्तुनो ग्रहणम् । न च केवलमानन्दादि ब्रह्मणोऽसाधारणमाकारमुपस्थापयति, प्रत्यगात्मन्यप्यानन्दादेर्विद्यमानत्वात्, हेयप्रत्यनीको ह्यानन्दादिर्ब्रह्मणोऽसाधारणं रूपम् । प्रत्यगात्मनस्तु स्वतो हेयविरहिणोऽपि हेयसम्बन्धयोग्यताऽस्ति । हेयप्रत्यनीकत्वं च चिदचिदात्मकप्रपञ्चधर्मभूतस्थूलत्वादिविपरीतरूपम् । अतः असाधारणाकारेण ब्रह्मानुसन्दधताऽस्थूलत्वादिविशे-

* श्रुतप्रकाशिका *

स्थूलत्वादिगुणानां तत्स्वरूपप्रतीत्यनुबन्धित्वमित्यत्राह (एतदुक्तमिति) अत्र विवक्षिता प्रतीतिर्न येन केनचिदाकारेण प्रतीतिः, अपितु व्यावृत्ताकारेण प्रतीतिर्विवक्षिता, तादृशप्रतीत्यन्तर्भावोऽस्थूलत्वादीनामस्त्येवेत्याह (असाधारणेति) आकारमुपस्थापयति—स्वरूपमुपस्थापयतीत्यर्थः । हेयसम्बन्धाभावः प्रत्यगात्मनोऽप्यस्ति तत्कथं हेयप्रत्यनीकानन्दादि ब्रह्मणोऽसाधारणं रूपमित्यत्राह (प्रत्यगात्मनस्त्विति) ब्रह्मणो हेयप्रत्यनीकत्वमसाधारणमस्तु, तत्रास्थूलत्वादिकं कथमसाधारणमित्यत्राह (हेयप्रत्यनीकत्वं चेति) विपरीतरूपं—विरोधिरूपम्, तच्च हेयशङ्काव्यावर्त्तकमित्यर्थः अस्थूलत्वादिविशेषितेति अस्थूलत्वाद्युपेतत्वमुक्तं, स्थूलत्वादिविरोधिशब्दाभि-

* भावप्रकाशिका *

द्भावयोर्हेतुत्वमिति भावः, भाष्ये— स्थूलत्वादिविपरीतरूपम्— इति, ततश्च स्थूलत्वादिषु प्रतिषिद्धेषु हेयप्रत्यनीकत्वं फलतीत्यर्थः, मुण्डकाद्याम्नातैस्सर्वैरपि मिलितैरस्थूलत्वादिभिर्हेयप्रत्यनीकत्वमुपस्थाप्यत इति भावः, ननु निषेधप्रतीतेः निषेधाधिकरणप्रतीतिनिबन्धनत्वादित्यस्य कः परिहार उक्त इति चेत्—

षितज्ञानानन्दाद्याकारं ब्रह्मानुसन्धेयमिति अस्थूल-
त्वादीनामानन्दादिवद्ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यन्तर्भावात्सर्वासु

* श्रुतप्रकाशिका *

लभ्य आकारोऽस्थूलत्वादिः— भावान्तरस्यैव अभावशब्दार्थत्वात्, अत एव ह्यस्थू-
लत्वं सुसूक्ष्मशब्देनोक्तं श्रुत्यन्तरे, अस्थूलत्वादिधर्मैर्यथायोग्यं तत्तद्व्यावृत्ति-
रवगन्तव्या, अचक्षुष्ट्वाप्राणत्वादिभिरिन्द्रियाधीनज्ञानप्राणायत्तचेष्टितजीवव्यावृत्तिः,
अनणुत्वसूक्ष्मत्वादिभिर्मुक्तस्यापि व्यवच्छेदः, आनन्त्येन सर्वव्यवच्छेदेऽपि
शङ्कितस्थूलत्वादिव्यवच्छेदस्तु तद्विरोध्यस्थूलत्वादिभिरेव सिद्धयेदित्यवश्यानुसन्धे-

* भावप्रकाशिका *

शब्दाभावज्ञाने अधिकरणज्ञानस्याऽकारणत्वात्, प्रत्यगात्मव्यावृत्तब्रह्मस्वरूपप्रती-
त्यभावेपि ब्रह्मस्वरूपप्रतीतिमात्रस्य प्रागपि सत्त्वाच्च नानुपपत्तिः, (अस्थूल-
त्वं सुसूक्ष्मशब्देनोक्तमिति) नचैवम् अह्रस्वमित्युक्ते दीर्घत्वस्य अदीर्घमित्यु-
क्ते ह्रस्वत्वस्य च प्रसङ्ग इति वाच्यम्, नहि दीर्घत्वाभावो ह्रस्वत्वम्,
ह्रस्वत्वाभावो वा दीर्घत्वम्, तथाहि सति गुणक्रियादीनाम् अह्रस्वत्वादी-
र्घत्वाद्यभावप्रसङ्गात्, अपि तु धर्मान्तरमिति नोक्तदोषः, ननु स्थूलत्वादिवि-
रुद्धो धर्मो ज्ञानानन्दत्वादिरेव, नतु तद्व्यतिरिक्तः प्रमाणाभावात्, ज्ञानानन्द-
त्वादिश्च सत्यज्ञानादिवाक्यादेव प्रतिपन्न इति व्यर्थमस्थूलत्वादिप्रतिपादन-
मिति चेन्न, ज्ञानानन्दत्वादिप्रतीतेः स्थूलत्वादिप्रतीतिविरोधित्वाभावेन ज्ञाना-
नन्दत्वादेः स्थूलत्वाद्यभावरूपत्वाभावात्, यस्मिन्प्रतीयमाने यत्प्रतीतिर्न भवति
तस्य तदभावरूपत्वात्, यथा पटत्वप्रतीतिप्रतिबन्धकप्रतीतिविषयस्य घट-
त्वस्य पटत्वाभावरूपत्वम्, आनन्दत्वादिप्रतीतेश्च स्थूलत्वादिप्रतीत्यप्रति-
बन्धकत्वेन स्थूलत्वाभावरूपत्वाभावात्, सत्यपि स्थूलत्वाद्यभावरूपत्वे
अस्थूलत्वाद्युपदेशस्याऽर्थवत्त्वमस्त्येव, गोत्वस्यैव अश्वाद्भेदरूपत्वेपि गौर-
श्वाद्भिन्न इति वाक्यस्य साफल्यदर्शनात् । ननु गोत्वस्य अश्वाद्भेदरू-
पत्वप्रतिपादकतया गौरश्वाद्भिन्न इति वाक्यं सफलमिति चेन्, तर्हि ज्ञाना-
नन्दादेः स्थूलत्वाद्यभावरूपत्वप्रत्यायकतया अस्थूलत्वादिवाक्यमपि सफलमस्तु

ब्रह्मविद्यासु तथैव ब्रह्मानुसन्धेयमिति । गुणानां प्रधानानुवर्त्तित्वे दृष्टान्तमाह– औपसदवदिति; यथा जामदग्न्यचतूरात्रपुरोडा×श्युपसद्गुणभूतः सामवेदपठितः "अग्निर्वै होत्रं वेतु" इत्यादिको मन्त्रः

* श्रुतप्रकाशिका *

यत्वम्, एतदधिकरणार्थमुपजीव्य पूर्वमानन्दादिष्वमलत्वं च सह पठितम् । औपसदवदिति वक्ष्यमाणदृष्टान्तः कर्मविषयः, दार्ष्टान्तिकं तूपासनं, तस्मात् दृष्टान्तोपजीव्यमंशमाह (गुणानां प्रधानानुवर्त्तित्वे इति) जामदग्न्यचतूरात्रं जमदग्निना मुहुरनुष्ठितं चतूरात्रं नाम कर्म, तत्र पुरोडाशद्रव्यकोपसदङ्गभूतः साम-

* भावप्रकाशिका *

यद्येवं ब्रह्मस्वरूपाभिन्नत्वेपि आनन्दत्वास्थूलत्वादेः तदुपदेशसाफल्यमस्तु, किमतिरिक्तेन आनन्दत्वास्थूलत्वादिधर्मजातेन, ततश्च आनन्दत्वास्थूलत्वादीनां ब्रह्मस्वरूपादभिन्नतया सर्वविद्यानुयायित्वमपि सूपपादितमिति चेत्, इष्टत्वात्, तर्हि सर्वाधारत्वसर्वशेषित्वादीनामपि स्वरूपरूपतया सर्वविद्यानुयायित्वं कुतो न भवेदिति चेन्न, सर्वविशेषितमाधारत्वं न स्वरूपरूपम्, तद्घटकपदार्थानां सर्वमुक्तौ वा प्राकृतप्रलये वा अभावेन इतरेषां च विकारशालितया तद्घटितमाधारत्वमपि न सततैकरूपमिति न धर्मिस्वरूपाभिन्नमिति वैषम्यात्, 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इत्यधिकरणे अस्यापि पक्षस्य प्रदर्शितत्वेनाऽस्य विरुद्धत्वाभावादिति सर्वमवदातम्, नन्वस्थूलत्वादीनाम् उपसंहारे 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्यादिशाखान्तरस्थितानामपि उपसंहारप्रसङ्गः, निषेध्यानामानन्त्यादुपसंहाराशक्तिश्चेति चेत्, अस्थूलमित्यादि अदीर्घमित्यन्तेन 'अवाय्वनाकाश'मित्यनेन च दोषावहशरीरदोषनिषेधः, 'अचक्षु'रित्यादिना इन्द्रियनिषेध इत्यादिरूपेण परिपूर्णस्य शरीरेन्द्रियादिदोषनिषेधस्य अस्थूलादिवाक्ये मुण्डकवाक्ये च श्रवणात् तदुपसंहारे च नान्यापेक्षाऽस्तीति आनन्त्यदोषपरिजिहीर्षयैव सूत्रे अक्षरग्रहणं कृतमिति नानुपपत्तिः (जमदग्निना मुहुरनुष्ठित इति) सकृदनुष्ठानस्य सर्वसाधारण्यात्

× आन्ध्राक्षरमुद्रिते उदायु–इति पाठः, औचित्यं चिन्त्यम् ।

प्रधानानुवर्त्तितया याजुर्वैदिकेनोपांशुत्वेन प्रयुज्यते, तदुक्तं प्रथमे काण्डे "गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः" इति ॥ २२ ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

वेदपठितो मन्त्रः 'उच्चैः साम्ना' इति वचनात् सामवेदपठितत्वेन तस्य मन्त्रस्योच्चैर्गाने प्राप्तेपि 'उपांशु यजुषा' इत्युपांशुपठितव्ययजुर्वेदोक्तोपसत्कर्मशेषत्वेन तदनुवर्त्तित्वादुपांशुप्रयोगः प्राप्त इत्यर्थः । (गुणमुख्यव्यतिक्रम इति) व्यतिक्रमो विरोधः

* भावप्रकाशिका *

मुहुरित्युक्तम्, 'जामदग्न्यं पुष्टिकामस्तस्य पुरोडाशिन्य उपसदः' इति जामदग्न्यस्य चतूरात्रस्याहीनविशेषस्य पुरोडाशिन्य उपसदो विहिताः, तत्र एककपालादिद्वादशकपालान्तपुरोडाशद्रव्यकाणां द्वादशानां यागानाम् 'अग्नेर्वै होत्रम् वैनध्वरम्' इत्याद्याः स्वाहान्ताः द्वादश होममन्त्राः समाम्नाता इत्यर्थः (उच्चैः साम्नेति वचनादिति) उच्चैस्साम्नेत्यस्याऽयमर्थः— सामशब्द उपक्रमाधिकरणन्यायेन मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकसामवेदपरः, ततश्चायमर्थः सामवेदेन यत्क्रियते यद्विधीयते तस्योच्चैस्त्वं धर्म इत्यर्थः, ततश्चैषामपि मन्त्राणां सामवेदे उत्पन्नत्वेन उत्पत्तेरपि विधिरूपत्वेन सामवेदविहितत्वात् तन्निबन्धनमुच्चैस्त्वं प्राप्तमित्यर्थः, सामवेदे पठितत्वेन सामवेदविहितत्वेनेत्यर्थः, (उच्चैर्गान इति) उच्चैरुच्चारण इत्यर्थः, एषां होममन्त्राणां गानस्याप्राप्तेरिति द्रष्टव्यम्, उपांशु पठितव्यं यद्यजुर्वेदविहितं उपसत्कर्मेत्यर्थः, उपांशु यजुषेत्यस्यापि पूर्वोक्तन्यायेन यजुर्वेदेन यद्विधीयते तदुपांशु कर्तव्यम्, तस्योपांशुत्वं धर्म इत्यर्थः, ततश्चोपसदोपि यजुर्वेदविहिततया तत्र च स्वरस्योपांशुत्वस्य साक्षादनुष्ठातुमशक्यत्वात्, आनर्थक्यतदङ्गन्यायेन तदङ्गभूतेषु मन्त्रेषूपांशुत्वं निविशते, ततश्चोपांशुपठितव्यत्वं मन्त्रद्वारेण लभ्यते, ततश्चोपांशुत्वं मन्त्रनिष्ठमपि उपसदङ्गम्, उच्चैस्त्वं तु मन्त्राङ्गम्, ततश्च तेषु मन्त्रेषु सामवेदविहितमन्त्रधर्मभूतस्य उच्चैष्ट्वस्य यजुर्वेदविहितोपसद्धर्मभूतस्योपांशुत्वस्य च प्रसक्तौ प्रधानधर्मेण उपांशुत्वेन तदङ्गधर्मभूतमुच्चैष्ट्वं बाध्यत इत्यर्थः । (गुणमुख्यव्यतिक्रमे इतीति) गुणमुख्ययोर्मन्त्रोपसदोर्व्यतिक्रमे

नन्वेवं सर्वासु ब्रह्मविद्यासु ब्रह्मण एव गुणित्वाद् गुणानां च प्रधानानुवर्त्तित्वात् "सर्वकर्मा सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्यादेर्गुणजातस्य प्रतिविद्यं व्यवस्थितस्याप्यव्यवस्था स्यात्तत्राह—

इयदामननात् ॥ ३४ ॥

आमननम्—आभिमुख्येन मननम्—अनुचिन्तनम् । आमननाद्धेतोरियदेव गुणजातं सर्वत्रानुसन्धेयत्वेन

---

* श्रुतप्रकाशिका *

यथा प्रकरणान्तराधीतानामपि प्रधानानुवर्त्तित्वं दृश्यते, तथा प्रकरणान्तराधीतानामप्यस्थूलत्वादिधर्माणां प्रधानभूतधर्म्यनुवृत्तिरुपपन्नेत्यर्थः । अयं दृष्टान्तः आनन्दादेरपि तुल्य इत्यभिप्रेतः ॥ ३३ ॥

अनन्तरसूत्रशङ्कामाह (नन्वेवमिति) अस्थूलत्वाद्यनेकगुणानां बहुशाखोक्तानां सर्वविद्यानुगतत्वे तेषां बाहुल्यात् प्रधानानुवर्त्तितया प्राप्तानां सर्वकर्मत्वादीनां चानन्त्यादुपसंहाराशक्तिः स्यादिति चाभिप्रायः ।

इयदामननात् ॥ ३४ ॥ सूत्रस्याक्षरार्थमाह (आमननमित्यादिना) तात्पर्य-

ॐ भावप्रकाशिका ॐ

स्वस्ववेदविहितस्वरप्राप्त्या विरोधे सति मुख्येन प्रधानानुसारेण वेदसंयोगः स्वरविधायकवेदसम्बन्धः प्रधानविधिविधेयत्वादङ्गानामित्यर्थः, अत्र तु शबरस्वामिना न्यायसाम्यादन्यदुदाहरणं दर्शितम्, अस्त्याधानं यजुर्वेदविहितम् 'य एवं विद्वानग्निमाधत्ते' इति, तदङ्गत्वेन 'वारवन्तीयं गायति' इत्यादिना सामवेदे सामानि विहितानि, तत्र सामसु सामवेदविहितस्वनिबन्धनोच्चैष्ट्वस्य प्राप्तिं पूर्वपक्षीकृत्य आधानस्य प्रधानस्य याजुर्वेदिकतया तद्धर्मत्वादुपांशुत्वस्य, तेनोच्चैष्ट्वं बाध्यते, ततश्च वारवन्तीयादिसामसु उपांशुत्वं प्रयोक्तव्यमिति सिद्धान्तितम्, न तूच्चैष्ट्वमभिप्रेतमिति, नचानेन तस्य गतार्थता शङ्कनीया, तस्यैव न्यायस्य प्रपञ्चनं क्रियत इत्युक्तत्वात् ॥ ७ ॥

प्राप्तम्; यदस्थूलत्वादिविशेषितमानन्दादिकं, येन गुण-जातेन विना ब्रह्मस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्यानुसन्धानं न सम्भवति; तदेव सर्वत्रानुवर्त्तनीयम्, तच्चेयदेवेत्यर्थः । इतरे तु सर्वकर्मत्वादयः प्रधानानुवर्त्तिनोऽपि चिन्त-नीयत्वेन प्रतिविद्यं व्यवस्थिता: ॥ ३४ ॥

अक्षरध्यधिकरणं समाप्तम् ॥१४ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

माह (येनेति) ब्रह्मणो व्यावृत्ताकारानुसन्धानाय प्राप्तं गुणजातमियदेवेत्यर्थः ।

अत्र परे तु 'सामान्यतद्भावाभ्यां' प्रतिषेधमुखेन प्रतिपादनप्रकारस्य समान-त्वादक्षरस्य ब्रह्माभिन्नतया प्रत्यभिज्ञानाच्चेति योजयन्ति, ततोऽपि वरमुक्तार्थपरत्वं निदर्शनानुगुण्यात्, अङ्गानां प्रधानानुवर्त्तित्वे हि निदर्शनोपन्यासः, भावाभाव-रूपधर्मविषयत्वात् 'आनन्दादयः' इत्यनेन न पौनरुक्त्यमित्याहुः, तदयुक्तम्, सत्यादिवाक्यानामतद्व्यावृत्तिपरत्वाभ्युपगमात्, तत्रापि स्वरूपातिरिक्तव्यावृत्तिरूप-धर्मानभ्युपगमात् सकलेतरव्यावृत्तस्वरूपस्य सत्यादिवाक्यप्रतिपन्नस्य व्यवच्छे-द्यविशेषव्यावृत्तिप्रतिपत्तौ प्रयोजनाभावाच्च । न हि पांसुराशेर्विविक्तस्य रत्नस्य पुनः पुनः प्रत्येकपांसुव्यतिरेचने किञ्चित्प्रयोजनम् । 'ऋतं पिबन्तौ' 'द्वा सुपर्णा' इति वाक्ययोर्विद्याभेदाभेदविषयम् 'इयदामनना'दिति सूत्रमधिकरणा-

* भावप्रकाशिका *

'इयदामनना'दिति सूत्रमपि 'इतरे त्वर्थसामान्यात्' इत्यस्यैव प्रपञ्चः(परे त्वित्यादि) (समानत्वादिति) सर्वविद्यापेक्षितत्वेन समानत्वादित्यर्थः (अङ्गानां प्रधानानुवर्तित्वे हीति) त्वन्मते निर्भेदतया अङ्गप्रधानभावाभावादिति भावः, (न पौनरुक्त्यमित्याहुरिति) सिद्धस्याऽपि प्रपञ्चनस्य बहुशश्शास्त्रेषु दर्शना-दिति भावः (ऋतं पिबन्ताविति) अयं मन्त्रः कठवल्लीगतः 'द्वा सुपर्णा' इति मन्त्रस्तु मुण्डकश्वेताश्वतरगत इति द्रष्टव्यम्, (इयदामननादिति सूत्र-मिति) इयतः द्वा सुपर्णाविति प्रतिपाद्यस्य द्वित्वसंख्यापेक्षितस्याभेदेनामनना-

* श्रुतप्रकाशिका *

न्तरमाहुः, उभयोर्भोक्तृत्वमेकत्र, एकस्य भोक्तृत्वमन्यस्य चाभोक्तृत्वम् अन्यत्र इति विद्याभेदमुक्त्वा छत्रिन्यायेनाविरोधात् जीवोपादानस्य तादात्म्यप्रतिपादनार्थत्वाच्च रूपाभेदाद्विद्यैक्यमित्युक्तम्, तदयुक्तं– छत्रिन्यायादिभिरर्थैकत्वस्य 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ'वित्यत्र सिद्धत्वात्, सूत्रान्तराणां तदसाधारणत्वाभावाच्च, इयच्छब्दोऽपि देशकालस्वरूपसङ्ख्येयत्तासाधारणः। किञ्च– यदा

७ भावप्रकाशिका ७

दिति सूत्रार्थः (छत्रिन्यायेनाऽविरोधादिति) 'ऋतं पिबन्तौ' वित्यत्र पिबच्छब्दः पातृत्वशून्ये परमात्मनि छत्रिन्यायेन प्रयुक्त इत्यर्थः, वस्तुतस्तु अनयोर्मन्त्रयोः पौर्वापर्यपर्यालोचनायां केवलपरमात्मपरत्वमेव प्रतीयते, नतु जीवेन सद्वितीयत्वमपि, कथं तर्हि जीवोपादानमिति चेन्न, तादात्म्यविवक्षया परमात्मना अभेदं जीवस्य दर्शयितुं जीवोऽनूद्यते, परमात्मविद्यायाश्च निर्भेदविषयत्वात् भेदाभेदविचारस्यापि न प्रसक्तिरिति यदुक्तं तदनुभाषते (जीवोपादानस्येति) (इयच्छब्दो हीति) इदं परिमाणमस्येत्यर्थे परिमाणे वतुप् 'किमिदम्भ्यां वो घः' इति वतुप् वस्य च घः, अत्र च परिमाणशब्दः प्रस्थादिवचनः, 'ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणन्तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः' इति श्लोकवार्तिककारेण उन्मानपरिमाणप्रमाणसंख्यानां परस्परभेदः प्रतिपादितः, तुलादावारोप्य येन द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना सुवर्णादेः गुरुत्वमुन्मीयते, तद्गुरुत्वमानमुन्मानम्, आयाममानं प्रमाणम्, आयामो दैर्घ्यम्, स येन मीयते तदित्यर्थः, एतच्च क्वचित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनो भवति– यथा वस्त्रादेर्हस्तादिः, क्वचिदूर्ध्वाधोदिगवच्छिन्नस्य भवति– यथा हास्तिनमुदकमूरुद्वयसमिति, आरोहपरिणाहमानं परिमाणम्, आरोहः–उच्छ्रायः परिणाहो– विस्तारः ताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन प्रस्थादिशब्दवाच्येन व्रीह्यादि परिमीयते तत्परिमाणमित्यर्थः, परिस्सर्वतोभावे, सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः, पूर्वोक्तादुन्मानादेः सर्वस्माद्बाह्या, तत्रानन्तर्भावादिति श्लोकार्थः, ततश्च द्वित्वसंख्यायाः परिमाणादिभिन्नत्वेन तस्यार्थस्याऽसम्भवात्, तावती रज्जुः तावानध्वेत्यत्र तत्प्रमाणके तावच्छब्दप्रयोगवत् तत्स-

* श्रुतप्रकाशिका *

पैङ्गिश्रुत्यनुसारेण सत्त्वद्वितीयप्रत्यगात्मपरत्वं द्वासुपर्णेति वाक्यस्याभिमतम् , तदा द्वयोरपि जीवसद्वितीयपरमात्मपरत्वं व्याहतम् , जीवसद्वितीयपरमात्मपरत्वेऽपि पौनरुक्त्यमुक्तम् । ननु न पौनरुक्त्यम् , तत्प्रपञ्चनार्थो ह्ययमारम्भ इति चेत्— न, अधिकरणान्तरनिरूप्यार्थानामिहाप्रपञ्चनात् , अस्य तेभ्यो वैषम्याभावाच्च । किञ्च इयदिति सौत्रं पदं च न द्वित्वसङ्ख्यया व्यवच्छेदमेकान्ततोऽवगमयति, ततश्च 'विश्वमेवेदं पुरुषः' 'महान् प्रभुर्वै पुरुषः' इत्यादिषु जगदाकारव्यवच्छेदेन विधैक्यपरं सूत्रं किं न स्यात्, यदि संख्याव्यवच्छेदकत्वमेवाभिमतं तर्हि 'त्रिविधं ब्रह्म मे तत्' 'चतुष्पात् ब्रह्म' इत्यादिसङ्ख्यान्तरावच्छिन्नब्रह्मपरवाक्यविषयं किं न स्यात्, सर्वत्र भेदाभेदहेतवश्च उत्प्रेक्षितुं शक्याः, अतो यथा कथंचिन्निर्वहणात् अपेक्षितार्थपरत्वं साधिष्ठम् । सूत्रान्तरानैकान्त्यपुनरुक्तिभ्यामेवापरेषां पक्षेऽप्यधिकरणभेदो व्युदस्तः । अन्ये तु 'सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह । विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते' इति सप्रपञ्चब्रह्मोपासनं प्रपञ्चविनाशावस्थसन्मात्रब्रह्मोपासनं चेति द्विविधयोरपि ब्रह्मोपासनयोः समुच्चयमाहुः । तत्र प्राणाद्युपासनं च सम्भूतिरेव जगदेकदेशसम्बन्धित्वात् 'अस्थूल'मित्यादिभिर्विहितं विनाशोपासनं प्राणादिसंभूतिभिरपि किं समुच्चीयते नेति चिन्तायामविशेषेण 'सम्भूतिं च विनाशं चे'ति श्रुतत्वाद्विनाशधर्मिणो ब्रह्मणः प्राणादिसम्भूतिष्वभावेऽपि तत्र धर्मिणो ब्रह्मणः

* भावप्रकाशिका *

ङ्ख्याकेऽपि तावच्छब्दप्रयोगः सादृश्यादिनिबन्धन औपचारिकः , ततश्चेदंसङ्ख्याके इयच्छब्दप्रयोगस्य त्वन्मते औपचारिकत्वेन वक्तव्यत्वात् , तादृशस्य प्रयोगस्य देशकालादिसाम्यमादाय प्रयोगस्सम्भवतीति, लोके हि तावानयमित्युक्ते स यावन्तं देशं व्याप्नोति तावन्तमसावपि , स यत्सङ्ख्याकः तत्सङ्ख्याकः स यत्कालव्यापि तत्कालव्यापीत्यपि प्रतीतेरविशेषादित्यर्थः (पैङ्गिश्रुत्यनुसारेणेति) 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति सत्त्वम् 'अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति ज्ञः, तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञाविति अन्तःकरणजीवपरतया व्याख्यातत्वादित्यर्थः (पौनरुक्त्यमुक्तमिति) 'गुहां प्रविष्टा' वित्यनेनेति शेषः, (द्वित्वसङ्ख्यान्यवच्छेदमिति) सङ्ख्याव्यवच्छिन्नमित्यर्थः, एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् (अन्ये त्वित्यादि) सम्भूतिः—

* श्रुतप्रकाशिका *

समाकृष्योपासनसम्भवात्, सर्वाभिः सम्भूतिभिरपि विनाशः समुच्चीयत इति पूर्वपक्षं कृत्वा गुणिनो गुणानुरोधित्वाभावात् गुणानुरोधेन गुणिनो ब्रह्मणस्समाकर्षायोगात्, गुणानामेव गुण्यनुरोधित्वात् ब्रह्मणोऽसद्भावेपि विनाशस्याप्ययोगात्, ब्रह्मसम्भूतिभिरेव विनाशः समुच्चीयते- इति वर्णयन्ति, तदयुक्तम्-सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चब्रह्मोपासनसमुच्चयस्य प्रमाणविरुद्धत्वात् अक्षरविद्याशाण्डिल्यविद्यादीनां श्रुतिस्वारस्यादन्योन्यनिरपेक्षोपायत्वं हि प्रतीयते, समुच्चयश्रुतिबलाच्चासामन्यसापेक्षत्वं कल्प्यत इति चेत्- न, कल्पकस्यार्थान्तरविषयत्वेनान्यथासिद्धत्वात्, अर्थान्तरस्य स्वारसिकतया विद्यान्तरस्वारस्यानुगुणतया चाप्रकम्प्यत्वात्, सम्भूतिशब्दः सम्भवत्यनेनेति सम्भूतिरिति व्युत्पत्त्या गार्गपरः, 'एतमितः प्रेत्याभिसम्भविताऽस्मि' 'ब्रह्मलोकमभिसम्भवानी' ति च प्रयोगात्, अभिसम्भविताऽस्मीति उत्तमपुरुषेण 'इति यस्य स्यादद्धा न विचिकित्सा' इत्यनेन च गार्गचिन्तायाः कार्यत्वस्य सूचितत्वाच्च, विनाशशब्दश्च सुकृतदुष्कृतविनाशविषयः, अतो गार्गस्य कर्मविनाशस्य च सम्चिन्तनं विद्याङ्गत्वेन समुच्चित्य विधीयते, न च सम्भूतिविनाशशब्दयोः सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चब्रह्मणि स्वारस्यम्, नाप्यनन्यथासिद्धप्रयोगः, यतः समुच्चयो न प्रामाणिकः, अत एव संशयाभावादनारम्भणीयता । 'इयदामनना' दित्यत्र च सूत्राक्षराणामनैकान्त्यं पूर्ववत्, 'ऋतं पिबन्तौ' 'द्वा सुपर्णा' इति वाक्यावगतयोर्भोगानशनयोर्मिथोविरोधान्न सम्भूतिषु समुच्चय इति विचार्य भोगस्य हविर्विषयतया, अनशनस्य कर्मफलविषयतया वा अन्तर्यामिपरमात्मविषयतया वा विरोधाभावात् सम्भूतिषु समुच्चय इति सिद्धान्तवर्णनं च सम्भूतिविनाशसमुच्चयाप्रामाणिकत्वादेवानुपपन्नम्, भोगानशनयोर्विरोधस्तु छत्रिन्यायेन वा प्रयोज्यप्रयोजकभावेन वा ऋतपानस्य विरोधाभावात् पूर्वमेव

* भावप्रकाशिका *

प्रपञ्चात्मना उत्पत्तिः, सम्भूतिविनाशौ- सप्रपञ्चत्वनिष्प्रपञ्चत्वे इत्यर्थः (ब्रह्मसम्भूतिभिरेव विनाशस्समुच्चीयत इति) यत्र सप्रपञ्चत्वलक्षणसम्भूतिमत्तया ब्रह्मण उपास्यत्वं तत्रैव निष्प्रपञ्चत्वरूपविनाशवत्तया ब्रह्मण उपास्यत्वम्, न तु प्राणादिसम्भूताविव्यर्थः (अक्षरविद्याशाण्डिल्यविद्यादीनामिति) अक्षर-

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपप-
त्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥

१५ अधिकरणम्

बृहदारण्यके उपस्तप्रश्न एवमाम्नायते "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तन्मे व्याचक्ष्व" इति । तस्य प्रतिवचनं [1]"यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा" इत्यादि । अतुष्टेन तेन पुनः पृष्ट आह [2]"न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीया एष त आत्मा सर्वान्तरोऽतोऽन्यदार्तम्" इति । तथा तदनन्तरं कहोलप्रश्ने चैवमाम्नायते "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा

* श्रुतप्रकाशिका *

परिहृतः, अन्यथा तस्यापरिहृतत्वे 'गुहां प्रविष्टा' वित्याद्यधिकरणसिद्धान्तदौस्स्थ्यप्रसङ्गात्, अतोऽधिकरणभेदोऽनुपपन्न इति ॥ ३४ ॥

अन्तरध्यधिकरणं समाप्तम् ॥

अन्तरा भूतग्रावत्स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् ॥ ३५ ॥

हेयप्रत्यनीकत्वं ब्रह्मणोऽसाधारणं चेत्— अशनायाद्यतीतत्वविशिष्टं ब्रह्म स्यात्, प्राणितृत्वादिविशिष्टस्तु जीवः स्यादिति शङ्कया सङ्गतिः । उपस्तप्रश्नशब्देन तत्प्रकरणं विवक्षितम्, किमुपस्तकहोलप्रश्नप्रतिवचनश्रुत्योर्विद्याभेदः

७ भावप्रकाशिका ७

विद्या निष्प्रपञ्चविद्या शाण्डिल्यविद्या सप्रपञ्चविद्येति भावः ॥ ७ ॥

इति अन्तरध्यधिकरणम् ।

उपस्तप्रश्न एव प्रश्नप्रतिवचनयोरनाम्नानादाह (तत्प्रकरणं विवक्षितमिति)

१. बृ० ५ ४-१ ॥ | २. बृ० ५-४-२ ॥

सर्वान्तरः तन्मे व्याचक्ष्व" इति । प्रतिवचनं च "योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति एवं हैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च" इत्यादि "अतोऽन्यदार्त्तम्" इत्यन्तम् । तत्र संशय्यते— किमनयोर्विद्याभेदोऽस्ति ? नेति । किं युक्तम्, भेद इति, कुतः ? रूपभेदात् । प्रतिवचनभेदाद्रूपं भिद्यते । प्रश्नस्यैकरूप्येऽपि प्रतिवचनप्रकारो हि भेदेनोपलभ्यते । पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्त्ता सर्वान्तरात्मत्वेनोच्यते ; परत्राशनायापिपासा-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

उत विद्यैक्यम् ? किं पूर्वत्र जीव उपास्योऽन्यत्र परः ? उतोभयत्र पर एवेति, किमत्र सर्वान्तरत्वप्राणितृत्वे देहादिजाग्रदाद्यवस्थापेक्षे ? उतानवच्छिन्ने, 'न दृष्टेर्द्रष्टार'मिति दृष्टिव्यतिरिक्तत्वनिषेधः ? उत श्रवणादिकर्त्तुर्जीवस्य मन्तव्यत्वनिषेध इति, यदा दृष्टिरूपताव्यतिरेकनिषेधः, तदा तथात्वस्य जीवे सम्भवात् सर्वान्तरत्वप्राणितृत्वयोरप्यापेक्षिकत्वेन पूर्वत्र जीव उपास्य इति विद्या भिद्यते, यदा श्रवणादिकर्त्तुरुपास्यत्वनिषेधः, तदा सर्वान्तरत्वप्राणितृत्वयोरप्यनवच्छिन्नतया पूर्वत्रापि पर एवोपास्य इति विद्यैक्यमिति, रूपभेदादिति कथमुच्यते— प्रश्नो ह्येकरूप इत्यत्राह (प्रतिवचनभेदादिति) प्रतिवचनप्रकारेण हि प्रश्नार्थो ज्ञायत इति भावः । ततः

* भावप्रकाशिका *

प्रश्नप्रतिवचनसन्दर्भौ विवक्षित इत्यर्थः (सर्वान्तरत्वप्राणितृत्वे इति) सर्वान्तरत्वं देहाद्यपेक्षं प्राणितृत्वं जाग्रदाद्यवस्थापेक्षमित्यर्थः, अपरोक्षात् ब्रह्म— अपरोक्षं ब्रह्मेत्यर्थः, कहोलप्रश्ने 'यदेव साक्षात् ब्रह्म' इति प्रक्रान्तस्याऽनुवृत्त्यर्थस्यैवकारस्य श्रवणात् कथं पूर्वपक्ष इति न वाच्यम्, यदपरोक्षादेव नतु कदाचिदपि परोक्षमित्येवं योजनासम्भवेन एवकारस्य प्रकृतानुवृत्त्यर्थत्वाभावादिति पूर्वपक्षाभिप्रायात्, सिद्धान्ते तु व्यवहितान्वयदोषप्रसङ्गात् नेयं साध्वी यो-

दिरहितः । अतः पूर्वत्र प्राणिता देहेन्द्रियबुद्धिमनःप्राणव्यतिरिक्तः प्रत्यगात्मोच्यते; परत्र तु तदतिरिक्तोऽशनायापिपासादिरहितः परमात्मा । अतो रूपं भिद्यते । भूतग्रामवतश्च प्रत्यगात्मनस्तस्य भूतग्रामस्य सर्वस्यान्तरात्मत्वेन सर्वान्तरत्वमप्युपपन्नम् । यद्यपि प्रत्यगात्मनः सर्वान्तरत्वं भूतग्राममात्रापेक्षत्वेनापेक्षिकम्, तथाऽपि तदेव ग्राह्यम्, अन्यथा मुख्यान्तरात्मपरिग्रहलोभात्परमात्मस्वीकारे प्रतिवचनभेदो नोपपद्यते । प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्यगात्मविषयं, परमात्मनः प्राणितृत्वापानितृत्वाद्यसम्भवात्, परं च परमात्मविषयम्, अशनायापिपासाद्यतीतत्वात् । तादिदमाशङ्कते–अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनोऽन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेत्–इति, अन्तरा–सर्वान्तरात्मत्वेन प्रथमप्रतिवचनं भूतग्रामवत्स्वात्मनः–भूतग्राम-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

किमित्यत्राह (अत इति) सर्वान्तरत्वं कथमित्यत्राह–(भूतग्रामवतश्चेति) आत्मशब्दस्य परमात्मवाचित्वव्यावृत्त्यर्थं स्वात्मन इत्युक्तम्, स्वमेवात्मा स्वात्मा, सर्वान्तरत्वमप्यापेक्षिकमस्य सम्भवतीति दर्शयितुं भूतग्रामवच्छब्दः प्रयुक्तः, (यद्यपीत्यादि) आपेक्षिकं सम्भवतु नाम, तथाऽप्यस्वरसमिति भावः । परिहरति (तथाऽपीति) अनेकपदविरोधेनैकपदस्वारस्यमनुपपन्नमित्यर्थः ।

छ भावप्रकाशिका छ

जना, अपि तु प्रकृतानुवृत्त्यर्थं एवकार इत्यभिप्राय इति द्रष्टव्यम्, भाष्ये अन्तरा सर्वान्तरात्मत्वेनेति, अन्तरशब्दाद्भावप्रधानात् 'सुपां सुलु' गिति तृतीयैकवचनस्य आकारादेश रूपमिति सर्वान्तरात्मत्वेनेत्यर्थो लभ्यते, प्रथमं प्रति-

वान्—तदन्तरः स्वात्मा—प्रत्यगात्मा सर्वान्तर इत्युच्यते इत्यर्थः। अन्यथा "यः प्राणेन प्राणिति" "योऽशनायापिपासाद्यतीतः" इति प्रतिवचनभेदानुपपत्तिरिति चेत्—

अत्रोत्तरं नेति। न विद्याभेद इत्यर्थः। उभयत्र परविषयत्वात्प्रश्नप्रतिवचनयोः। तथा हि—"यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः" इति प्रश्नस्तावत्परमात्मविषय एव, ब्रह्मशब्दस्य परमात्मासाधारणत्वेऽपि प्रत्यगात्मन्यपि कदाचिदुपचरितप्रयोगदर्शनात्तद्व्यावृत्त्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं "यत्साक्षाद्ब्रह्म" इति विशेषणं क्रियते। अपरोक्षत्वमपि सर्वदेशसर्वकालसम्बन्धित्वम् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यनन्तत्वेनावगतस्य परमात्मन एवोपपद्यते। सर्वान्तरत्वमपि "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरः" इत्यारभ्य "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः" इति सर्वान्तर्यामिणः

* श्रुतप्रकाशिका *

शङ्काया अनुत्सूत्रत्वमाह (तदिदमिति)। सूत्रखण्डं व्याचष्टे (अन्तरेत्यादिना) सर्वान्तरत्वेन प्रतिवचनं भूतग्रामवत्स्वात्मसम्बन्धीत्यर्थः।

भूतग्रामवत्स्वात्मन इति पूर्वपक्षमुक्त्वा नेत्युक्ते परस्येत्यर्थादुक्तं भवतीत्यभिप्रयन्नार्थं हेतुमाह (उभयत्रेति) कथमित्यपेक्षायां तं विवृणोति (तथा हीति) साक्षाद्ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमेको हेतुः। हेत्वन्तरमाह (अपरोक्षत्वमपीति)

* भावप्रकाशिका *

वचनमिति चाध्याहियत इत्यर्थः, केचित्तु अन्तराशब्दोऽयं मध्यवचनः प्रश्नयोर्मध्ये यत्प्रतिवचनमित्यर्थः, ततश्च प्रथमस्य ग्रहणं भविष्यति, ततश्चा-

परमात्मन एव सम्भवति । प्रतिवचनमपि तथैव परमात्मविषयम्, "यः प्राणेन प्राणिति" इति निरुपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्वं परमात्मन एव, प्रत्यगात्मनः सुषुप्तौ प्राणनं प्रति कर्तृत्वाभावात् । एवमजानतोपस्तेन प्राणने कर्तृत्वमात्रमुक्तं मन्वानेन प्रत्यगात्मनोऽपि साधारणत्वं प्रतिवचनस्य मत्वा अतुष्टेन पुनः पृष्टस्तं प्रति प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तं निरुपाधिकत्वेन प्राणनस्य कर्तारं परमात्मानमाह—"न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः" इत्यादिना । इन्द्रियाधीनानां दर्शनश्रवणमननविज्ञानानां कर्तारं प्रत्यगात्मानं प्राणनस्य कर्तृत्वेनोक्तं इति न मन्वीथाः, तस्य सुषुप्तिमूर्च्छादौ प्राणनादेरकर्तृत्वात् । "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" इति सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वं हि परमात्मन एव अन्यत्र श्रुतम् । अतः पूर्वप्रश्नप्रतिवचने परमात्मविषये, एवमुत्तरे अपि, अशनायाद्यतीतत्वस्य परमात्मासाधारण-

* श्रुतप्रकाशिका *

देशकालसन्निकर्षो ह्यापरोक्ष्ये विद्यते, तस्माद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वं नाम सर्वदेशसर्वकालसन्निहितत्वमित्यर्थः । (निरुपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्वमिति) प्राणयितृत्वं विवक्षितम्, निरुपाधिकशब्देन जीवव्यावृत्तिः । स हि कर्मानुगुणदेहेन्द्रियादीनामधिष्ठातृत्वेन कदाचित् प्राणयिता, निरुपाधिकप्राणयितृत्वं परमात्मन एवेत्युपपादयति (प्रत्यगात्मन इति) पुनः प्रश्नस्यार्थान्तरविषयत्वशङ्कां परिहरति (एवमिति) (इन्द्रियाधीनानामिति) 'दृष्टेर्द्रष्टार'मिति व्यपदेशः ओदनपाकं पचतीतिवदिति भावः । परमात्मनः सर्वदा सर्वप्राणिप्राणयितृत्वे श्रुतिमाह (को ह्येवान्यादिति) (उत्तरे अपि) कहोलप्रश्न-

त्वात् । उभयत्र "अतोऽन्यदार्त्त"मित्युपसंहारश्चैक-रूपः । प्रश्नप्रतिवचनावृत्तिस्तु कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतोः परस्य ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनाय । तत्र दृष्टान्तमाह— उपदेशवदिति । यथा सद्विद्यायाम् "उत तमादेशमप्राक्ष्यः" इति प्रक्रान्ते सदुपदेशे "भगवांस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति" "भूय एव मा भगवान् विज्ञापय"त्विति प्रश्नस्य "एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य"मिति प्रतिवचनस्य च भूयो भूय आवृत्तिः सतो ब्रह्मणः तत्तन्माहात्म्यविशेषप्रतिपादनाय दृश्यते; तद्वत् । अत एकस्यैव सर्वान्तरभूतस्य ब्रह्मणः कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन रूपैक्याद्विद्यैक्यम् ॥ ३५ ॥

अथ स्यात्—यद्यप्युभे प्रश्नप्रतिवचने परब्रह्मविषये; तथाऽपि विद्याभेदोऽवर्जनीयः, एकत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपास्यम्, इतरत्राशनायाद्यतीतत्वेनेत्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदात्, प्रष्टृभेदाच्च । पूर्वत्र उपस्तः प्रष्टा, उत्तरत्र तु कहोलः— इति; तत्राह—

---

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रतिवचने इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

(प्रष्टृभेदाच्चेति) अत्र प्रष्टृद्वयसद्भावाद्विद्याभेदः सम्भवतीत्यर्थः ।

* भावप्रकाशिका *

न्तराशब्दस्याऽऽवृत्त्या अर्थद्वयं लभ्यते, अत एवान्तरत्वेनेत्यनुक्तिः, इतरथा अन्तरत्वेनेति निर्देशप्रसङ्गात् ॥ ७ ॥

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥

नात्र विद्याभेदः, प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामेकरूपार्थविषयाभ्यामेकेन च विधिपदेनैकवाक्यत्वप्रतीतेः । प्रश्नद्वयं तावत्सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयम् । द्वितीये प्रश्ने "यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः" इत्येवकारश्च पूर्वत्रोपस्तेन पृष्टगुणविशिष्टब्रह्मविषयत्वं कहोलप्रश्नस्यावधारयति । प्रतिवचनं चोभयत्र "स त आत्मा सर्वान्तरः" इति सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयमेकरूपमेव, विधिप्रत्ययश्चोत्तरत्रैव दृश्यते "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्" इति । एवं सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मैकविषयत्वे द्वयोरवधृते सत्येकस्मिन्नेव सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टे ब्रह्मण्युपास्ये उपस्तकहोलयोरितरेतरबुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः । उपस्तस्य या सर्वान्तरात्मनो ब्रह्मणः सर्व-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत् ॥ ३६ ॥ प्रश्नप्रतिवचनैकरूप्यं विधिपदैक्यं च विवृणोति (प्रश्नद्वयमित्यादिना) (विधिप्रत्ययश्चेति) अविशेषपुनःश्रवणं हि भेदहेतुः, अत्र तदभावात् विद्यैक्यमिति भावः । तिष्ठासेत्—ब्रह्मणि तिष्ठासेत्— निष्ठां लभेत उपासीतेत्यर्थः । (द्वयोरवधृत इति) द्वयोः- उपस्तप्रश्नप्रतिवचनकहोलप्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्ययोः (कर्तव्य इति) व्यतिहारस्य कर्तव्यत्वं श्रुत्यभिप्रेतमिति सूत्रकाराभिप्राय इत्यर्थः । व्यतिहारं विवृणोति (उपस्तस्येति) व्यतिहारस्य प्रयोजनमाह (एवमिति) व्यावृत्तिबुद्धि-

* भावप्रकाशिका *

(तिष्ठासेदिति) 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन

प्राणिप्राणनहेतुत्वविषया बुद्धिः ; सा कहोलेनापि प्रष्ट्रा कार्या । या च कहोलस्य तस्यैव ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतत्वविषया बुद्धिः, सोषस्तेनापि कार्या । एवं व्यतिहारे कृते उभाभ्यां सर्वान्तरस्य ब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिरवगता भवति । एवं सर्वान्तरात्मानं प्रत्यगात्मनो व्यावृत्तमवगमयितुं सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन विशिंषन्ति हि याज्ञवल्क्यस्य प्रतिवचनानि । अतो ब्रह्मणः सर्वान्तरात्मत्वमेवोपास्यगुणः । प्राणनहेतुत्वादयस्तु तस्योपपादकाः, नोपास्याः ।

ननूपास्यगुणः सर्वान्तरात्मत्वमेव चेत्प्राणनहेतु-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

जननार्थं प्रतिवचनमिति वदन् विशिंषन्तीति सौत्रं पदं व्याचष्टे (एवं सर्वान्तरात्मानमिति) (अत इत्यादि) सर्वान्तरात्मत्वस्य गुणस्य एकस्योपास्यत्वाद्रूपभेदः परिहृतः , विद्यैक्येऽपि वैश्वानरविद्यायामौपमन्यवादिवत् प्रष्टृभेदः सम्भवतीति स्पष्टत्वान्न कण्ठोक्तम् ।

व्यावृत्तिबुद्धिजननाय परस्परं बुद्धिव्यतिहार उक्तः, तत्र सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वयोरन्यतरेणैव व्यावृत्तिबुद्धिः स्यादित्यन्यतरेण किमित्यभिप्रायेण चोदयति (नन्विति) परिहरति (तदुच्यत इति) कहोलस्य पुनः

ॐ भावप्रकाशिका ॐ

तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः मौनञ्चामौनञ्च निर्विद्य ब्राह्मणः ' इत्यत्र तिष्ठासेदिति पदानुषङ्गेण ब्राह्मणस्तिष्ठासेदित्यर्थो लभ्यते, ब्रह्म वेदेत्यर्थे ' तदधीते तद्वेद ' इत्यणि अन्निति प्रकृतिभावे ब्राह्मण इति रूपम्, 'ब्राह्मो जातौ ' इत्येतत्तु छान्दसत्वान्न भवति, ततश्चाऽयमर्थो निष्पन्न इति भावः, अत एव सहकार्यन्तरविधिरित्यधिकृ-

त्वस्याशनायाद्यतीतत्वस्य च प्रश्नोर्व्यतिहृत्यानुसन्धानं किमर्थम्, तदुच्यते—सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन सर्वान्तरात्मनि जीवाद्व्यावृत्ते ब्रह्मणि उपस्तेनावधृते सति कहोलेन जीवस्य सर्वात्मनाऽसम्भावितेन स्वभावविशेषेण सर्वान्तरात्मा व्यावृत्तोऽनुसन्धेय इति कृत्वा पुनः प्रश्नः कृतः । याज्ञवल्क्योऽपि तदभिप्रायमभिज्ञाय प्रत्यगात्मनोऽसम्भावितमशनायादिप्रत्यनीकत्वमुक्तवान् । अतश्चोपास्यस्य व्यावृत्तिप्रतीतिसिद्ध्यर्थमुभाभ्यां परस्परबुद्धिव्यतिहारः कर्तव्यः, इतरवत्—यथेतरत्र सद्विद्यायां भूयोभूयः प्रश्नैश्च

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रश्नः सम्भवति, सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वज्ञानेन व्यावृत्तबुद्ध्यनुदयात्, यथोपस्तस्य सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्ववैशद्याय पुनः प्रश्नस्तद्वत्, अन्यतरेण व्यावृत्तबुद्धौ द्वयोर्जातायां परस्परबुद्धिव्यतिहारो द्वयोरपि व्यावर्त्तकधर्मभूयस्त्वहेतुकव्यावृत्तबुद्ध्यतिशयजननार्थमित्यभिप्रायेणाह (सर्वप्राणीति) अतः— कहोलप्रश्नस्य व्यावृत्तिवैशद्यार्थत्वदर्शनात्, व्यावृत्तिप्रतीतिसिद्ध्यर्थं— व्यावर्तकधर्मभूयस्तया व्या-

* भावप्रकाशिका *

रणभाष्ये मौनञ्चामौनञ्चेत्यस्य विद्याकाष्ठां तदेकनिष्पाद्यां लभत इत्यर्थो वर्णितः, अतः कहोलप्रश्नस्येत्यत्र अत इति व्याख्येयं पदम्, कहोलप्रश्नस्येत्यादि तद्व्याख्यानम्, ननु व्यावृत्तिप्रतीतिसिद्ध्यर्थम् उभाभ्यां परस्परबुद्धिव्यतिहारः कर्तव्य इति भाष्यमयुक्तम्, सर्वात्मना जीवस्यासम्भावितेनाऽशनायाद्यतीतत्वेन कहोलस्य प्रत्यगर्थव्यावृत्तेः सिद्धत्वेन प्रत्यगात्मसाधारण्यशङ्कास्पदप्राणितृत्वव्यतिहारानपेक्षणात्, अत एवोपस्तस्यापि नाशनायाद्यतीतत्वापेक्षा, 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये' रित्यनेनैव प्रत्यगात्मव्यावृत्तस्वरूपस्य उपस्तेनाप्यवधृतत्वादित्यत आह (व्यावर्तकधर्मभूयस्तयेति) अयम्भावः, सत्यज्ञातैव द्वयोर्व्यावृत्तिबुद्धिः, तथाप्यवगतार्थस्य कदाचिदप्यप्रकम्प्यत्वाय द्रढिमा सम्पाद-

प्रतिवचनैश्च तदेव सद्ब्रह्म व्यवच्छिद्यते ; न पुनः पूर्वप्रतिपन्नाद्गुणाद्गुणान्तरविशिष्टतयोपास्यं प्रतिपाद्यते तद्वत् ॥ ३६ ॥

तत्रापि प्रश्नप्रतिवचनभेदे सति कथमैक्यमवगम्यत इति चेत्-तत्राह—

सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥

सैव हि- सच्छब्दाभिहिता परमकारणभूता परा देवतैव "सेयं देवतैक्षत" "तेजः परस्यां देवतायाम्" इति प्रकृता "यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्ति-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

ष्टृत्विबुद्ध्यतिशयार्थमित्यर्थः । एवं धर्मभेदेन च रूपभेदाशङ्काकृतो विद्याभेदो निरस्तः ॥ ३६ ॥

अथ दृष्टान्ते विद्यैक्यं स्थापयिष्यन् सूत्रमवतारयितुं शङ्कामाह (तत्रापीति)।

सैव हि सत्यादयः ॥ ३७ ॥ (सैव हीति) सेति निर्देशः 'सेयं

* भावप्रकाशिका *

मीय इति श्रुतेरभिप्राय इति, (रूपाभेदशङ्काकृतो विद्याभेद इति) ननु सर्वान्तरत्वादिगुणप्रत्यभिज्ञया विद्यैक्येऽवधृते साद्विद्यान्यायेन प्रश्नप्रतिवचनरूपाभ्यासात्मके भेदकप्रमाणेऽप्यापादिते सति वैश्वानरादिविद्यायामौपमन्यवादिप्रष्टृबहुत्ववत् प्रष्टृभेदात्मके भेदकप्रमाणे चापादिते सति सर्वप्राणिप्राणयितृत्वाशनायाद्यतीतत्वयोः 'उपसंहारोऽर्थाभेदा'दिति न्यायेन उपसंहार एवोचितः, ननु तस्योपास्यबहिर्भावाभ्युपगम इति चेत्सत्यम्, यथा 'यश्शुक्लवासाः स देवदत्तपदवाच्यः' इत्युक्ते वाससि यथा देवदत्तपदवाच्यत्वानन्वयः, तथा यदशनायाद्यतीतं सर्वप्राणयितृ च तत्सर्वान्तरं साक्षाद्ब्रह्मोपास्यमित्युक्ते उपास्यत्वस्य अशनायाद्यतीतत्वादावनन्वयादित्यभिप्रेत्य तेषामुपास्यबहिर्भावकथनोपपत्तेरिति वदन्ति ॥ ७ ॥

छन्ति" इत्यादिषु पर्यायेषु सर्वेषूपपाद्यते । यतः "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा" इति प्रथमपर्यायोदिताः सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषूपपाद्योपसंह्रियन्ते॥

केचित्तु "व्यतिहारो विशिंषन्ति हीतरवत्" "सैव हि सत्यादयः" इति सूत्रद्वयमधिकरणद्वयं वर्णयन्ति । तत्र पूर्वेण "त्वं वा ऽहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते तद्यो ऽहं सो ऽसौ यो ऽसौ सो ऽहम्" इति वाक्ये जीवपरयोर्व्यतिहारानुसन्धानं प्रतिपाद्यत इत्युच्यते— इत्याहुः । तत्र "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" "तत्त्वमसि" इत्यवगतसर्वात्मभावविषयत्वादस्य वाक्यस्य नात्र प्रतिपादनीयमपूर्वमस्तीत्यनादरणीयम् । तत्तु वक्ष्यते "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इति । न च सर्वात्मत्वानुसन्धानातिरेकेण परस्मिन् ब्रह्मणि जीवत्वानुसन्धा-

* श्रुतप्रकाशिका *

देवतैक्षत ' इति सद्विद्यावाक्यानुरोधादिति भावः । (उपपाद्यते) प्रश्नप्रतिवचनमुखेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । तत्रापि कारणभूतायाः परस्या देवताया एवोपास्यत्वमुपपादयति (यत इति) परमकारणत्वविशिष्टदेवतैवोपास्या, कारणत्वोपयोगिगुणानां सत्यत्वात्मत्वजीवविशेषान्तर्यामित्वादिगुणानां प्रतिपर्यायमावृत्तत्वेन तत्र तात्पर्यादित्यर्थः ।

परोक्तप्रकारमनूद्य दूषयति (केचित्त्विति) तस्य कथमर्थं वर्णयन्तीत्यत्राह (तत्रेति) सोऽपि वक्तव्य एवेत्यत्राह (तत्तु वक्ष्यत इति) ननु 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा'दिति जगत्तादात्म्यपरवाक्यविषयम्, 'आत्मेती'त्यादिकं तु जीवतादात्म्यपरम्, नात्र सर्वात्मभाव उच्यते ; अपि तु जीवब्रह्मणोरन्योन्यभावारोपणः

नम्, जीवे च परब्रह्मत्वानुसन्धानं तथ्यं सम्भवति। उत्तरेण च सूत्रेण "स यो ह वै तन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्म" इत्यादिवाक्यप्रतिपादितस्य सत्योपासनस्य "तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्ष"न्नित्यादिवाक्यप्रतिपादितोपासनस्य चैक्यं प्रतिपाद्यत इति; तदप्ययुक्तम्, उत्तरवाक्ये अक्ष्यादित्यस्थानभेदेन विद्याभेदस्य पूर्वमेव "न वा विशेषा" दित्यनेन प्रतिपादितत्वात्। न च द्वयोरनयोर्व्याहृत्यादिशरीरकत्वेन रूपवतोः "हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद" इति च पृथक्संयोगचोदनावतोर्द्वयोरुपासनयोः "स यो ह वै तन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकान्" इति संयोगरूपादिमत्तया निरपे-

* श्रुतप्रकाशिका *

मिति चेत् तत्राह (न चेति) (तथ्यं न सम्भवतीति) गरुडादिध्यानवदसदारोपणं चेत्– न तदपवर्गोपायः, तत्त्वज्ञानं ह्यपवर्गोपाय इति भावः। 'त्वं वा अहमस्मि' इत्यादेरयमर्थः– त्वं वाऽहमस्मि, त्वंशब्दबुद्धिविषयः परमात्मैवाहंशब्दबुद्धिविषयः, अहं वै त्वमसि– अहंशब्दबुद्धिविषय एव त्वंशब्दबुद्धिविषयः, ·असि–अस्तीति निर्देशावहंत्वंशब्दप्रयुक्तौ, अहं–त्वं–शब्दौ प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ब्रह्मपर्यन्तौ, तयोऽहमित्यादेरप्ययमर्थः। अनन्तरसूत्रस्य परोक्तार्थमनुवदति (उत्तरेण चेति) दूषयति (तदपीति) ततः किमित्यत्राह (न चेति) 'जहाति च' शरीरमित्यध्याहारः, प्रथमं द्वयोरिति पदं वाक्यपरम्, द्वितीयं तूपासनपरम्, द्वयोर्मध्ये उत्त-

* भावप्रकाशिका *

(प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् ब्रह्मपर्यन्तावितिः) अभिमुखपुरुषत्वपराक्पुरुषत्वरूपप्रवृत्ति-

त्वेण पूर्वेणैकेनोपासनेनाभेदः सम्भवति । न च 'हन्ति पाप्मानं जहाति' इति च गुणफलाधिकारत्वम्, प्रमाणाभावात् । पूर्वेणैकविद्यात्वं प्रमाणमिति चेत्—न, इतरेतराश्रयत्वात् । एकविद्यात्वे निश्चिते सति पूर्वफलस्यैव प्रधानफलत्वेनोत्तरयोः फलयोर्गुणफलत्वम्, तयोर्गुणफलत्वे निश्चिते सति संयोगभेदाभावात् पूर्वेण विद्यैक्यमितीतरेतराश्रयत्वमित्येवमादिभिर्यथोक्तप्रकारमेव सूत्रद्वयम् ॥ ३७ ॥

अन्तरत्वाधिकरणं समाप्तम् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

रवाक्यप्रतिपाद्योपासनयोर्विद्याभेदस्य साधितत्वात् परस्परभिन्नविद्याद्वयेन पूर्ववाक्योक्तस्योपासनस्यैक्यं न सम्भवति, एकविद्यात्वे साकाङ्क्षतयाऽन्वयः स्यात्, पृथक्पृथक्संयोगादीनामुक्तत्वेन निराकाङ्क्षत्वाच्च नैकविद्यात्वमित्यर्थः (न चेति) गुणफलम्—अङ्गफलम्, प्रमाणाभावात्— हेत्वभावात्, उत्तरयोः फलयोः— पापहननशरीरप्रहाणयोः, संयोगभेदाभावात्— प्रधानफलसंयोगभेदाभावात् (इत्येवमादिभिरिति) आदिशब्देन स्वोक्तार्थोपपत्तयोऽभिप्रेताः ।

एवं व्यतिहार इत्यादिसूत्रद्वयस्य योजनान्तरं निरस्तम्, आद्यसूत्रस्य योजनान्तरं परैः कृतम्, ते हि 'अन्तराभूतग्रामवत्स्वात्मन' इति सूत्रं भङ्क्त्वा सिद्धान्तविषयं वर्णयन्ति, अत्र द्विराम्नानाविशेषादविशेषपुनश्श्रवणन्यायेन विद्यानानात्वं पूर्वपक्षीकृत्य

* भावप्रकाशिका *

निमित्तभेदादित्यर्थः, हन्ति पाप्मानं जहातीति च गुणफलाधिकारत्वमिति, अहर्नामोपासनरूपाङ्गप्रशंसार्थः, फलविधिसरूपार्थवाद इत्यर्थः, शाङ्करभाष्ये भामत्यादिग्रन्थेषु च अर्थवादस्योक्तत्वेन गुणफलाधिकारत्वानुक्तेः गुणफलमङ्गफलमिति टीकाग्रन्थस्याऽप्यत्रैव तात्पर्यम्, केचित्तु तैरनुक्तमपि सम्भावितमिति

* श्रुतप्रकाशिका *

स्वात्मनो विद्यैक्यं स्यात्, न हि द्वौ सर्वान्तरौ सम्भवतः, तदा ह्येकस्य सर्वान्तरत्वमापेक्षिकं स्यात्, यथा भूतग्रामे पृथिव्यादावब्वादीनामापेक्षिकमन्तरत्वमिति, वैशद्यार्थं शङ्काविशेषनिरासार्थं च द्विराम्नानसम्भव इति सिद्धान्तयन्ति, अत्र व्यवहितान्वयोऽध्याहारबाहुल्यं च, अस्मन्मते हि प्रतिवचनशब्दमात्रमध्याहार्यम्, 'अन्यथा भेदानुपपत्ति'रिति चेदित्यपि न घटते, अन्यथाशब्दो हि प्रकृतादन्यथात्वं ब्रूते, सिद्धान्तस्य प्रकृतत्वे सत्यन्यथाशब्दः पूर्वपक्षविषयो भवितुमर्हति, ततश्चानभ्युपगम्यमाने विद्याभेदे द्विराम्नानानुपपत्तिरिति व्याख्यानमस्वरसम्, विद्यैक्यानभ्युपगम इति हि स्वरसार्थः, तदा चाम्नानभेदानुपपत्तेरिति हेतुर्न घटते, तस्मात् 'इति चे'दित्यन्तस्य पूर्वपक्षविषयत्वं तत एवाखण्डितत्वं च युक्तम्, भूतग्रामवदितिपदस्य 'एको देवः' इति श्रुत्यन्तरोक्तसर्वभूतान्तरात्मत्वनिदर्शनपरत्वेन योजनान्तरमप्यनुपपन्नम्, सिद्धान्तसूत्रत्वानुपपत्तेरेव, व्यतिहार इत्यादिसूत्रयोरधिकरणान्तरद्वयविषयत्वनिरासः कण्ठोक्तः।—— अपरे तूभयत्र प्रतिपाद्यभेदसमर्थनपरमधिकरणमिच्छन्तो जीवप्रतिपादनस्य ब्रह्मोपासनार्थतया तत्र पर्यवसानात् विद्यैक्यं फलमिति वदन्ति, तदयुक्तम्—पूर्वत्राप्युक्तहेतुभिः परमात्मपरत्वसिद्धेर्जीवस्य प्रतिपाद्यत्वायोगात् स्वात्मनोऽन्तरा नान्यः सम्भवति, तदा भूतग्रामवदापेक्षिकत्वं स्यात्, अत उपदेश्यभेदानुपपत्तिरिति चेन्न, उपदेशभेदवदुपदेश्यभेदेन भवितव्यम्, उपदेशद्वयानर्थक्यादिति योजनाऽपि क्लिष्टा, अश्रुतनञोऽध्याहारात्।— अन्ये तु सम्भूत्युपासनेपूभयेषां प्राणितृत्वादीनामशनायाद्यतीतत्वादीनां च समुच्चयार्थं ब्रह्मैकत्वविषयत्वेन विद्यैक्यसमर्थनपरत्वमाहुः,

* भावप्रकाशिका *

तदाशङ्क्य निराक्रियत इति वदन्ति, (नहि द्वौ सर्वान्तरावित्यादि) ननु उभयत्र वेद्यैकत्वेन विद्यैक्यसमर्थनमनुपपन्नम्, प्रत्युत वेद्यैक्ये सति अविशेषपुनःश्रवणसत्त्वेन पूर्वपक्षस्यैवोपपादकत्वादिति चेत्—सत्यम्, अस्तीयमनुपपत्तिः, सा तु न दोषः, अस्य ग्रन्थस्य शङ्करभाष्यग्रन्थानुवादरूपत्वात् वेद्यभेदाद्विद्याभेदोऽस्तीति पूर्वपक्ष्येकदेशिनिराकरणपरतया भामत्यां नीतत्वाच्च न दोषः (व्यवहितान्वयोऽध्याहारबाहुल्यं चेति) अन्तरा आम्नानाविशेषात् स्वात्मनो विद्यैक्यं स्यात्, उभयत्रापि वेद्यस्यैक्यात्, वेद्यभेदे तु भूतग्रामवदा-

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥

१६ अधिकरणम्

छान्दोग्ये श्रूयते [1]"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" इत्यादि; वाजसनेयके च [2]"स वा एष महानज आत्मा योऽयं

---

* श्रुतप्रकाशिका *

तत्र समुच्चयसिद्ध्यर्थत्वमयुक्तम्– सम्भूतिविनाशसमुच्चयस्याप्रामाणिकत्वात्, व्यतिहार इत्यादिसूत्रद्वयस्य तत्कृतयोजना च भाष्येणैव निरस्ता । 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽह'मिति सामानाधिकरण्यं च घटशरावशब्दयोरिवांशद्वयवाचित्वादयुक्तम्, अत एव ब्रह्मणो जीवत्वेऽहङ्कारहृद्देश्यदिक्कालादीनां ब्रह्मणि प्रतिपत्तिः, जीवस्य ब्रह्मत्वे तु जीवस्य ज्ञानानन्दैश्वर्यादीनां प्रतिपत्तिः प्रयोजनमिति चायुक्तम्– घटशरावयोरिव परस्परासाधारणगुणानामन्यत्रानुपपत्तेः साधारणगुणानां च द्रव्यत्वादीनामिव यत्तद्युष्मदस्मत्पदसामानाधिकरण्यप्रतिपाद्यत्वाभावाच्च ॥ ३७ ॥

अन्तरत्वाधिकरणं समाप्तम् ।

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३८ ॥ प्राणितृत्वादीनामशनायाद्यतीतत्वादीनां च धर्मिभेदाभावाद्विद्यैक्यं समर्थितम्, अत्र तु गुणाष्टकस्य वशित्वादिगुणस्य च धर्मिभेदशङ्कया सङ्गतिः, किमत्र विद्याभेदः ? उताभेदः ?

* भावप्रकाशिका *

पेक्षिकं सर्वान्तरत्वं स्यात् इत्यन्वयाङ्गीकारात् अध्याहारबाहुल्यव्यवहितान्वयौ स्पष्टौ (अहङ्कारहृद्देशदिकालादीनां ब्रह्मणि प्रतिपत्तिरिति) 'तद्योऽहं सोऽसौ' 'त्वं वा अहमस्मि'त्यादिवाक्यैर्जीवसम्बन्धितया प्रतिपन्नानाम् अहंत्वहृद्देशस्थत्वाभिमुखदिग्वर्तित्ववर्तमानकालसम्बन्धित्वादीनां ब्रह्मगततया प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ * ॥

इति अन्तरत्वाधिकरणम् ।

---

1. छा० ८-१-१ ॥ 2. बृ० ६-४-२२ ॥

विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" इत्यादि। तत्र संशयः—किमनयोर्विद्याभेदः ? उत नेति। किं युक्तम् ? भेद इति। कुतः रूपभेदात्। अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्ट आकाशः छान्दोग्ये उपास्यः प्रतीयते ; वाजसनेयके त्वाकाशे शयानो वशित्वादिगुणविशिष्ट उपास्यः प्रतीयते, अतो रूपभेदाद्विद्याभेदः।

---

* श्रुतप्रकाशिका *

इति, छान्दोग्ये अपहतपाप्मत्वादिविशिष्टविषयमुपासनम्, वाजसनेयके वशित्वादिविशिष्टविषयम्, उतोभयत्रापहतपाप्मत्वादिविशिष्टविषयमिति, किं वाजसनेयके सत्यसङ्कल्पत्वसहचारादपहतपाप्मत्वादीनां प्रतिपत्तिरस्ति, नेति, यदा नास्ति प्रतिपत्तिः, तदा रूपभेदाद्विद्याभेदः, यदा त्वस्ति प्रतिपत्तिः, तदा रूपाभेदाद्विद्यैक्यम्, अस्मिन्नधिकरणे व्योमातीतनिरासः फलितो भविष्यति, आकाशान्तर्वर्तिनो गुणत्वेनाकाशस्य परमात्मत्वं दहराधिकरणे दर्शितम्, आकाशान्तर्वर्तिनः स्वतन्त्रवस्तुत्वे सति आकाशस्य प्रसिद्धाकाशत्वमत्रोच्यत— इति भिदा, (वशित्वादीति) आदिशब्देन 'स वा एष महानजः' इत्युक्तदहरत्वविरोधिमहत्त्वं च विवक्षितम्, गुणाष्टकविशिष्टः, वशित्वादिगुणविशिष्ट इति धर्मभेद उक्तः, आकाशः—आकाशे शयान इति धर्मिभेद उक्तः, एवं

* भावप्रकाशिका *

(व्योमातीतनिरासः फलितो भविष्यतीति) वाजसनेयके आकाशे शयानत्वेन प्रतिपादितस्यैव छान्दोग्यप्रतिपादितदहराकाशशब्दितब्रह्मत्वप्रतिपादनादिति भावः। ननु छान्दोग्यवाजसनेयगताकाशशब्दयोरेकार्थत्वमस्त्वित्याशङ्क्य छान्दोग्ये श्रुतस्याऽऽकाशस्याऽपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकप्रतिपादनात् तस्य ब्रह्मत्वम्, वाजसनेयकोक्ताकाशस्य तु वशित्वादिगुणविशिष्टात्माश्रयत्वप्रतिपादनात् भूताकाशत्वं वक्तव्यमित्याह (आकाशान्तर्वर्तिन इत्यादिना) (गुणत्वेनेति) गुणत्वेन— अपहतपाप्मत्वादिगुणरूपत्वेनेत्यर्थः, भाष्ये मोक्षार्थंपूप-

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे— न भेद इति । कुतः ? रूपाभेदात्— इतरत्र तत्र च कामाद्येव हि रूपम् । वाजसनेयके छान्दोग्ये च सत्यकामादिविशिष्टमेव ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः । कुतः एतदवगम्यते , आयतनादिभ्यः— हृदयायतनत्वसेतुत्वविधरणत्वादिभिस्तावदुभयत्र सैव विद्येति प्रत्यभिज्ञायते । वशित्वादयश्च वाजसनेयके श्रुताः छान्दोग्ये श्रुतस्य गुणाष्टकान्यतमभूतस्य सत्यसङ्कल्पत्वस्य विशेषा एवेति सत्यसङ्कल्पत्वसहचारिणां सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वपर्यन्तानां सद्भावमवगमयन्ति । अतो रूपं न भिद्यते । संयोगोऽपि "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" "अभयं वै ब्रह्म भवति" इति ब्रह्मप्राप्तिरूपो न भिद्यते । आकाशशब्दः छान्दोग्ये परमात्मविषय इति "दहर उत्तरेभ्यः" इत्यत्र निर्णीतम् । वाजसनेयके त्वाकाशे शयानस्य वशित्वादिश्रवणात्तस्य शया-

* श्रुतप्रकाशिका *

धर्मतो धर्मितश्च रूपभेदाद्विद्याभेद इत्यर्थः ।

(इति प्राप्त इति) इतरत्रेति पदव्याख्यानार्थं धर्ममात्रस्योपास्यत्वव्यावृत्त्यर्थं चाह (वाजसनेयक इति) (आकाशशब्द इत्यादि) आकाशशब्दस्य भूताकाशे प्रसिद्धिप्राचुर्यात् तदेव सर्वत्र स्वतः प्राप्तम्, तत्र परमात्मासाधारणगुणश्रवणं प्रसिद्धिप्राचुर्यस्यापवादकम् , तच्छान्दोग्येऽस्तीति तत्राका-

७ भावप्रकाशिका ७

सनेषु लोप इति, वाजसनेयकश्रुताया दहरविद्याया मोक्षसाधननिर्गुणविद्यात्वेन छान्दोग्यश्रुतक्षुद्रफलसाधनसगुणदहरविद्याप्रकरणोपदिष्टा गुणा न निर्गुण-

नस्य परमात्मत्वे सति तदाधाराभिधायिन आकाशशब्दस्य "तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्म" मिति हृदयान्तर्गतस्य सुषिरशब्दवाच्यस्याकाशस्याभिधायकत्वमवगम्यते । अतो विद्यैक्यम् ॥ ३८ ॥

अथ स्यात्– यदुक्तं वाजसनेयके वशित्वादिभिः सह सत्यकामत्वादिसद्भावोऽवगम्यते– इति ; तन्नोपपद्यते, वशित्वादीनामेव तत्र परमार्थतः सद्भावाभावात्, तदभावश्च "मनसैवानुद्रष्टव्यम् नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" "एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम्" इति प्रकृतेन वाक्येन "स एष नेति नेत्यात्मा" इति वक्ष्यमाणेनोत्तरेण चोपास्यस्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतीतेरवगम्यते । अतो वशित्वादयोऽपि स्थूलत्वादिवन्निषेध्या इति प्रतीयन्ते । अत एव छान्दोग्येऽपि सत्यकामत्वादयो न ब्रह्मणः पारमार्थिका गुणा उच्यन्ते । अतोऽपारमार्थिकत्वादेवंजातीयकानां गुणानां मोक्षार्थेषूपासनेषु लोप इति ; तत्राह—

---

* श्रुतप्रकाशिका *

शशब्दस्य परमात्मपरत्वमुक्तम्, वाजसनेयके तु तदभावात् प्रसिद्धिप्राचुर्येणैवानुविधीयत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

अनन्तरसूत्रशङ्कामाह (अथ स्यादिति) छान्दोग्ये दहरविद्या सगुणविषया, फलविशेषार्थगुणप्रतिपादनपरत्वात्, इयं तु निर्गुणविद्या, अतो न विद्यैक्यमित्यर्थः ।

* भावप्रकाशिका *

विद्यायामुपसंहर्तव्याः, तयोर्भिन्नत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मगुणत्वेन प्रमाणान्तराप्राप्तानां गुणानामेषां सत्यकामत्वादीनाम् 'तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' "एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" इत्यादिभिरनयोः श्रुत्योरन्यासु च मोक्षार्थोपासनोपास्यब्रह्मगुणत्वेन सादरमुपदेशादेषामलोपः, अपि तूपसंहार एव कार्यः । छान्दोग्ये तावत् "तद्य इह आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान् तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणो वेदनमभिधाय "अथ य इह आत्मानमननुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति" इति अवेदननिन्दा क्रियमाणा गुणविशिष्टवेदन·

---

* श्रुतप्रकाशिका *

आदरादलोपः ॥ ३९ ॥ आदरं दर्शयति (छान्दोग्य इत्यादिना) प्रमाणान्तराप्राप्तानामित्यनेन निषेधार्थमनुवादत्वं निरस्तम् । अपूर्वत्वरूपतात्पर्यलिङ्गं चोक्तम्, यथा अपूर्वता ताद्रूप्यतो विपर्ययतश्चापरिच्छिन्नचिद्रूपा, तथा फलमपि स्वीकारास्वीकारयोरनुकूलप्रतिकूलरूपम्, तदुभयमपि कामचाराकामचाराभ्यामुक्तम्, भूयो भूय इत्यभ्यासो दर्शितः, (अवेदननिन्दा क्रियमाणा) गुणवि·

* भावप्रकाशिका *

(स्वीकारास्वीकारयोरिति) उपासनानुपासनयोरित्यर्थः, भाष्ये – य इहात्मा·

स्यादरं दर्शयति । तथा वाजसनेयके "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः" "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपालः" इति भूयो भूय ऐश्वर्योपदेशात् गुणेष्वादरः प्रतीयते । एवमन्यत्रापि । न च मातापितृसहस्रेभ्योऽपि वत्सलतरं शास्त्रं प्रतारकवदपारमार्थिकान्निरसनीयान् गुणान् प्रमाणान्तराप्रतिपन्नानादरेणोपदिश्य संसारचक्रपरिवर्त्तनेन पूर्वमेव बम्भ्रम्यमाणान् मुमुक्षून् भूयोऽपि भ्रम-

* श्रुतप्रकाशिका *

शिष्टवेदनमुक्त्वा तद्विषयावेदननिन्दा क्रियमाणेत्यर्थः, एवं सत्यकामत्वादीनामपूर्वत्वम्, वेदने फलश्रवणम्—वेदनफलकथनावेदननिन्दार्थम्, आवृत्तिः 'एष सर्वेश्वरः' इत्याद्यावृत्तिश्च, 'तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' 'तस्मिन् कामाः समाहिताः' इत्युपक्रमोपसंहारौ, अर्थवादः— अपूर्वत्वेन विहितस्य निषेधायोगरूपोपपत्तिरित्यादिभिरादरो दृश्यत इत्यर्थः । वाजसनेयकेऽप्येवमादिकमादरलिङ्गं द्रष्टव्यमित्यभिप्रायेणाह (तथेति) (न च मातापितृसहस्रेभ्य इति) गुणानां प्रमाणान्तराप्रतिपन्नत्वान्निषेधार्थमनुवाद इति वक्तुमशक्यमित्युक्तम्, गुणकथनं विप्रलिप्सया चेत्— गुणनिषेधोऽपि तथा स्यात्, हितोपदेशप्रवृत्तशास्त्रस्य विप्रलम्भकत्वमयुक्तं चेत्— तद्गुणेष्वपि तुल्यम्, फलविशेषार्थमविद्यमानगुणारोपणमिति चेत्— गुणनिषेधोऽपि फलाय स्यादिति गुणान्वयो वास्तवः स्यात्, निर्गुणवेदनस्यापवर्गोपायरूपत्वान्नारोपणमिति चेत्— सगुणवेदनस्याप्यपवर्गोपायरूपत्वान्न तदारोपणमिति, सगुणवेदनस्यापवर्गोपायत्वकथनं विप्रलिप्सामूलमिति चेत्, नैर्गुण्यकथनमपि तथा स्यात्, हितोपदेशप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विप्रलम्भकत्वमयुक्तमिति चेत्—तद्गुणप्रतिपादनेऽपि तुल्यमित्यभिप्रायेणापारमार्थिकानित्यादिविशेषणमुक्तम्, नेह नानाऽस्तीत्यादेः कोऽर्थ इत्यपेक्षायां प्रतिबन्दीत्वेन पूर्वग्रन्थाभिप्रेतस्य गुणनिषेधस्य पराभिमतनिर्विशेषपरत्वव्युदसनार्थं सामान्यनिषेधस्य विहितविशेषव्यतिरिक्तविषयत्वात् 'नेह नानाऽस्ती'त्यादेरब्रह्मात्मकनानात्वनिषेधप-

यितुमलम् । "नेह नानाऽस्ति किञ्चन" "एकधै-
वानुद्रष्टव्य"मिति तु सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्मक-
त्वादेकधाऽनुदर्शनं विधाय अब्रह्मात्मकत्वेन पूर्वसि-
द्धनानात्वदर्शनं निषेधतीत्ययमर्थः प्रागेव प्रपञ्चितः ।
'स एष नेति नेत्यात्मा' इत्यत्र चेतिशब्देन प्रमाणान्तर-
प्रतिपन्नं प्रपञ्चाकारं परामृश्य न तथाविधं ब्रह्मेति
सर्वात्मभूतस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते,
तदेव चानन्तरमुपपादयति "अग्राह्यो न हि गृह्यते
अशीर्यो न हि शीर्यते असङ्गो न हि सज्यते अव्य-
थितो न व्यथते न रिष्यति" इति । प्रमाणान्तरग्राह्यवि-
सजातीयत्वात् प्रमाणान्तरेण न गृह्यते, विशरणीय-
विसजातीयत्वात् न विशीर्यते, एवमुत्तरत्रानुसन्धे-
यम् । छान्दोग्येऽपि "नास्य जरयैतज्जीर्यति न
वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समा-
हिता" इति सर्वविसजातीयत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य
तस्मिन्सत्यकामत्वादयो विधीयन्ते ॥ ३६ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

रत्वमाह (नेहेत्यादिना) 'एकधैवानुद्रष्टव्यम्' केषांचित् कदाचित् स्वनिष्ठत्व-
मन्यपरतन्त्रत्वं वा न मन्तव्यम् । अपि तु परमात्मपरतन्त्रतयैकरूप्यमेव द्रष्ट-
व्यमित्यर्थः । 'स एष नेति नेती' त्यस्य वाक्यस्य प्रकरणानुगुण्यात् प्रप-
ञ्चसाजात्यनिषेधपरत्वमुक्तम् । 'अथात आदेशो नेति नेती' त्यस्य वाक्य-
स्येयत्तानिषेधपरत्वमपि तत्प्रकरणानुगुण्यादुक्तम्, इहोक्तार्थस्य प्रकरणानुगुण्यं
दर्शयन् 'अग्राह्यः' इत्यादिकं व्याचष्टे (प्रमाणान्तरेति)। (छान्दोग्येऽपीति)
अस्य जरया न ब्रह्म जीर्यतीत्यर्थः ।

ननु एवमपि "तद्य इह आत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स यदि पितृलोककामो भवति" इत्यादिना सत्यकामादिगुणविशिष्टवेदनस्य सांसारिकफलसम्बन्धश्रवणान्मुमुक्षोर्ब्रह्मप्रेप्सोर्न सगुणं ब्रह्म उपास्यम्। परविद्याफलं च "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इतीदमेव। अतः सत्यकामत्वादयो ब्रह्मप्रेप्सोर्नोपसंहार्या इति, अत उत्तरं पठति—

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥

उपस्थितिः— उपस्थानम्, ब्रह्मोपसम्पत्तिः, उपस्थिते ब्रह्मोपसम्पन्ने सर्वबन्धविनिर्मुक्ते स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्ने प्रत्यगात्मन्यत एवोपसम्पत्तेरेव हेतोः सर्वेषु लोकेषु कामचार उच्यते "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" 'स उत्तमः पुरुषः' 'स तत्र पर्य्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनं स्मरन्निदं शरीरम्" "स स्वराड् भवति" "तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो

---

* श्रुतप्रकाशिका *

अनन्तरसूत्रशङ्कामाह (नन्विति) सर्वलोककामचारादिकं सांसारिकफलम्, 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति साक्षान्मुक्तिफलं स्यात्, तद्विलक्षणत्वस्य श्रवणादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४० ॥ (अत एवोपसम्पत्तेरेव हेतोरिति) उपसम्पत्त्यनन्तरं सर्वलोककामचारकथनाद्धेतुत्वमभिमेतमित्यर्थः। ब्रह्मानुभवतो

भवति" इति । तदेतच्चतुर्थे निपुणतरमुपपादयिष्यते । अतः सर्वेषु लोकेषु कामचारस्य मुक्तोपभोग्यफलत्वान्मुमुक्षोः सत्यकामत्वादयो गुणा उपसंहार्याः ॥ ४० ॥ कामाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

जीवस्य सर्वलोककामचाराद्यपेक्षा कथं स्यादित्यत्राह (तदेतच्चतुर्थ इति) । निगमयति (अत इति) ।

परे तु छान्दोग्यस्थसत्यकामत्वादिगुणजातं वाजसनेयके 'स वा एष महा'नित्यत्र सम्बध्यते, तत्र श्रुतं वशित्वादिकं छान्दोग्ये सम्बध्यते, आयतनत्वसेतुत्वादिसामान्यात्, छान्दोग्ये सगुणविद्या विवक्षिता, वाजसनेयके निर्गुणविद्या, 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' 'नेति नेति' इत्यादिश्रवणात्, अतः छान्दोग्ये वशित्वादिसम्बन्ध उपासनार्थः । अन्यत्र सत्यकामत्वादिसम्बन्धः स्तुतिपौष्कल्यार्थः, उभयविधाकाङ्क्षासम्भवात्, ब्रह्मणस्तत्तद्गुणसम्बन्धयोग्यत्वादायतनत्वादिसाम्यबाहुल्याच्चेति, तदयुक्तम्, निषेधस्य विहितगुणविषयत्वाभावेन सगुणनिर्गुणविभागाभावात्, 'नेति नेती' त्यत्रापि 'अशीर्यो न हि शीर्यते असङ्गो न हि सज्यते अव्यथितो न व्यथते न रिष्यति', इत्यादिनिषेधानां 'विशोको विजरो विमृत्यु' रित्यादीनां च तुल्यार्थत्वाच्च, आयतनत्वादिसाम्येन स्तुत्याकाङ्क्षया सम्बन्धश्चानुपपन्नः, तथा सति शाण्डिल्यविद्याम्नातानां भारूपत्वसर्वकामत्वादीनामपि सम्बन्धप्रसङ्गात्, तत्रापि हि 'एष

* भावप्रकाशिका *

नमनुविद्येति, 'य इहात्मानमनुविद्य' इतिश्रुतेरिति भावः ॥ * ॥

(परे त्वित्यादि) (छान्दोग्ये वशित्वादिसम्बन्ध उपासनार्थ इति) यद्यपि भागत्यां निर्गुणायां विद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्यासम्बन्धिगुणोपसंहारस्सम्भवी, सगुणायां तु न ध्यानाय वशित्वादिगुणोपसंहारसम्भवः, नहि निर्गुणायामाध्यातव्यत्वेन एते चोदिताः, येन सगुणविद्यायां वशित्वादय आध्यातव्यत्वेन सम्बध्येरन्, अपि तु सत्यकामादिगुणनान्तरीयकत्वेनैव तेषां प्राप्तिरित्युपसंहार उच्यत इत्युक्तम्, कल्पतरौ च

* श्रुतप्रकाशिका *

म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान् पृथिव्याः' 'अवाक्यनादरः' इति हृदयायतनत्वं महत्त्वं निषेधवत्त्वं च समानम्। अस्तु सम्बन्ध इति चेत्, परस्परभिन्नसर्वविद्योपात्तगुणानां सर्वत्र स्तुत्यर्थतया सम्बन्धप्रसङ्गः, कारणत्वसत्यज्ञानात्मकत्वविभुत्वनित्यत्वपतित्वादिषु केनचिद्रूपेण साम्यस्य सर्वासु विद्यासु सद्भावात्। आकाङ्क्षायाश्च निवारकाभावात्, न ह्येतावता गुणेन स्तुतिरलमिति व्यवस्थापकमस्ति, स्वप्रकरणस्थगुणेन नैराकाङ्क्ष्यं चेत्—वाजसनेयकेऽपि तुल्यम्,

अपरे तु—विद्यैक्यं सिद्धान्तयन्त उपक्रमभेदमपि विद्याभेदयुक्तिमाहुः। परमात्मलिङ्गवत् प्रकरणेपूपास्यविशेषणतया वा व्यावर्त्यतया वा मोक्षप्रदत्वलक्षणैश्वर्योपाधिकतया वा जीवप्रतिपादनस्य सङ्गतेर्मुहुः सूत्रितत्वात् भाष्ये तदनुपन्यासः। अन्ये तु—दहरविद्येति संज्ञातदभावौ च भेदहेतुमाहुः, विरोधिसंज्ञान्तराभावात् अव्यपदेशमात्रं न विद्याभेदायालमित्यनादरः। आख्याभेदो हि विद्याभेदसाधकः, त्रयोऽप्येते आदरादित्याद्यनन्तरसूत्रद्वयमधिकरणान्तरं प्राणाग्निहोत्रविषयं वर्णयन्ति, 'तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स यामाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात् प्राणाय स्वाहे'त्यारभ्य 'य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोती'ति प्रतिपादितं प्रथमोपनतभक्तद्रव्यकं प्राणाग्निहोत्रभोजनलोपेऽपि न लुप्येत, किन्त्वबादिना प्रतिनिधिनापि निर्वर्त्येत, अतिथिभोजनेन भक्तक्षये प्राणाग्निहोत्रलोपमाशङ्क्य तत्परिहाराय हि प्राथम्यविधिः, जाबालश्रुतौ 'पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयाद् यथा वै स्वयमहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तदि'त्यति-

* भावप्रकाशिका *

यत्र वशित्वादयः श्रूयन्ते न तत्राप्येषां ध्येयत्वमिति अन्यत्र गतानामपि न ध्येयत्वम्, अतो वशित्वादेः सत्यकामत्वाद्यन्तर्भाव एव उपसंहार इत्यर्थ इत्युक्तम्, तथापि निर्गुणविद्याप्रकरणाम्नातवशित्वादीनाम् आनर्थक्यपरिहाराय उपासनसाकाङ्क्षाणां सगुणविद्यायामुपास्यत्वेनाऽन्वय इति सोपपत्तिकं विवरणकारादिभिर्व्याख्यान्तरकारैरुक्तत्वात् तथानुदितमिति न दोष इति द्रष्टव्यम्, (अतिथिभोजनेन भक्तक्षय इति) इदन्तु यादवमिश्रोक्तम्, वक्ष्यति चोत्तरत्राऽन्येत्वित्यादि, ततश्च परानुक्तत्वादनुक्तानुवादशङ्का पराकृता। प्राथम्यविधिर्जाबालश्रुतौ 'पूर्वमतिथिभ्योऽश्नीयात्' इत्यस्याऽनन्तरम् इतिरध्याहर्तव्यः,

* श्रुतप्रकाशिका *

थिभोजनप्राथम्यनिन्दनेनादरदर्शनाच्च, न हि प्राथम्यलोपासहा श्रुतिः प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहेत, न च भुजिप्रयुक्तभक्तसंयोगात् भोजनलोपे लोपः, तच्च कौण्डपायिनामग्निहोत्र इवाग्निहोत्रशब्दस्य नैयमिकाग्निहोत्रगतपयःप्रभृत्यतिदेशार्थत्वात् पयःप्रभृतिषु प्राप्तेषु द्रव्यनियमार्थत्वात् 'तद्द्रूयद्भक्त'मिति वाक्यस्य । अतो भोजनाभावात् गुणभूतद्रव्यलोपेऽपि नाग्निहोत्रलोपः 'आदरा'दिति पूर्वपक्षं कृत्वा भोजन उपस्थिते होमस्य तदर्थभक्तसाध्यताप्रतीतेर्वाजिनस्यामिक्षादध्यानयनप्रयोजकत्वाभाववत् परार्थद्रव्यसाध्यानां कर्मणां प्रयोजकत्वाभावात्, कौण्डपायिनामग्निहोत्र इव प्राणाग्निहोत्रेऽग्न्युद्धरणादिधर्मायोगात्, अग्निहोत्रशब्दस्य विध्युद्देशगतत्वाभावात्, 'आस्यमाहवनीय'मिति

* भावप्रकाशिका *

भोजनलोपे लोपः तच्च कौण्डपायिनामग्निहोत्र इति क्वचित्पाठो दृश्यते, तत्र तच्चेत्येतत् सम्पातायातमिव भाति, (गुणभूतद्रव्यलोपेऽपीति) भोजनद्रव्यस्य प्राणाग्निहोत्रे गुणभूतस्याभावेऽपीत्यर्थः, यथा पवमानेष्टिषु 'अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति' इति निर्वापसाधनत्वेन श्रुतायाः चोदकप्राप्ताया अग्निहोत्रहवण्या अभावेऽपि हविर्निर्वापस्य प्रधानस्य न लोपः, गुणलोपमात्रेण प्रधानलोपस्याऽयुक्तत्वात्, पवमानेष्टिषु अग्निहोत्रहवण्यभावश्च पवमानहविर्भ्यः पूर्वमग्नेरसिद्धतया अग्निहोत्रस्याऽहुतत्वादिति भावः (आमिक्षादध्यानयनप्रयोजकत्वाभाववदिति) वाजिनयागस्यामिक्षाप्रयुक्तदध्यानयनप्रयोजकत्वाभाववदित्यर्थः, (परार्थद्रव्यसाध्यानां कर्मणां प्रयोजकत्वाभावादिति) 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति पुरोडाशप्रयुक्तकपालोपजीविनस्तुषोपवापस्य कपालाननुष्ठापकत्वदर्शनादिति भावः, (अग्न्युद्धरणादिधर्मायोगादिति) अग्निहोत्रधर्मातिदेशपक्षे अग्न्युद्धरणादयोपि धर्माः स्युः, न चेष्टापत्तिः, अग्न्युद्धरणस्य होमार्थत्वात् प्राणाग्निहोत्रस्य च आस्याधिकरणकत्वेनाहवनीयाधिकरणकत्वाभावात्, न च प्रयोजनाभावात् कृष्णलचराववघातवदुद्धरणादीनां बाधेपि इतरेषां द्रव्यादीनां नाम्नातिदेशोऽस्त्विति वाच्यम्, अतिदेशस्त्वमभ्युपगम्य बाधकल्पनापेक्षया 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यस्यार्थवादतया स्तावकत्वस्यैव युक्तत्वादिति भावः, (साम्पादिकत्वदर्शनाच्चेति) 'उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिः

* श्रुतप्रकाशिका *

साम्पादिकत्वदर्शनाच्चाग्निहोत्रशब्दस्य नैसर्गिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थत्वाभावेन 'तद्यद्भक्त'मिति वाक्यस्य द्रव्यविशेषविधानार्थत्वाभावादादरवचनस्यापि भोजनपक्षे प्राथम्यरूपाङ्गविधानार्थतया होमलोपपरिहारार्थत्वाभावाच्च भोजनलोपे लोप इति सिद्धान्तयन्ति । अन्ये तु— द्रव्यदेवतासम्बन्धेनापूर्वकर्मत्वावगमात् परार्थद्रव्यनियममात्रविधिः, प्राथम्यविधानं चातिथिभोजनेन भक्तव्यये प्राणाग्निहोत्रलोपपरिहारार्थमिति पूर्वपक्षमाहुः, अन्यत्तुल्यम् । तदिदमनुपपन्नम्, प्राणाहुतिमात्रविषयत्वे विचारस्य विद्यातदुपयोगिविषयत्वाभावेन पादसङ्गत्यभावात्, प्राणाहुतिष्वग्निहोत्रदृष्टिविषयत्वेऽनन्तराधिकरणन्यायेन उद्गीथाद्युपासनानामिवानियमस्य सिद्धतया कृतकरत्वाच्च, आमिक्षायागे नियतमपि वाजिनं दध्यानयनादेरप्रयोजकमित्यनियतस्याग्निहोत्रदृष्टिचिन्तनस्य प्रयोजकत्वं हि दूरोत्सारितम्, पूर्वपक्षहेत्वभावाच्च नारम्भणीयता, न चादरवचनं हेतुः, तस्य साधकत्वाप्रतीतेः । पूर्वपक्षहेतवोऽपि हि यावद्दौर्बल्यनिश्चयं साध्यसाधकतया प्रतीयन्ते, किमतिथिभोजनप्राथम्यनिन्दनं हेतुरुत प्राणाग्निहोत्रप्राथम्यम्, न प्रथमः, निन्दनस्य निन्दितविपरीतार्थविधेयतावगमकत्वात्, अपगोरणनिन्दा हि तन्निवृत्तेर्विधेयतां गमयति, अतोऽतिथिभोजनप्राथम्यनिन्दनं स्वामिभोजनप्राथम्यं गम-

* भावप्रकाशिका *

हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः' इति उरःप्रभृतिकं वेद्यादित्वेन सम्पाद्यते, यदि ह्यग्निहोत्रादिधर्मातिदेशः स्यात्, तर्हि वेद्यादीनां सत्त्वादेव सम्पादनमप्रसक्तं स्यात्, कामिन्यां किल कुचनयनादि असता चक्रवाकनलिनादिरूपेण सम्पाद्यते, नतु नद्यां चक्रवाकादय एव चक्रवाकादिभिस्सम्पाद्यन्ते, अतोऽप्यवगच्छामो नात्र चोदकप्राप्तिरिति (आदरवचनस्यापीति) पूर्वमतिथिभ्योऽश्नीयादिति अतिथिप्राग्भोजनविधायकवचनस्येत्यर्थः, (विद्यातदुपयोगिविषयत्वाभावेनेति) प्राणाहुतीनां पुरुषार्थतया वैश्वानरविद्याङ्गत्वाभावात्, वैश्वानरविद्याप्रकरणे 'उर एव वेदिर्लोमानि बर्हिः' इत्यादिसन्दर्भेण प्राणाहुतावग्निहोत्रदृष्टेरेव वैश्वानरविद्याङ्गतया विधानोपपत्तेरिति भावः, (यावद्दौर्बल्यनिश्चयमिति) अत्र साधकत्वस्य सर्वात्मना अप्रतीतेरिति भावः, तदेवोपपादयति (किमतिथिभोजनप्राथम्यनिन्दनमित्यादि)

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रति-
बन्धः फलम् ॥ ४१ ॥

१८ अधिकरणम्

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत"

इत्यादीनि कर्माङ्गाश्रयाण्युपासनानि कर्माङ्गभूतोद्गी-

* श्रुतप्रकाशिका *

येत्, न तु भक्तालाभेऽपि निष्पाद्यताम्, न द्वितीयः, प्राथम्यविधानस्यानुष्ठान-दशायामप्राथम्यमात्रनिवर्त्तकत्वात्, परार्थद्रव्यसाध्यस्याप्रयोजकत्वं च वाजिनसप्तम-पदपांसुग्रहणादिषु 'पूर्वकाण्डसिद्धम्–पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वा'दिति, अतोऽनारम्भणीयता ॥ ४० ॥

कामाद्यधिकरणं समाप्तम् ।

तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥ ४१ ॥ सत्यकामत्वा-दीनामुपसंहार्यत्वमुक्तम्, एवमुद्गीथाद्युपासनानामपि नियमेनोपसंहार्यत्वमिति प्रस-ङ्गात्सङ्गतिः, उद्गीथोपासनादीनि किं सर्वक्रतुषु प्रोक्षणावघातादिवन्नियमेनोपादे-यानि ? उत गोदोहनादिवदनियमेनोपसंहार्याणीति विचारः, किमेतानि क्रत्वर्थानि ? उत गोदोहनादिवत् पुरुषार्थभूतानि ? 'यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद' इत्य-नियमदर्शनं किं पुरुषार्थतामवगमयति ? नेति, वीर्यवत्तरत्वश्रुतिः किम-पापश्लोकश्रवणवदर्थवादः ? उत फलविधिरिति, अर्थवादश्चेत् 'यश्चैतदेव' मित्यादिवाक्यस्य पुरुषार्थतावगमकत्वाभावेन क्रत्वर्थत्वान्नियमेनोपादेयता, फलविधिश्चेदनियमवाक्यस्य पुरुषार्थत्वगमकतया गोदोहनतुल्यत्वादुपादाना-

* भावप्रकाशिका *

(वाजिनेति) वाजिनयागेत्यर्थः, अत्र पूर्वकाण्डसिद्धमित्यस्यानन्तरम् 'एक-निष्पत्तेस्सर्वं समं स्यात्, पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात्' इति पाठ-स्समीचीनः ॥ * ॥ इति कामाद्यधिकरणम् ।

(फलविधिश्चेदनियमवाक्यस्य पुरुषार्थत्वगमकतयेति) फलविधिश्चेत्तस्यैव पुरुषार्थावगमकतया गोदोहनतुल्यत्वादनियमवाक्यस्याऽप्यनुग्रहाय उपादानानियम इत्यर्थः, ततश्चान्यस्य फलविधित्वे ऽन्यस्य पुरुषार्थत्वगमकत्वोक्तिरयुक्तेति चोद्यं

थादिमुखेन जुह्वादिमुखेन पर्णतादिवत् कर्माङ्गत्वेन निरूढानुष्ठानानीत्युद्गीथाद्युपासनसम्बन्धिनः "यदेव

* श्रुतप्रकाशिका *

नियमः, उपासनस्य निर्द्धारणशब्दवाच्यत्वे हेतुरयम्, छान्दोग्ये कतमर्क् कतमत् साम कतम उद्गीथ' इति विमृश्य 'वागेवर्क् प्राणस्सामौमित्युद्गीथ' इति निर्द्धारणम्, (ओमित्येतदित्यादि) क्रतुप्रकरणाधीते 'जुह्वा जुहोती'ति वाक्ये जुहूः होमसाधनत्वेन विहिता, प्रकरणान्तराधीतमपि 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती'ति वाक्यं जुहूमनूद्य तस्याः पर्णमयत्वं विदधाति, तत्र जुहूद्वारा पर्णमयत्वमङ्गम्, तद्वत् प्रकरणान्तरविहितमप्युपासनमुद्गीथद्वारा क्रत्वङ्गमित्यर्थः। उद्गीथादिविषयस्योपासनस्य प्रकरणान्तराधीतस्यापि क्रत्वङ्गत्वं हि निरूप्यते, तत्र प्रकरणान्तराधीतं क्रत्वङ्गद्वारा तदङ्गभूतं किंचिद्दृष्टान्तीकर्त्तव्यमित्यभिप्रायेण, प्रोक्षणादिषु सत्स्वपि पर्णता दृष्टान्तिता, फलसाधनमेव ह्यनुष्ठेयम्, उपासनस्य च पृथक्फलसाधनत्वे सत्यङ्गत्वमनुपपन्नमित्यत्राह (कर्माङ्गत्वेन निरूढानुष्ठानानीति) अफलस्याप्यङ्गत्वेनानुष्ठानं निरूढत इत्यर्थः। पृथक्फलसाधनत्वं श्रुतमिति शङ्कायां 'न स पापं श्लोकं शृणोती'ति पर्णत्वार्थवादवदिदमप्यर्थवाद इत्याह (उद्गीथाद्युपासनसम्बन्धिन इत्यादिना) (वर्त-

* भावप्रकाशिका *

निरस्तम् (हेतुरयमिति) यद्यपि 'कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति' 'का ऋक् किं साम क उद्गीथ' इति ऋक्सामोद्गीथानां विमर्शपूर्वकम् 'वागेव ऋक् प्राणस्साम ओमित्येदक्षरमुद्गीथः' इति निर्धारणपूर्वकमाप्त्यादिगुणकोपासनं विहितमिति तस्य निर्धारणपूर्वकत्वसत्त्वेऽपि न सर्वेषामीदृग्रूपत्वम्, तथाप्युपासनस्य उपास्यनिर्धारणसापेक्षत्वात् सर्वमपि निर्धारणशब्देन लक्ष्यत इति भावः, निश्चयेन मनसोऽवस्थापनमिति भाष्यस्यापि निश्चयपूर्वकोपासनमित्यत्र तात्पर्यात्, (प्रकरणान्तराधीतमपीति) अनारभ्याऽधीतमपीत्यर्थः, एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्, वर्तमाननिर्देशस्य···· फलत्वकल्पनायोगादिति भाष्यमयुक्तम्, फलत्वकल्पकत्वयोगादिति हि वक्तव्यम्, किञ्च अपापश्लोकश्रवणवदित्यप्यसङ्गतम्, अपापश्लोकश्रवण-

विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम्भवति" इति वर्त्तमाननिर्देशस्य पर्णतादिसम्बन्ध्यपापश्लोकश्रवणवत् पृथक्फलत्वकल्पनायोगात् क्रतुषु नियमेनोपसंहार्याणीति ।

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—तन्निर्धारणानियमः—इति । निर्धारणं निश्चयेन मनसोऽवस्थापनम्, ध्यानमित्यर्थः । तन्निर्धारणानियमः— कर्मसूद्गीथाद्युपासनानामनियमः ; कुतः ? तद्दृष्टेः, उपलभ्यते ह्युपासनानुष्ठाना-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

मानानिर्देशस्येति) वर्तमानवन्निर्देशो यस्येति बहुव्रीहिः, वीर्यवत्तरत्वस्येत्यध्याहार्यम् 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणये'दित्यत्र हि विधिप्रत्ययोऽस्तीति तद्व्यावृत्तिः, पशुकामस्य प्रणयनसाधनत्वं हि गोदोहनस्य विधेयम्, नान्यस्य, अतः फलेऽपि विधिकटाक्षोऽस्ति, स तु नात्र विद्यत इत्यर्थः, फलस्य वाक्यान्तरस्थत्वाद्विप्रकर्षोऽप्यभिप्रेतः ।

(एवं प्राप्त इति) अर्थवादोक्तमपि फलं विध्यपेक्षितं स्वीकार्यमित्यभ्युपगमयितुं

७ भावप्रकाशिका ७

शब्दस्यैव दृष्टान्तीकर्तुमुचितत्वादित्यत आह (वर्तमानवन्निर्देशो यस्येति बहुव्रीहिरिति) वर्तमानः वर्तमानत्वप्रतिपादक इत्यर्थः, गोदोहनवाक्ये गोदोहनस्य प्रणयनसम्बन्धपशुफलसम्बन्धबोधनात् वाक्यभेद इत्यत आह (पशुकामस्य प्रणयनसाधनत्वं हीति) अयमत्रान्वयः, गोदोहनस्य प्रणयनसाधनत्वं हि पशुकामस्य विधेयम्, प्रणयनगोदोहनयोः लोकसिद्धः क्रियाकारकलक्षणसम्बन्धः पशुकामस्य विधेय इत्यर्थः, इन्द्रियकामाधिकरणे होमे कारकीभूतं दधि फलकामस्य विधीयत इत्युपगमादिति भावः, (नान्यस्येति) विधेयतेत्यध्याहारः, लोकसिद्धत्वात्क्रियाकारकसम्बन्धस्य न विधेयत्वमित्यर्थः, (फलेऽपीति) अत्र अपिशब्दः फलस्य रागप्राप्तत्वेपीत्यर्थसूचनार्थः, यद्यपि

नियमः "तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद" इत्यविदुषोऽप्यनुष्ठानवचनात् । न चाङ्गत्वे सत्युपासनस्यानुष्ठानानियम उपपद्यते । एवमुपासनस्यानङ्गत्वे निश्चिते सत्युपासनविधेः फलाकाङ्क्षायां रात्रिसत्रन्यायेन वीर्यवत्तरत्वं कर्मफलात्पृथग्भूतं फलमित्यवगम्यते । किमिदं वीर्यवत्तरत्वम्? कर्मफलस्यैवाप्रतिबन्धः । प्रतिबध्यते हि कर्मफलं प्रबलकर्मान्तरफलेन तावन्तं कालम्; तदभावोऽप्रतिबन्धः । कर्मफलात्स्वर्गादिलक्षणात् पृथग्भूतमेव फलम् । तदिदमुच्यते—पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलमिति । अतः कर्माङ्गाश्रयाणामपि पृथक्फलत्वात् गोदोहनादिवत्कर्मसूद्गीथाद्युपासनानामनियमेनोपसंहारः ॥ ४१ ॥

तन्निर्धारणानियमाधिकरणं समाप्तम् ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

रात्रिसत्रन्यायेनेत्युक्तम् (गोदोहनादिवदिति) नियमेनोपादेयं ह्यङ्गम्, पशुकामनाऽ-

ः भावप्रकाशिका ः

फलस्य लिप्सासूत्रोक्तन्यायेन न विधेयत्वम्, अथापि फलसम्बन्धितया कर्मविधानस्य प्राप्ताप्राप्तविवेकेन फलविधौ पर्यवसानसम्भवादिति भावः, (नियमेनोपादेयं ह्यङ्गमित्यादि) अत्र चोदयन्ति, नियमेनोपादेयं ह्यङ्गमित्युक्तिर्न सम्भवति, अनियमानामपि षोडशिग्रहादीनामङ्गत्वदर्शनात्, पशुकामनाऽस्ति चेद्गोदोहनोपसंहार इत्यप्ययुक्तम्, गोदोहनस्य क्रत्वर्थत्ववादिनं पूर्वपक्षिणं प्रति गोदोहनस्य अनियतत्वोपन्यासासम्प्रतिपत्तेः, अङ्गत्वाभावाद्गोदोहनस्य न क्रत्वर्थत्वमित्यप्ययुक्तम्, साध्याविशेषात्, अपि तु पुरुषार्थत्वमेवेति निर्णीतं

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

१८ अधिकरणम्

दहरविद्यायाम्– [1]"तद्य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्" इति दहराकाशस्य परमात्मन उपासनमुक्त्वा "एतांश्च सत्यान्कामा"निति गुणानामपि पृथगुपासनं विहितम् ।

* श्रुतप्रकाशिका *

ऽस्ति चेत् गोदोहनोपसंहारः, न त्वन्यदा, अतोऽङ्गत्वाभावात् गोदोहनस्य न क्रत्वर्थत्वम्, अपि तु पुरुषार्थत्वमेवेति निर्णीतं कर्मकाण्डे ।– अन्येतु 'यदेव विद्यया करोति' इति कर्मणि विद्याया नियमितत्वात् क्रत्वर्थमिति पूर्वपक्षयुक्तिमाहुः, तदयुक्तम्, तरपा फलातिशयप्रतीतेः, विद्यावतः कर्मणो वीर्यवत्तरत्वाद्विद्याहीनस्य कर्मणो वीर्यवत्त्वं ह्यनुज्ञायते, अतो वीर्यवत्तरत्वफलसत्तामुपगम्य तच्छ्रवणस्यार्थवादत्वं पूर्वपक्षिणा वाच्यम्, अर्थवादत्वं च हेत्वन्तरेणाङ्गत्वे सिद्धे वक्तव्यम्, अतोऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिपदार्थसम्बन्ध एव पूर्वपक्षहेतुः ॥ ४१ ॥ ॥ तन्निर्धारणानियमाधिकरणं समाप्तम् ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ पूर्वाधिकरणं प्रसङ्गान्निरूपितम् । अथ

* भावप्रकाशिका *

कर्मकाण्डे– इत्यप्ययुक्तम्, अनया प्रणाड्या निर्णयस्य काप्यनुपलम्भादिति, तदेतत् वाक्यार्थानभिज्ञानविजृम्भणम्, एवं ह्यस्यार्थः, अङ्गं हि नियमेनोपादेयम्, अङ्गस्यैव सतो नियमेनोपादेयत्वम् । अतो अङ्गत्वाभावात् पशुकामना अस्ति चेद्गोदोहनोपसंहारः, नत्वन्यदेत्यन्वयः । ननु कथं गोदोहनस्याङ्गत्वाभावः इत्याशङ्क्याह (गोदोहनस्य न क्रत्वर्थत्वम् अपि तु पुरुषार्थत्वमेवेति निर्णीतमिति) चतुर्थे लिप्सासूत्र इति भावः । अङ्गत्वनिराकरणप्रकारः 'अङ्गेषु यथाश्रयभावः' इत्यत्र प्रपञ्चयिष्यते ।

इति तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ।

1. छा० ८-१-६ ॥

तत्र संशयः— गुणचिन्तनेऽपि तत्तद्गुणविशिष्टतया दहरस्यात्मनश्चिन्तनमावर्त्तनीयम्, उत नेति। दहराकाशस्यैवापहतपाप्मत्वादीनां गुणित्वात् तस्य च सकृदेवानुसन्धातुं शक्यत्वात्, गुणार्थं तच्चिन्तनं नावर्तनीयम्।

इति प्राप्त उच्यते—प्रदानवदेव—इति। प्रदानवदावर्तनीयमेवेत्यर्थः। यद्यपि दहराकाश एक एवापहतपाप्मत्वादिगुणानां गुणी; स च प्रथमं चिन्तितः; तथाऽपि स्वरूपमात्रात् गुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वात् 'अपहतपाप्मा विजरः' इत्यादिना गुणविशिष्टतया चोपास्यत्वेन विहितत्वात्पूर्वं स्वरूपेणा-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

तत्पूर्वदहरविद्याविषयं निरूपणं क्रियत इति सङ्गतिः। दहरविद्यायां तत्तद्गुणचिन्तने तत्तद्गुणविशिष्टतया दहरचिन्तनमावर्तनीयम्, नेति, किं दहरमात्रचिन्तने गुणवद्दहरचिन्तनमपि कृतम्, नेति, कृतं चेदनावर्तनीयम्, न चेदावर्तनीयम्, (दहरेत्यादि) केवलगुणिचिन्तनं नाम—आनन्दत्वादिविशिष्टस्वरूपचिन्तनम्, गुणाष्टकचिन्तनं गुणचिन्तनम्, (तस्य च सकृदेवानुसन्धातुं शक्यत्वादिति) सकृदेव—तन्त्रेणेत्यर्थः, स्वरूपचिन्तनार्थं गुणचिन्तनार्थं च तन्त्रेणानुसन्धातुं शक्यत्वादित्यर्थः।

(गुणविशिष्टाकारस्य भिन्नत्वात्) गुणविशिष्टाकारः गुणसम्बन्धिरूपसमुदाय इत्यर्थः। तस्य स्वरूपमात्राद् भिन्नत्वात्, न हि स्वरूपमात्रं गुणानां गुणिनश्च समुदायो भवतीत्यर्थः। (अपहतपाप्मा विजर इत्यादिना गुणविशिष्टतया चोपास्यत्वेन विहितत्वादिति) 'अपहतपाप्मा विजरः'.

ॐ भावप्रकाशिका ॐ

(गुणचिन्तनार्थश्चेति) ब्रह्मण इमे गुणा अपहतपाप्मत्वादय इत्यनु-

नुसंहितस्यापहतपाप्मत्वादिविशिष्टतयाऽनुसन्धानार्थमावृत्तिः कर्तव्या । "यथेन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेत्" "इन्द्रायाधिराजाय" इन्द्राय स्वराज्ञे" इतीन्द्रस्यैव राजत्वादिगुणविशिष्टत्वेऽपि तत्तद्गुणसम्बन्ध्याकारस्य भिन्नत्वात्प्रदानावृत्तिः क्रियते, तदुक्तं साङ्कर्षणे "नाना वा देवतापृथक्त्वात्" इति ॥ ४२ ॥

प्रदानाधिकरणं समाप्तम् ।

---

* श्रुतप्रकाशिका *

इत्यादिशब्दानां गुणिपर्यन्ताभिधायित्वात् 'एतांश्च सत्यान् कामान्' इत्यत्रापि गुणिपर्यन्तानामेव गुणानामुपासनं विहितमित्यर्थः ।

॥ भावप्रकाशिका ॥

सन्धानार्थमित्यर्थः (गुणिपर्यन्तानामेव गुणानाम् उपासनं विहितमिति) 'तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्य'मिति वाक्ये यो दहराकाशः यच्च तदन्तर्वर्ति तदुभयमन्वेष्टव्यमिति द्वयोरपि साम्येनान्वेष्टव्यत्वप्रतीतेः, 'य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्' इति फलवाक्येपि द्वयोरपि साम्यप्रतीतेः, द्वावपि पृथगेव चिन्तनीयाविति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः, 'अस्मिन्कामाः समाहिताः' इति ब्रह्मणि कामसमाधानाधारत्वमुक्त्वा के ते कामा इत्याकाङ्क्षायां निष्कृष्याऽपहतपाप्मत्वं विजरत्वमित्यनुक्त्वा 'अपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु'रिति तद्विशिष्टविशेष्यपर्यन्ततया निर्देशात् अनेनैव प्रकारेण उपासनं कर्तव्यमिति श्रुत्याशय उन्नीयत इति वैशिष्ट्यमनुसन्धेयम् । वैशिष्ट्ये च विशेष्यविशेषणतत्सम्बन्धानामन्तर्गतत्वात् सम्बन्धिचिन्तने विशेष्यावृत्तिस्सिद्धेति सिद्धान्त्याशयः, भाष्ये- विशिष्टतयानुसन्धानार्थमावृत्तिः कर्तव्येति, वैशिष्ट्यस्यापि विशिष्टान्तःपातित्वात् तस्य च विशेष्यविशेषणोभयनिरूप्यस्य प्रतीतौ उभयोरपि प्रतीत्यारोहमन्तरेणाऽसम्भवादेकप्रतीत्युपारूढत्वं त्रयाणां वक्तव्यमिति विशेष्यस्वरूपचिन्तनावृत्तिस्सिद्धेत्यर्थः, (नाना वा देवतापृथ-

* श्रुतप्रकाशिका *

परे चापरे च— छान्दोग्ये वाजसनेयके च अध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितः, अधिदैवमग्न्यादीनां वायुरिति तदेतदुदाहृत्य वायुप्राणयोस्तत्त्वैक्यात् अपृथक्चिन्तनमिति विमृश्य पृथक्कीर्त्तनं सिद्धान्तयन्ति । अन्ये तु वाजसनेयके 'तद्यत् सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्' इत्येतदुदाहृत्य पूर्ववत् पूर्वपक्षसिद्धान्तौ वदन्ति, तदयुक्तम्— 'सम्बन्धादेवमन्यत्रापी'त्यत्र स्थानभेदे विद्याभेदस्य समर्थितत्वात्, तस्य विद्याभेदहेतुत्वं वेद्यान्तर्भावाद्वेद्यबहिर्भावे विचिभेदापादकत्वानुपपत्तेः, अतोऽभावास्यायां दधि-

* भावप्रकाशिका *

पत्त्वादिति) तन्नानाप्रदानाधिकरणमित्थम्— अस्ति त्रैधातवीयेष्टिः 'इन्द्राय राज्ञे' इत्यादिवचनविहिता, सा त्रिपुरोडाशा, तेषां पुरोडाशानाम् उपर्युपरि अधिश्रयणं सर्वेषां युगपदवदानञ्च विहितम्, तेषां पूर्वार्धादवदानं प्रकृतिवत् कर्तुं शक्यम् । तथापि मध्यादवदानं कर्तुमशक्यम्, पुरोडाशानां मध्ये नलकप्रवेशाद्युपायेन मध्यादपि युगपदवदानं प्राप्तम्, एवं स्थिते प्रदानमपि युगपत्कर्तव्यम्, क्रमेण वेति संशये 'तेषामपृथक्प्रदानमवदानैकत्वात्' इति सूत्रेण अवदानवत् प्रदानमपि युगपदेव कार्यमिति पूर्वः पक्षः । तत्रेदं सिद्धान्तसूत्रम् 'नाना वा देवतापृथक्त्वा'दिति, त्रयाणां यागद्रव्याणां भेदात् विशिष्टरूपाणां देवतानाञ्च भेदात् त्रिभिर्द्रव्यदेवतासम्बन्धैः कल्प्यानाञ्च यागानां तत्तद्देवतोद्देशेन क्रमिकाणि प्रदानानि कर्तव्यानीति सूत्रार्थः । (परे चापरे चेत्यादि) (वायुप्राणयोस्तत्त्वैक्यादिति) 'यः प्राणस्स वायुः' इति विस्पष्टमेकत्वविज्ञानात् विद्यैक्याच्च उभयविषयमेकमेव चिन्तनम्, 'ऐन्द्रयोर्दधिपयसोः प्रदानवत्' इति पूर्वपक्षं कृत्वा विद्याया एकत्वेऽपि पृथगेव प्रवृत्तिः, यथा अग्निहोत्रहोमस्यैकत्वेऽपि युगपदनुपसंहरणीयसायम्प्रातःकालरूपगुणभेदात् प्रवृत्तिभेदः, एवमिहापि युगपदनुपसंहरणीयस्थानद्वयवशेन प्रयोगभेदोऽस्ति, प्रदानवत्, यथा 'इन्द्राय राज्ञे' इति त्रिपुरोडाशायां त्रैधातवीयायामिष्टौ देवतापृथक्त्वात् प्रदानपृथक्त्वम्, इयांस्तु विशेषः— दृष्टान्ते यागभेदोऽस्ति, प्रकृते तु न विद्याभेदोऽस्तीति प्रवृत्तिभेदांशे दृष्टान्त इति परे वर्णयन्तीत्यर्थः (विद्याभेदस्य समर्थितत्वादिति) असाङ्गत्यकृतेति शेषः (विचि-

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

पयसोः प्रदानवत् तन्त्रेणेति पूर्वपक्षशङ्काऽनुपपन्ना, तत्र हीन्द्र एवोद्देश्य इति नोद्देश्यभेदः, अत्र तूपास्यरूपभेदात्तन्त्रेण चिन्तनं शङ्कनीयम्, स्यादद्वयविशिष्टमेकमिति चिन्ता युज्यत इति चेत्— न, विद्याद्वयोत्तीर्णत्वेन द्वयोस्तन्त्रानुष्ठानासिद्धेः, तस्माद्विद्यैकत्वे स्थिते पृथगपृथक्चिन्तनविचारो यथोपपद्यते, तथा विषयः प्रदर्शनीयः, अतो दहरविद्यायामेवैषा चिन्ता युक्ता ॥ ४२ ॥

॥ प्रदानाधिकरणं समाप्तम् ॥

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि ॥ ४३ ॥ पूर्वप्रकृतविद्यैकवाक्यत्वेन

* भावप्रकाशिका *

भेदापादकत्वेति) यद्यपि परमते नात्र विद्याभेदः, तथापि स्वमतदार्ढ्येन इदमुक्तमिति द्रष्टव्यम्, परपक्षे प्रदानवदेवेति सूत्रमयुक्तम् 'इन्द्राय राज्ञे' इत्यादौ प्रदानभेदस्य सिद्धतया तद्दृष्टान्तीकरणेन दार्ष्टान्तिकेपि विद्याभेदस्यैव प्रतीतेर्विद्यैक्यवादिपरमते सूत्रमस्वरसमिति द्रष्टव्यम् (विद्याद्वयोत्तीर्णत्वेनेति) विद्याद्वयाकारभ्रष्टत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

इति प्रदानाधिकरणम् ।

नन्वस्मिन्नधिकरणे नारायणानुवाकस्य सकलविद्योपास्यनिर्धारकत्वम्, उत प्रकृतदहरविद्योपास्यनिर्धारकत्वमिति विचारो व्यर्थः, दहरविद्योपास्यनिर्णायकत्वेऽपि दहरविद्याया मोक्षसाधनतया तद्विद्योपास्यस्यैव सर्वविद्योपास्यत्वं सिद्धमेव, एकस्यैव मोक्षसाधनज्ञानविषयत्वात् 'नान्यः पन्था' इति इतरविषयज्ञानस्य मोक्षासाधनत्वश्रुतेरिति चेत्—सत्यम्, एकस्यैव मोक्षसाधनज्ञानविषयत्वमित्यर्थोपजीवनमन्तरेणापि नारायणस्यैव सर्वविद्याविषयत्वं विधिबलात्सिध्यतीति प्रतिपाद्यत इति न कश्चिद्दोषः, अस्मिन्नधिकरणे 'पद्मकोशप्रतीकाशम्' इति प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात् प्रकृतं दहरमनूद्य विश्वोपजीव्यत्वपरब्रह्मत्वनारायणत्वपरमधामत्वब्रह्मत्वशिवत्वादिकं विधीयते, 'नारायणपरं ब्रह्म' इत्यादीनाम् 'स ब्रह्मा स शिवस्सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्' इति वाक्यसारूप्यात्, ननु 'नारायणपरं ब्रह्म' इत्यादिवाक्यनिर्दिष्टानां मध्ये अन्यतमानुवादेन अन्यतमस्य विधानं प्रमाणाभावादिति पूर्वपक्ष्यभिप्रायः,

१९ अधिकरणम्

तैत्तिरीयके दहरविद्यानन्तरमधीयते [1]"सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवम् । विश्वं नारायणं देवमक्षरं परमं प्रभुम्" इत्यारभ्य "सोऽक्षरः परमः स्वराट्"इत्यन्तम् । तत्र संशयः— किं पूर्वप्रकृतविद्यैकविद्यात्वेन तदुपास्यविशेषनिर्द्धारणमनेन क्रियते ? उत सर्ववेदान्तोदितपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणम्—इति । किं युक्तम् ? दहरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणमिति । कुतः ? प्रकरणात् । पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरविद्या हि प्रकृता "दहं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम् । तत्रापि दहं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इति । अस्मिंश्चानुवाके "पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयं

* श्रुतप्रकाशिका *

सङ्गतिः, (किं पूर्वप्रकृतेति) परविद्येति दृष्टिविधिव्यावृत्तिः, किं सर्वासु परविद्यासु नारायण एवोपास्यः ? उत दहरविद्यामात्रे ? किं नारायणानुवाके सर्वविद्यानामुपास्यविशेषो निर्धार्यते ? उत दहरविद्याया एव, किमत्र दहरोद्देशेन नारायणत्वं विधीयते ? उत सर्वविद्योपास्योद्देशेनेति, किं हृदयायतनत्वश्रवणमनुरोद्धव्यम् ? उत लिङ्गभूयस्त्वम्, हृदयायतनत्वश्रवणानुरोधे दहरोद्देशेन नारायणत्वविधानान्नारायणानुवाकस्य दहरविद्यामात्रोपास्यविषयत्वात् तस्यामेव नारायण उपास्यस्स्यात्, लिङ्गभूयस्त्वानुरोधे सर्वोपास्योद्देशेन नारायणत्वविधानान्नारायणानुवाकस्य सर्वविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारकतया स-

७ भावप्रकाशिका ७

भाष्ये— दहरविद्यानन्तरमिति, विद्याशब्दोऽत्र तत्प्रतिपादकवाक्यपरः,

[1]. तै० ना-१ अनु० ॥

चाप्यधोमुखम्" इत्यादिना हृदयपुण्डरीकाभिधानमस्य नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वमुपोद्बलयतीति ।

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—लिङ्गभूयस्त्वादिति । अस्य निखिलपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थत्वे भूयांसि लिङ्गानि दृश्यन्ते, तथा हि पराविद्यास्वक्षरशिवशम्भुपरब्रह्मपरज्योतिःपरतत्त्वपरमात्मादिशब्दनिर्दिष्टमुपास्यं वस्त्विह तैरेव शब्दैरनूद्य तस्य नारायणत्वं विधीयते ; भूयसीषु विद्यासु श्रुताननूद्य नारायणत्वविधानभूयस्त्वं नारायण एव सर्वविद्यासूपास्यमस्थूलत्वादिविशेषितानन्दादिगुणकं परं ब्रह्मेति विशेषनिर्णये भूयो—बहुतरं लिङ्गं भवति । अत्र लिङ्गशब्दश्चिन्हपर्यायः, चिन्हभूतं वाक्यं बहुतरमस्तीत्यर्थः । तद्धि प्रकरणाद्बलीयः, तदप्युक्तम्— प्रथमे काण्डे "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति । यत्तूक्तम्— "पद्मकोशप्रतीकाश"मित्यादिवचनं दहरशेषत्वम-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

र्वासु परविद्यासु नारायण एवोपास्य इति 'आत्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो' रिति पूर्वानुवाके आत्मशब्दः श्रुतः, अत्रापि 'आत्मा नारायणः परः', इत्यात्मशब्दश्रवणाद्दहरविद्यामात्रान्वयीत्यर्थसिद्धम् ।

(एवं प्राप्त इति) (चिन्हपर्याय इति) न तु श्रुतिलिङ्गादिषु लिङ्गमित्यर्थः, (पद्मकोशेत्यादि) यथा 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मिति सामान्येनोक्तं ब्रह्मात्म-

स्योपोद्वलयतीति ; तन्न, बलीयसा प्रमाणेन सर्वविद्योपास्यनिर्धारणार्थत्वेऽवधृते सति दहरविद्यायामपि तस्यैव नारायणस्योपास्यत्वेन तद्वचनोपपत्तेः। न च "सहस्रशीर्षम्" इत्यादिद्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुवाकोदितोपासिना सम्बन्धः शङ्कनीयः, "तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्यम्" इत्युपासिगतेन कृत्प्रत्ययेनोपास्यस्य कर्मणोऽभिहितत्वात्तदुपास्ये द्वितीयानुपपत्तेः, "विश्वमेवेदं पुरुषः" "तत्त्वं नारायणः परः" इत्यादिप्रथमानिर्देशाच्च प्रथमार्थे द्वितीया वेदितव्या। "अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः" "तस्याः शिखाया मध्ये पर-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

कत्वं 'तत्त्वमसी'ति जीवविशेषे निगमितम्, तथा नारायण एव सर्वविद्योपास्यः, तस्मादस्मिन्नपि विद्याविशेषे स एवोपास्य इति विशेषे तत्प्रदर्शनमित्यर्थः। (न च सहस्रशीर्षमित्यादीति) 'येनावृतं खं च दिवं महीं चे'तिवद्द्रष्टव्यमिति भावः। 'विश्वमेवेद'मित्यादिना प्रथमार्थत्वमेव सन्निकृष्टवाक्यैरुपपादितम्, द्वितीयाविभक्त्यन्तवाक्यानुगुणं प्रथमान्तानि वाक्यानि किं न नेयानीति शङ्कायामुपरितनवाक्यैश्च प्रथमार्थत्वमुपपादयति (अन्तर्बहिश्चेति) उपासीतेति विधिपदाध्याहारश्च स्यादित्यर्थसिद्धम्, विद्यादुपासीतेत्यादिविधायकपदरहितानां भगवत्परत्वपराणामनेकवाक्यानां पर्यालोचनया सर्वविद्यासूपास्यविशेषनिर्धारणपरत्वमस्यानुवाकस्य प्रतीयते, पूर्वानुवाकोक्तदहरविद्याशेषत्वे पूर्वापरवाक्यानामर्थस्वभावविरोधः, विधिपदाध्याहारः, प्रथमान्तपदानामस्वारस्यं च, सर्वविद्योपास्यविशेषनिर्द्धारणपरत्वे 'येनावृतं खं च दिवं महीं च' इत्यादिवद्द्वितीयान्तपदमात्रास्वारस्यम्, न तु विधिपदाध्याहारः, नापि पूर्वापरवाक्यावगतार्थस्वभावविरोधः। ननु प्रथमार्थत्वे सति पूर्वानुवाकस्थेन

मात्मा व्यवस्थितः । स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्" इति निर्देशैः सर्वस्मात्परो नारायण एव सर्वत्रोपास्य इति निर्णीयमानत्वाच्च प्रथमार्थे द्वितीयेति निश्चीयते ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

उपासितव्यमिति पदेनान्वयो घटते, नैवम्-- स्वारसिकेन सर्वस्मात्परत्वप्रतिपादनेन वाक्यस्य निराकाङ्क्षत्वे सत्यपि पूर्वानुवाकस्थपदाकर्षणेनान्वयकल्पनाऽयोगात्, (सर्वस्मात्परो नारायण एवेति) अस्यायमभिप्रायः—केचित् 'नारायणपरं ब्रह्म' इतिवाक्ये नारायणात्परमिति अन्तर्गतसमासं वदन्ति, तदयुक्तम्, प्रातिपदिकेन विभक्त्यर्थलक्षणा हि समासः, मुख्यार्थे सम्भवति लक्षणानुपपत्तेः, समासेऽपि निषादस्थपतिन्यायेन नारायण एव परमिति प्रथमाविभक्तिस्वीकारोपपत्तेः, महोपनिषदि 'नारायणः परं ब्रह्म' इति व्यासेन समासार्थावगमात्, अन्यथा पूर्वापरवाक्यविरोधात्, 'तत्त्वं नारायणः परः' इति विरोधात्, श्रुत्यन्तरविरोधात्, 'सुपां सुलु' गित्यादिसूत्रेण विभक्तिलोपेनासमासेऽपि नारायणशब्दस्य प्रथमान्तत्वसाधुत्वाच्चेति, आत्मशब्दश्च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' 'आत्मा वा इदमेक एव' 'आत्मनस्तु कामाय' 'आत्मानमेव लोकम्' 'तमेवैकं ध्यायथात्मान' मित्यात्मशब्दस्य बहूपनिषत्सूद्घोषात्त्वेष्वपि नारायणस्यैवोपास्यत्वसाधकः ।

इतरे त्रयोऽपि 'लिङ्गभूयस्त्वा' दिति सूत्रमुत्तराधिकरणशेषं सिद्धान्तोपक्रमं व्याचक्षते, 'तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते'

❁ भावप्रकाशिका ❁

(इतरे त्रयोपीत्यादि) 'सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्त्यपि स्वपते' इतिचयनप्रयोगप्रातत्यदर्शनं लिङ्गम्, एषां क्रियाननुप्रवेशेन स्वातन्त्र्ये यदि हि क्रियानुप्रवेशस्स्यात्, क्रियाप्रयोगस्याल्पकालत्वात् प्रातत्येनैषां प्रयोगोऽनर्थकः, ततश्च प्रातत्यलिङ्गेन विद्याविधिरेव स्वतन्त्रोऽभ्युपगन्तव्यः, न क्रियाशेष इत्यर्थः,

129

* श्रुतप्रकाशिका *

इत्यादीनि भूयांसि लिङ्गानि, लिङ्गं च प्रकरणात् बलीय इति । 'पूर्वविकल्पः' इत्यादिपूर्वपक्षसूत्रद्वयम्, तदयुक्तम्, लिङ्गे उपन्यस्ते दुर्बलप्रकरणेन पूर्वपक्षोत्थानायोगात् । ननु सत्यामन्यस्यां प्राप्तौ गुणवादेनाप्युपपद्यमानं तल्लिङ्गं न प्रकरणं बाधितुमुत्सहत इति चेत्—तर्हि श्रुत्यादिबलीयस्त्वादिति सिद्धान्तदशायां आदिशब्दोपात्तत्वं दुर्बलस्य लिङ्गस्यानुपपन्नम् । ननु तत्र प्राबल्यहेतुर्विवक्षित इति चेन्न—अशाब्दत्वात्, अभिप्रेत इति चेत्—कथमभिप्रायः, श्रुतविध्युद्देशानामन्यार्थदर्शनानां तदेकवाक्यत्वादर्थान्तराप्रापकत्वम्, अत्र तु विस्पष्टविध्यन्तरानुपलब्धेर्नार्थवादत्वम्, किन्तु 'वचनानि त्वपूर्वत्वा'दित्यादिना विधिः कल्पनीय इति चेत्—तर्हि 'लिङ्गभूयस्त्वा'दिति सूत्रवैयर्थ्यम्, अत्रोक्तस्य सिद्धान्तहेतोस्तत्प्राबल्यस्य च सूत्रान्तरसिद्धत्वात्, पृथगधिकरणत्वे तु सप्रयोजनत्वम्, 'दर्शनाच्चे'त्येतत् पूर्वोक्तलिङ्गदर्शनादिति परे चापरेचाहुः, तदयुक्तम्, लिङ्गभूयस्त्वादित्यनेन श्रुत्यादीत्यादिशब्देन च पुनरुक्तेः, 'दृष्टश्च तदुक्त'मित्यस्य क्रियाप्रकरणादुत्कर्षेण स्वातन्त्र्याङ्गीकारो मनश्चितादीनां न्याय्यः, राजसूयप्र-

* भावप्रकाशिका *

'यत्किञ्चेमानि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेव सा कृति'रिति सङ्कल्पस्य—मनस्सङ्कल्पस्याग्निकृतित्वश्रवणमित्येवमादिकमादिपदग्राह्यम्, (ननु सत्यामन्यस्यां प्राप्ताविति) अयम्भावः— सत्यं लिङ्गानि मनश्चितादीनामक्रियाशेषत्वेन स्वातन्त्र्यप्रतिपादकानि प्रमाणप्रापितं तु स्वातन्त्र्यमुपोद्बलयन्ति, नचास्ति स्वातन्त्र्यप्रतिपादकमन्यत्प्रमाणम्, नचेदं सामर्थ्यलक्षणं लिङ्गम्, येनेदं स्वातन्त्र्येण प्रतिपादकं प्रमाणं भवेत्, तद्धितसामर्थ्यं शब्दगतं अर्थगतं वा स्यात्, यथा पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य पूषाद्यनुमन्त्रणे, यथा वा 'पशुना यजेते'त्यत्र एकत्वसंख्यार्थस्य संख्येयावच्छेदसामर्थ्यम्, नचेहान्यार्थदर्शनलक्षणं लिङ्गं तथा भवितुमर्हति, स्तुत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेः, ततश्च सामर्थ्यलक्षणलिङ्गस्य विरोधिनोऽभावात् निष्प्रत्यूहेन प्रकरणेन मनश्चितादीनां क्रियाशेषतैवाऽध्यवसीयत इति (विधिः कल्पनीय इति चेदिति) ततश्चैतेभ्यो यादृशोऽर्थः प्रतीयते तदनुरूप एव कल्पनीयः, प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चितादीनां प्राबल्यं कर्मपारतन्त्र्यविरोधि, अतो मनोव्यापारेषु अग्निदृष्टिविधयः स्वतन्त्रा नान्यवि-

* श्रुतप्रकाशिका *

करणादवेष्टेरुत्कर्षो दृष्ट इति, तदुक्तं भेदलक्षणे 'अवेष्टौ यज्ञसंयोगा'दिनीति त्रयोऽप्याहुः, ततोऽपि विधिकल्पनपरत्वमुचितम्, स्वातन्त्र्यस्यापि विधिकल्पानमूलकत्वात्, न ह्यविहितस्य कस्यचित् स्वातन्त्र्यं शक्यमुपगन्तुम् ।—अन्ये तु प्रज्ञान्तरशब्दमेवमाहुः, 'योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद' इत्यश्वमेधाद्युपासनमश्वमेधादिभ्यः पृथगिति, ततोऽपि शाण्डिल्यविद्यादिपरत्वं युक्तम्, प्रतीतिशैघ्र्यात्, मानसग्रहस्तुल्यादिसामान्येन क्रियाशेषत्वम्–पुरुषार्थत्वोपलब्धेरित्येतदर्थपरं 'न सामान्या'दिति सूत्रं परे चापरे चाहुः । विद्यामयस्य क्रियानुप्रवेशप्रसङ्गमात्रे दृष्टान्तत्वान्मानसग्रहस्य तत्र परिहरणीयाभावादतिदेशहेतोः परिहरणीयत्वाच्च तदयुक्तम्, 'न हि लोकापत्ति' रित्यस्यैवमर्थमाहुः, 'असौ वै लोकोऽग्नि'रित्यत्र न ह्यग्नेर्लोकस्वरूपतापत्तिरिति, ततोऽपि पूर्वदृष्टान्तस्योपपादकत्वं युक्तम् हिशब्दस्वारस्यात्, परेणेत्यत्र ताद्विध्यं विद्याविधित्वमिति व्याख्यातम्, तस्या अप्रकृतत्वेन तच्छब्दोपस्थाप्यत्वायोगात् तदयुक्तम् ॥ ४३ ॥

लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

* भावप्रकाशिका *

धिशेषभूता इति विधिः कल्प्यत इत्यर्थः (विधिकल्पनामूलकत्वादिति) ननु यथा पुरुषार्थत्वलक्षणं स्वातन्त्र्यं विधिकल्पनामूलकम्, एवं क्रत्वर्थत्वलक्षणं पारतन्त्र्यमपि, न चाविहितमङ्गमिति न्यायादिति कथं तस्य स्वातन्त्र्यासाधकत्वम्, किञ्च माप्यरीत्या विद्यामयशेषी क्रतुविधिः कल्प्यत इत्यभ्युपगमः प्रत्युत स्वातन्त्र्यविरुद्ध एव विद्यामयशेषिपरतन्त्रत्वादिति, परमते मनश्चितादीनां विद्यारूपाणां विद्यामयक्रतुशेषत्वानभ्युपगमेन स्वातन्त्र्याभ्युपगमादिति चेन्न, फलसाधनत्वविधिकल्पनस्य फलसाधनत्वलक्षणस्वातन्त्र्योपजीव्यत्वमस्तीत्यत्र तात्पर्यात्, मानसग्रहसामान्येन न क्रियाशेषत्वमिति पाठः, (तस्या-प्रकृतत्वेनेति) सूत्रे परस्य ब्राह्मणस्य प्रकृतत्वात् तच्छब्देन ब्राह्मणं परामृश्यते, तस्य विधेव विधा यस्य सः तद्विधः, तस्य भावस्ताद्विध्यमित्यर्थः उचितः, ननु तच्छब्देन विद्यां परामृश्य तस्या विधिस्तद्विधिः तस्य भावस्ताद्विध्यमित्यर्थ इति, अस्मिन्सूत्रे ब्राह्मणस्य प्रकृतत्वात् विद्याया अप्रकृतत्वादित्यर्थः, शेषमतिरोहितार्थम्, 'अवेष्टौ यज्ञसंयोगा'दित्यधिकरणमि-

❀ भावप्रकाशिका ❀

त्थम्—अस्ति राजसूयः 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत' इति, तं प्रकृत्यामनन्ति अवेष्टिनामेष्टिम् 'आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणा' इत्यादि, तांप्रकृत्याधीयते 'यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वा तमभिघारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रम्, यदि वैश्यो वैश्वदेवम्' इति, तत्र संदिह्यते—किं ब्राह्मणादीनामवेष्टौ प्राप्तानां निमित्तार्थानि श्रवणानि, उत ब्राह्मणादीनामयं यागो विधीयत इति, यदि प्रजापरिपालनकण्टकोद्धरणादि कर्म रूढ्या राज्यम्, तस्य कर्ता राजेति राजशब्दस्यार्थः, ततो 'राजा राजसूयेन यजेते'ति राज्यस्य कर्तृ राजसूयाधिकारः, तस्मात् सम्भवन्त्यविशेषेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या राज्यस्य कर्तार इति सिद्धं सर्व एवैते ब्राह्मणादयो राजसूये प्राप्ता इति निमित्तार्थानि श्रवणानीति, अथ—राज्ञः कर्म राज्यमिति योगाद्राज्यशब्दस्य प्रजापालने वृत्तिः, तदा को राजेत्यपेक्षायाम् आर्येषु तत्प्रसिद्धेरभावात् पिकनेमसततामरसादिशब्दार्थावधारणाय म्लेच्छप्रसिद्धिरिवान्ध्रादीनां म्लेच्छादीनां क्षत्रियजातौ तत्प्रसिद्धिरिति तद्बलात् क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्तिरस्तीति राजसूयप्रकरणं भित्वा ब्राह्मणादिकर्तृकावेष्टिः प्राप्यते, न निमित्तार्थानि श्रवणानीति सिध्यति, किन्तावत्प्राप्तं नैमित्तिकानीति, राज्यस्य कर्ता राजेति आन्ध्राणाम् आर्याणाञ्चाविवादम्, तथाहि ब्राह्मणादिषु प्रजापरिपालनादिकर्तृषु कनकदण्डातपत्रश्वेतच्छत्रचामरादिलाञ्छनेषु राजपदमार्याश्चान्ध्राश्चाविवादं प्रयुञ्जाना दृश्यन्ते, ततो विप्रतिपत्तिः, विप्रतिपत्तावप्यार्यान्ध्रप्रयोगयोर्यववराहवदार्यप्रसिद्धेरान्ध्रप्रसिद्धितो बलवत्त्वात् बलवदार्यप्रसिद्धिविरोधे तन्मूलायाः पाणिनीयस्मृतिप्रसिद्धेः 'विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्या'दिति न्यायेन बाधात् तदनुगुणतया वा कथञ्चित् नखनकतुल्येन्द्रियादिशब्दवदन्वाख्यानमात्रपरतया नेतव्यत्वात्, राज्यस्य कर्ता राजेति सिद्धेः निमित्तार्थानि श्रवणानीति, तथाच यदिशब्दोऽपि समञ्जस इति प्राप्ते उच्यते 'रूपतो न विशेषोऽस्ति ह्यार्यम्लेच्छप्रयोगयोः । वैदिकाद्वाक्यशेषात्तु विशेषस्तत्र दर्शितः' तदिह राजशब्दस्य प्रजापालनकर्मयोगाद्वा कर्तरि प्रयोगः, कर्तृयोगाद्वा कर्मणीतिविशये वैदिकवाक्यशेषतया अभियुक्ततरपाणिनिस्मृतेर्विशेषो निर्णीयते, प्रसिद्धिरान्ध्राणामनादिः, आदि-

❀ भावप्रकाशिका ❀

मती चार्याणां प्रसिद्धिः, गान्यादिशब्दवत्, नच सम्भावितादिमद्भावां प्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमपोच्य अनादिमसिद्धिमादिमतीं कर्तुमुत्सहते, गाव्यादिशब्दप्रसिद्धेरादिमत्त्वेन गवादिपदप्रसिद्धेरप्यादिमत्त्वापातात्, तस्मात् पाणिनीयस्मृत्यनुगतान्ध्रप्रसिद्धिबलीयस्त्वेन क्षत्रियत्वजातौ राजशब्दे मुख्ये तत्कर्तृत्वजातौ राजशब्दो गौण इत्यवसीयते, ततश्च क्षत्रियस्यैव राजसूयेऽधिकारात् तत्प्रकरणमपोद्य अवेष्टेरुत्कर्षः, यदिशब्दश्च प्राप्त्यनुरोधी, नत्वपूर्वविधौ सति तमन्यथयितुमर्हति, अत एव आहुर्भट्टपादाः, यदिशब्दपरित्यागो रूढ्यर्थकल्पना । यदि रोचेत फलं मे स्यात्' इति, तर्हि ब्राह्मणो यजेतेति रूढ्यध्याहारकल्पनान्न विधित्वक्षतिरित्यर्थ इति ।

'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' इत्यस्यायमर्थो मीमांसकैर्वर्णितः, 'श्रुतिश्शब्दोऽनपेक्षस्सा विध्युक्तविनियोगकृत् । विनियोक्त्री त्रिधा भिन्ना तुल्यशब्दादिरूपतः । सर्वभावगता शक्तिर्लिङ्गमित्यभिधीयते । वाक्यन्तु पदसङ्घातमात्रं विद्वद्भिरुच्यते । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षा प्रक्रिया द्विविधा च सा । समाख्या यौगिकी संज्ञा लौकिकी वैदिकी च सा' तत्र लिङादिश्रुतिर्विधात्री, इन्द्रादिश्रुतिरभिधात्री, विनियोक्त्री तु एकप्रत्ययरूपा एकपदरूपा विभक्तिरूपा चेति त्रिविधा । तत्राद्या 'पशुना यजेते'ति तृतीया, तया हि स्वोक्तकरणकारकं प्रति स्वोक्तैकत्वसङ्ख्यायाः शेषत्वं बोध्यते । द्वितीया तु 'यजेते' ति पदम् । तेन प्रत्ययोक्तभावनां प्रति प्रकृत्युपात्तयागस्य शेषता बोध्यते । तृतीया तु शेषित्वबोधिका शेषत्वबोधिका च; यथा 'व्रीहीन्प्रोक्षती'त्यत्र द्वितीयाश्रुतिः शेषित्वबोधिका, 'अरुणया क्रीणाति' इत्यादौ तृतीयाश्रुतिः शेषत्वबोधिका, 'बर्हिर्देव सदनं दामी'ति मन्त्रस्य लवनशेषता लवनप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात्, नह्यस्य विनियोजिका श्रुतिरस्ति 'यजेत स्वर्गकामः' इतिपदसमभिव्याहाररूपवाक्यात् यागस्य स्वर्गशेषता, न ह्यत्र यागेनेति तृतीया वा स्वर्गकाममिति द्वितीया वास्ति, किन्तु समभिव्याहारादेव साध्यसाधनताऽऽर्थी । महाप्रकरणावान्तरप्रकरणभेदेन प्रकरणं द्विविधम्; तत्र महाप्रकरणेन प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासादिशेषता, अवान्तरप्रकरणेन अभिक्रमणादेः प्रयाजादिशेषत्वम् । स्थानं द्विविधम्, पाठसादेश्यम्, अनुष्ठा-

❀ भावप्रकाशिका ❀

नसादेश्यञ्चेति, पाठसादेश्यमपि यथासङ्ख्याम्नानं सन्निधिश्च, तत्र यथासङ्ख्याम्नानेन 'दब्धिरस्यदब्धो भूयासम्' इति मन्त्रस्य उपांशुयागशेषत्वम्, सन्निधिवशेन शुन्धध्वमिति मन्त्रस्य सान्नाय्यपात्रप्रोक्षणाङ्गत्वम्, अनुष्ठानसादेश्यात् पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वम्, होतृचमसादिवैदिकसमाख्यया होतुश्चमसभक्षणशेषता—आध्वर्यवमिति लौकिकसमाख्यया अध्वर्योराध्वर्यवादिकं प्रति शेषता, इति स्थितिः। तत्र च श्रुतेरनपेक्षत्वात् साक्षादेव प्रामाण्यम्, लिङ्गस्य श्रुतिमात्रापेक्षत्वात् एकान्तरितं प्रामाण्यम्, वाक्यस्य तु लिङ्गश्रुतिकल्पनापेक्षत्वात् द्व्यन्तरितम्, प्रकरणस्य तु वाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनासापेक्षत्वात् त्र्यन्तरितम्, स्थानस्य तु प्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनापेक्षत्वात् चतुरन्तरितम्, समाख्यायास्तु स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिकल्पनापेक्षत्वात् पञ्चान्तरितमिति विप्रकर्षात् पारदौर्बल्यम्, तदुक्तम् 'एकद्वित्रिचतुःपञ्चश्रुत्यन्तरयकारितम्। श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनामपीष्यते' इति, एवञ्च 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते' इत्यत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या 'कदाचन स्तरीरसि नेन्द्रसश्चसि दाशुषे' इति मन्त्रस्य इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गबाधेन गार्हपत्ये विनियोगः, तथा 'स्योनन्ते सदनङ्करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमानः' इति स्योनन्त इति मन्त्रे पूर्वोत्तरभागयोः प्रत्येकमनुष्ठेयसदनकरणप्रतिष्ठापनप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गात् समभिव्याहाररूपवाक्यबाधात् विभज्य विनियोगः, तथा 'इन्द्राग्नी इदं हविरजुषेताम्' इत्यत्र इदं हविरित्यादेः इन्द्राग्निपदसमभिव्याहाररूपवाक्येन पौर्णमासप्रकरणबाधात् 'अग्नीषोमाविदं हविरजुषेताम्' इति श्रुतपौर्णमासीयपदानन्वयः, तथा राजसूयप्रकरणस्थस्य विदेवनादेरभिषेचनीयसन्निहितस्य प्रकरणेन सन्निधिरूपस्थानबाधेन राजसूयाङ्गत्वम्, तथा शोधनमन्त्रस्य सान्नाय्यपात्रसन्निधिरूपस्थानेन पौरोडाशिकमिति समाख्याप्राप्तपुरोडाशपात्रान्वयबाधात् सान्नाय्यपात्रान्वय इत्येवं पारदौर्बल्यं द्रष्टव्यम्, ननु लिङ्गस्य श्रुतिव्याप्तत्ववत् श्रुत्यर्थीभूतविनियोगव्याप्तत्वस्यापि सत्त्वेन विनियोगापेक्षास्त्वेवास्तु, किं मध्ये श्रुतिकल्पनेन, नहि स्मृतेरिव लिङ्गस्य प्रामाण्याय मूलत्वेन श्रुतिकल्पनम्, स्मरणस्य पौरुषेयतया मूल-

॥ भावप्रकाशिका ॥

प्रमाणसापेक्षत्वेपि वैदिकलिङ्गस्य विनियोजकश्रुताविव विनियोगेप्यन्यानपेक्षस्य प्रमापकत्वादिति चेत्, अत्राहुः—सत्यं लिङ्गादिगम्यत्वम्, अथापि विध्यन्वयाय श्रुत्यपेक्षा अस्त्येव, उक्तं हि राणके 'शेषो लिङ्गादिगम्योपि न विधिग्रहणादृते । अनुष्ठेयो नचाशब्दो विधिनान्वयमर्हति । विध्यन्वयाय तेनास्य कल्प्या लिङ्गादिभिश्श्रुतिः । प्रयोगवचनस्यैकदेशस्सोपि भविष्यति । अतः प्रयोगवाक्यस्य पूरणायेह कल्प्यते । लिङ्गादिभिः श्रुतिस्सा च विरोधे नावकल्पते' इति, ततश्च श्रुत्यादीनां लिङ्गाद्यपेक्षया बलवत्त्वमिति । गुरुमतानुसारिणस्तु बलाबलमेवं वर्णयन्ति, व्रीहीनित्यादौ द्वितीयाश्रुतिः शब्दरूपतया अन्यानपेक्षैव व्रीहीणां शेषित्वं बोधयितुं प्रवृत्ता शेषिणः कार्यार्थतां लक्षणामन्तरेण बोधयितुमशक्ता लक्षणार्थं ग्राहकान्वयमात्रमपेक्षत इति ग्राहकान्वयमात्रपूर्विका द्वारेदमर्थ्ये प्रमाणम् । लिङ्गन्तु अशब्दात्मकत्वात् न स्वयमेवाह शेषत्वम्, किन्तु ग्राहकगृहीतमन्त्रस्य ग्राहकैदमर्थ्यनिर्वाहाय करणैदमर्थ्ये कल्पिते तत्रापि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकयागरूपं करणं प्रति मन्त्रस्य साक्षादनिर्वर्तकतया करणीयं द्रव्यमनेनोपकर्तव्यमिति निश्चिते सति किन्त्वादिति विशेषाकाङ्क्षायाम् यच्छक्यं तदित्येव द्वारशेषता मन्त्रस्य लिङ्गेन कल्प्या, तस्मात् द्वारैदमर्थ्यश्रुतितो विलम्बितत्वात् लिङ्गं दुर्बलम्, तथा मन्त्राणां न पाठमात्रात् सम्भूय बोधकतया एकवाक्यता, विनियोगाधीनत्वात् मन्त्रभेदाभेदयोः, 'स्योनन्ते' इति मन्त्रस्य विनियोगश्च लैङ्गिक इति लिङ्गपूर्वकं वाक्यं स्वापेक्षणीयाल्लिङ्गात् विलम्बितमिति दुर्बलम् । अयमेव वाक्यस्य लिङ्गेन बाधो नाम— यल्लिङ्गानुसारेण भेदकल्पनम्, तथा इतिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणप्रकरणस्य सर्वापेक्षणीयत्वेन प्राधान्येपि तेन करणान्वयस्यैव सिद्धेः, करणीयद्वारान्वयस्य कल्पनीयत्वात्, क्लृप्ते च वाक्यादाभिधानिके द्वारशेषान्वये सति द्वारान्तरकल्पनाऽयोगे क्लृप्तद्वारान्वयाद्वाक्यात् कल्प्यद्वारान्वयं प्रकरणं दुर्बलमिति, 'इन्द्राग्नी इद'मित्यादिकं समभिव्याहृतेन्द्राग्न्यादिपदैनैवान्वेति, नान्येन, तथा राजसूयप्रकरणे अभिषेचनीयसन्निहितानां विदेवनादीनां वाक्यार्थत्वात् 'अरुणया क्रीणाती'त्यादौ पदार्थानां क्रियाकारकान्वये आम्नायसन्निधेः तन्त्रत्वेपि वाक्यार्थान्वयेपि तस्याऽतन्त्रत्वात् नियोगाकाङ्क्षामुखसन्निधानस्यैव तन्त्रत्वात्, तस्य च नियोगीयसर्वकारणसा-

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ४४ ॥

१० अधिकरणम्

वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये मनश्चिदादयोऽग्नयः श्रूयन्ते "मनश्चितो वाक्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः" इति। तत्र संशयः—किमेते मनश्चिदादयः साम्पादिक-

* श्रुतप्रकाशिका *

पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ॥ ४४ ॥ प्रकरणात् बलीयसा वाक्येन नारायणानुवाकस्य सर्वविद्यासाधारण्यमुक्तम्, इह तु प्रकरणस्य बाधकाभावान्मनश्चिदादयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशिन इति शङ्कया सङ्गतिः। सौत्रनिर्देशानुरोधेन क्रियारूपा विद्यारूपा इति निर्दिष्टम्, तद्विवरणं क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशेनेति च, मनश्चिदादीनां स्वरूपस्य विद्यारूपत्वे हि न विप्रतिपत्तिः, अङ्गद्वारा विद्यारूपत्वे तु विप्रति-

* भावप्रकाशिका *

धारणयात्तदीयसर्वकरणान्वयः, नतु सन्निधानादभिपेचनीयमात्रान्वयः, तत्सन्निधानन्तु आम्नानार्थम्, तथा पौरुषेययौगिकसंज्ञारूपसमाख्या न वैदिकीति, अन्वयहेतुः वैदिकसन्निधानकल्पनयैवान्वयहेतुर्न साक्षादिति शुन्धनमन्त्रस्य पुरोडाशपात्रान्वयबाधेन सान्नाय्यपात्रशुन्धनाङ्गत्वमिति ॥ ५ ॥

इति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्।

अग्निरहस्ये 'नैव वा इदमग्र आसीत्' इत्यस्मिन्ब्राह्मणे 'तद्धेदं मन एवासीत्' इति प्रथमोत्पन्नं मनः प्रकृत्य 'षट्त्रिंशतं सहस्राण्यपश्यत् आत्मनोऽग्नीनर्कान् मनोमयान् मनश्चितः' इति, तथा 'वाक्चितः प्राणचितः चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः' इत्यादिना मनश्चिदादयोऽग्नयस्समाम्नाताः, षट्त्रिंशत्सहस्रदिनात्मकपुरुषायुषान्तर्गतैकैकदिनप्रभवमानसवृत्तिसङ्घाता अग्नित्वदृष्ट्या उपास्यमाना मनश्चितः, एवमेव वाक्चिदादयोपि प्रत्येकं षट्त्रिंशत्-

त्वेन विद्यारूपा अग्नयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपाः ? आहोस्विद्विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशेन विद्यारूपा एवेति विशये क्रियारूपत्वं तावदाह—पूर्वविकल्पः— इत्यादिना । चित्याग्नित्वेन सम्पादितानां

---

* श्रुतप्रकाशिका *

पत्तिः, अतः सूत्रे क्रियाशब्दो लाक्षणिकः, क्रियामयक्रत्वङ्गतया क्रियास्तत्सम्बन्धिन्य इत्यर्थः । किं मनश्चिदादयः क्रियामयक्रत्वन्वयिनः ? उत विद्यामयक्रत्वन्वयिनः, किमिष्टकचिताग्निद्वारा सन्निहितक्रियामयक्रतावेषां विनियोगोऽस्ति नेति, किं श्रुतिलिङ्गवाक्यैर्विद्यामयक्रतौ विनियोगोऽवगम्यते ? उत नेति, किमनुबन्धादिभिरतिदिष्टफलान्वयाच्च विद्याविधिः कल्प्यः ? उत नेति, अकल्प्यत्वे तत्र श्रुत्यादिभिर्विनियोगायोगात् प्रकरणविनियोगेन क्रियामयक्रत्वन्वयिनः स्युः, विधेः कल्प्यत्वे तत्र श्रुत्यादिभिर्विनियोगात् प्रकरणस्य दुर्बलत्वाच्च विद्यामयक्रत्वन्वयिनः स्युः, होमस्थानत्वादग्निशब्देन निर्देशः,

* भावप्रकाशिका *

सङ्कल्पकाः कर्मचितः वागिन्द्रियातिरिक्तकर्मेन्द्रियव्यापाराः देहव्यापारा वा, अग्निचितो जाठराग्निव्यापारास्तन्मन एवात्मनस्सम्बन्धिनः, अर्कोनर्चनीयान् अपश्यदित्यर्थः, भाष्ये— किमेते मनश्चिद्दादयस्साम्पादिकत्वेनेति, 'कर्मशयस्त्यख्याया'मिति मनश्चीयत इत्यर्थे क्विप्, श्येनचिदादिशब्दवदसौ क्विबन्तो निष्पन्नः, तेन तदनभिज्ञैः कैश्चित् केषुचित्कोशेषु मनश्चितादय इति इष्टकचितादिशब्दवत् अकारान्तत्वभ्रमात् लिखितं तदनादरणीयम्, ततश्च मनश्चिद्दादय इत्येव पाठः, साम्पादिकम्— सम्पादितमित्यर्थः, तदर्हतीति ठक्, सम्पादमर्हतीति साम्पादिकमिति, ज्वलनवाचिनोऽग्निशब्दस्य कथं स्थण्डिलाग्निचित्वमित्याशङ्कयाग्न्याधारतया अग्निशब्देन निर्देश इत्याह (होमस्थानत्वादिति) होमशब्दो लक्षणया अर्थाद्यजनततया हूयते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या वाऽग्निपरः, तस्य स्थानत्वादग्निरित्युच्यत इत्यर्थः, अथवा अग्निशब्देन गौण्या स्थण्डिलाग्निरुच्यत इत्यर्थः, सादृश्यञ्च होमस्थानत्वम्, अस्ति च स्थण्डिलस्यापि परम्परया होमस्थानत्वम्, तत्र स्थापितस्याग्नेः होमाधारत्वादिति द्रष्टव्यम्,

मेषां मनश्चिदादीनां क्रत्वनुप्रवेशसाकाङ्क्षाणां स्वदेशे क्रतुविध्यभावात् पूर्वत्र "असद्वा इदमग्र आसीत्" इत्यादिनेष्टकचितस्याग्नेः प्रकृतत्वात् तस्य च क्रियामयक्रत्वव्यभिचारित्वेन तत्र क्रतुसन्निधानात् तत्प्रकरणगृहीता मनश्चिदादयः तेनेष्टकचितेनाग्निना विकल्प्यमानाः क्रियारूपा एव स्युः ।

---

* श्रुतप्रकाशिका *

न हि होमस्थानमात्रस्य क्रत्वनुप्रवेश इति तद्व्यावृत्त्यर्थं चित्याग्नित्वेनेत्युक्तम्, इष्टकचिताग्निः प्रकृतः स्याचतः किं क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशस्येत्यत्राह (तस्य चेति) क्रतुसन्निधानं बुद्धिस्थत्वम्, (सम्पादितानाम्) तथात्वेनानुसंहितानामित्यर्थः, इष्टकचिताग्न्यङ्गकत्वेन मनश्चिदादिनिरपेक्षत्वात् नैषां क्रियामयक्रत्वनुप्रवेश इत्यत्राह (विकल्प्यमाना इति) विद्यारूपाणां क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशः कथ-

* भावप्रकाशिका *

चित्यपदप्रयोजनमाह (नहि होमस्थानमात्रस्येति) ज्वलनमात्रस्येत्यर्थः। भाष्ये—क्रत्वनुप्रवेशसांकाङ्क्षाणामिति, फलवत्त्वसिध्यर्थमिति शेषः, भाष्ये— इष्टकचितेनाग्निना विकल्प्यमाना इति, 'इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु' इति इष्टकाशब्दस्य ह्रस्वः, ननु तुल्यार्थयोरेव विकल्पः, यथा व्रीहियवयोः, नच साम्पादिकस्य मनश्चिदाद्यग्नेरिष्टकचिताग्नितुल्यकार्यतास्ति, अग्निधारणासमर्थत्वात् साम्पादिकाग्नेः, अत एव 'तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः' इत्यतिदेशोपि न सम्भवति, नह्यशक्नीयमर्थं शास्त्रसहस्रमपि सम्भूय विधातुं शक्नोति, नच 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे' इति मन्त्रस्य वृत्त्यन्तराश्रयणेनैन्द्राधारप्रकाशन इव, 'उत्करे वाजिनमासादयति' इति वचनबलेन उत्करस्य पृथ्वग्रताश्रयणेन वाजिनपात्रधारण इव, 'परिधौ पशुं नियुञ्जीत' इति वचनबलात् परिधेः पृथुत्वाश्रयणेन पशुनियोजन इव, 'रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति' इति वचनबलेन रथघोषस्य सूचकत्वकल्पनेन उद्गातृप्रेरण इव च साम्पादिकानां केनाप्युपायेनाग्निधारणसामर्थ्यं

विद्यारूपाणामपि क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपत्वं मानसग्रहवदुपपद्यते; यथा द्वादशाहे अविवाक्ये दशमेऽहनि मानसग्रहस्य मनोनिष्पाद्यग्रहणासादनस्तोत्रशस्त्रप्रत्याहरणभक्षणत्वेन विद्यारूपस्यापि

---

* श्रुतप्रकाशिका *

मित्यत्राह (विद्यारूपाणामपीति) ग्रहः—पात्रविशेषः, तस्य विद्यारूपत्वमुपपादयति (यथेति) विवाक्ये—विगतवाक्ये, यद्वा अविवाक्ये—विवि-

* भावप्रकाशिका *

सम्पादयितुं शक्यम्, येनायमतिदेशो विकल्पो वा स्यादिति चेत्—उच्यते, इष्टकचितोऽग्निरुत्तरवेदिवदाहवनीयधारणार्थतया न क्रत्वङ्गम्, अपि तु गोदोहनादिवत् क्रत्वङ्गाश्रितः पुरुषार्थः, 'पशुकामश्चिन्वीते'ति श्रवणात् 'अभागिप्रतिषेधा'दिति सूत्रे वार्तिके तथोक्तत्वात्, ततश्च पूर्वाग्निकार्यस्य पशुफलस्यातिदेशसम्भवान्न कश्चिद्विरोधः, एवञ्च विद्यामयाग्निभिः सिद्धस्वफलस्य इष्टकचिताग्नेर्निवृत्तौ अन्यतमस्वकर्तव्योपकारलाभमपश्यन्ती उत्तरवेदिः प्राप्नोतीति तयाग्निधारणसिद्धिः, (ग्रहः पात्रविशेष इति) 'अनया त्वा पृथिव्या पात्रेण समुद्रं रसया प्राजापत्यं मनोग्रहं गृह्णामि' इति मन्त्रवशात् पृथिव्यादिकं पात्रादित्वेन ध्यातव्यम्, ततश्च तादृशपात्रविशेषयुक्तग्रहणरूपसंस्कार इत्यर्थः, अर्शआद्यजन्तो विशेषशब्दः, अथवा पात्रशब्दः साम्पादिकपात्रपरः, तेन विशिष्यत इति विशेषः, तद्विशिष्ट इत्यर्थः, (विवाक्ये विगतवाक्य इति) यद्यपि दशमस्याह्नः अविवाक्यमित्येव नाम, अथापि विविधवाक्यरहिततया अविवाक्यमिति संज्ञितस्यैव विगतवाक्यत्वमादाय विवाक्यमित्यपि वक्तुं सुशकत्वमभिप्रेत्य विवाक्य इति छेदो दर्शितः, ननु विवाक्य इति संज्ञाप्यासीत्यभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम्, मनोनिष्पाद्येत्यत्र बहुव्रीहिः, मानसैः ग्रहस्तोत्राद्यङ्गैर्युक्तस्य मानसग्रहयागस्येत्यर्थः, ग्रहणं— सोमरसस्य पात्रे ग्रहणम्, आसादनं— स्थापनम्, प्रत्याहरणं—होमानन्तरं हुतशेषस्याहरणम् । ननु सर्वत्र द्रव्यत्यागात्मकयागस्य मानसत्वात् कथमस्य विशिष्य मानसत्वमित्याशङ्क्य यज्ञान्तरे ग्रहणादीनां स्वरूपेण सत्त्वेपि मानसयागाभ्यासाङ्गभूतग्रहणा-

क्रियामयक्रत्वङ्गतया क्रियारूपत्वम्, तथेहापि ॥ ४४ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥

इतश्चेष्टकाचितेनाग्निना मनश्चिदादीनां विकल्पः क्रियारूपत्वं चावगम्यते, "तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः" इति पूर्वस्येष्टकाचितस्याग्नेर्वीर्यं मनश्चिदादिष्वतिदिश्यते; तेन तुल्यकार्यत्वाद्विकल्पः, ततश्चेष्टकाचितवत्तत्क्रतुनिर्वर्तनेन तदङ्गभूता मनश्चिदादयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियारूपा एवेति ॥ ४५ ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

धवाक्यरहिते, मनोनिष्पाद्योपयोगित्वेन ग्रहस्य मानसत्वं न हि स्वरूपेण विद्यते ॥ ४४ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४५ ॥ वीर्यं कार्यकरत्वसामर्थ्यम्, कमुपकारं कुर्वन्तो मनश्चिदादयोऽङ्गानीत्यत्राह (ततश्चेति)। (एवं प्राप्त इति)

विद्यैव तु निर्धारणाद्दर्शनाच्च ॥ ४६ ॥ (विद्यारूपक्रत्वन्वयिन इति)

ॐ भावप्रकाशिका ॐ

सादनतद्द्रव्यादीनां मनोनिष्पाद्यतया उपयोगित्वेन मानसत्वम्, तद्योगाच्च मानसग्रहयागस्य विशिष्य मानसत्वं सिध्यतीत्याह (मनोनिष्पाद्योपयोगित्वेनेति) मनोनिष्पाद्यैस्सोमरसतद्ग्रहणासादनादिभिरुपयोगो मनोनिष्पाद्योपयोगः सोऽस्यास्तीति मनोनिष्पाद्योपयोगी तत्त्वेनेत्यर्थः, केचित्तु 'उपांशुपात्रे मानसं गृह्णाति' इति मानसग्रहणस्याधारतया उपांशुपात्रस्य विहितत्वात् स हि स्वरूपेण विद्यते इति अत्र स इत्युपांशुपात्रात्मकग्रहविशेषः परामृश्यते, सहि स्वरूपेणाऽस्तीति वदन्ति ॥ ५ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति; यदुक्तं मनश्चिदादयः क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेन क्रियामया एवेति; नैतदस्ति, विद्यारूपा एवैते विद्यारूपक्रत्वन्वयिन इत्यर्थः। कुतः निर्धारणाद्दर्शनाच्च, निर्धारणं तावत् "ते हैते विद्याचित एव विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति" इति वाङ्मनश्चक्षुरादिव्यापाराणाम् इष्टकादिवच्चयनानुपपत्तेर्मनसा सम्पादिताग्नित्वेन विद्यारूपत्वे सिद्धेऽपि "विद्याचित एव" "विद्यया हैवैते" इति चावधारणं विद्यामयक्रत्वन्वयेन विद्यारूपत्वज्ञापनार्थमिति निश्चीयते। दृश्यते चात्रैवैषां शेषी विद्यारूपः क्रतुः "ते मनसैवाधीयन्त मनसैवाचीयन्त मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन्त मनसाऽशंसन् यत्किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्च यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु मनोमयेषु मनश्चित्सु मनोमयमक्रियत" इति। इष्टकचितेष्वग्निषु यत्क्रियामयं यज्ञीयं कर्म क्रियते, तन्मनोनिर्वर्त्येषु मनश्चिदाद्यग्निषु मनोमयमेवाक्रियतेति वचनात् क्रतुरपि विद्यामयोऽत्र प्रतीयते ॥ ४६ ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

सूत्रे विद्याशब्दो लाक्षणिक इत्यर्थः । विद्याचित एवेत्येतच्छ्रुतिरेवोपपादयति (विद्यया हैवैत इति) दर्शनाच्चेति सूत्रखण्डं व्याचष्टे (दृश्यते चेत्यादिना) (मनसैष्विति) एषु—मनश्चिदादिषु, यत् किञ्च यज्ञे कर्म क्रियते—प्रधानभूतं कर्म क्रियते, यत् किञ्च यज्ञीयं कर्म— अङ्गभूतं कर्मेत्यर्थः ।

७ भावप्रकाशिका ७

(प्रधानभूतं कर्म क्रियत इति) 'यत्किञ्च यज्ञे' इत्यत्र यज्ञशब्दः

नन्वत्र विधिपदाश्रवणात् फलसम्बन्धाप्रतीतेश्चेष्ट-कचितारग्न्युपस्थापितक्रियामयक्रतुप्रकरणाद्विद्यामयक्र-त्वन्वयेन विद्यारूपतैषां बाध्येत, नेत्याह—

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यानां प्रकरणाद्बलीयस्त्वेन श्रुत्या-द्यवगतः क्रतुरेषां तदन्वयश्च दुर्बलेन प्रकरणेन बाधितुं न शक्यते, श्रुतिस्तावत् "ते हैते विद्या-चित एव" इति, तां विवृणोति "विद्यया हैवैत एवंविदश्चिता भवन्ति" इति। विद्यया—विद्याम-येन क्रतुना सम्बद्धा मनश्चिदादयश्चिता भवन्ती-

* श्रुतप्रकाशिका *

अनन्तरसूत्रशङ्कामाह (नन्विति) विधिपदाश्रवणेऽपि फलसम्बन्धे सति विधिः कल्प्यते, सोऽपि नास्तीत्याह (फलसम्बन्धाप्रतीतेश्चेति)

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ॥ ४७ ॥ (विद्ययेति) प्रयोजनतया हेतुः,

* भावप्रकाशिका *

प्रयोगवचनः, 'न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यात्' इतिवत्, ततश्च यज्ञकर्मेत्यनेन प्रधानस्य परामर्शो भविष्यति, अतो यज्ञकर्मेति भेदनिर्देशे नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

भाष्ये— श्रुतिस्तावदिति, विद्याशब्दश्रुतिरेवेत्यर्थः, यद्यपीयमभिधात्री श्रुति-र्न विनियोजिका , एकप्रत्ययैकविभक्तिश्रुतीनामन्यतमत्वाभावात् , [1]तदुपपादकं वाक्यमिदम् , 'विद्यया हैवैत एवंविद ' इति, विद्यामात्रसम्पादितत्वात् विद्यारूपा एव मनश्चिदादय इत्युपपत्तौ किमिति साधनत्ववाचिन्यास्तृतीयायाः प्रयोज-नत्वेन हेतुत्वरूपक्लिष्टार्थाश्रयणम् , अत एव तस्याः श्रुतेर्विद्यारूपक्रत्वन्वये प्रमा-णीकरणमप्यसङ्गतम्, किञ्च, 'षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात्' इत्यत्रैवैवकारोपहतवि-धिशक्तिकस्य विद्यारूपशेषिसम्बन्धविधायकत्वमप्ययुक्तम्, तथा 'एवंविदे चिन्व-न्ती'ति वाक्यवशेन न विद्यामयक्रत्वन्वयो बोध्यते, एवंविच्छब्द[2]स्य विद्यारूप-

१. अत्र कियानपि ग्रन्थो गलित इति प्रति भाति. । २. 'तृत ीयान्तत्वं स्य.

त्यर्थः । "तान् हैतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानिं विचिन्वन्त्यपि स्वपते" इति लिङ्गम् । वाक्यं च "एवंविदे चिन्वन्ति" इति । समभिव्याहारो वाक्यम् । एवंविदे—विद्यामयक्रतुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकर्तृकं सर्वकालव्यापि चयनं मनसा सम्पादितं परिमितकर्तृकालक्रियाम-येष्टकचितकार्यद्वारेण क्रत्वनुप्रवेशसम्भवमलभमानं विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशे लिङ्गं भवति ॥ ४७ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

विद्यामयक्रतुसम्बन्धेन तन्निर्वर्तनार्थमित्यर्थः । वाक्यत्वमुपपादयति (समभि-व्याहार इति) यथोक्तविद्यामयक्रतुमत्पुरुषस्य कृते हि एतानग्नीन् सर्वभूतानि चिन्वन्ति इत्यर्थः । लिङ्गत्वमुपपादयति । (सर्वभूतेति) सर्वभूत-कर्तृकत्वेन सर्वकालव्यापित्वेन च मनसाऽनुसंहितस्य चयनस्य परिमितकाल-कर्तृक्रियामयेष्टकचिततुल्यकार्यतया क्रत्वनुप्रवेशासम्भवो विद्यामयक्रत्वनुप्रवेशे

* भावप्रकाशिका *

क्रतुविशिष्टस्य परामर्शादित्यप्ययुक्तम्, तस्यैवासिद्धेः, विद्याविशिष्टपरामर्शित्वस-म्भवे च चतुर्थीश्रुत्यैव शेषित्वप्रतीतेः वाक्यगम्यविनियोग इत्ययुक्तेरिति चेन्न, स्वत एव विद्यारूपाणामेषां विद्याचित एवेत्यवधारणस्य मानसग्रहादिवत् क्रिया-न्वयव्यावर्तकत्वेन क्रियान्वये व्यावृत्ते 'अनुबन्धादिभ्य' इति सूत्रोक्तन्यायेन ग्रहणादिभिश्च 'सोमाभावे पूतीकानभिषुणुयात् स यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं बिभक्षयिषेत् न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य दधन्यु-न्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्' इत्यादौ यागार्थद्रव्यसंस्कारात्मकाभिषवभक्षा-दिवशेन यागकल्पनवत् विद्यारूपक्रतुकल्पनाया आवश्यकत्वे सिद्धे विद्याचित एवेत्यादिवाक्यमपि तत्परं भविष्यतीत्यभिप्रायात्, 'एवंविद' इत्यत्र चतुर्थ्या विद्याविशिष्टपुरुषस्य शेषित्वप्रतीत्या विद्यायाः शेषित्वाप्रतीत्या विद्याशेषित्वस्य वाक्यगम्यत्वोक्तिरप्युपपद्यते, (सर्वभूतकर्तृकत्वेनेति) ननु विद्यारूपस्य इष्टक-

यच्चेदमुक्तं– विधिप्रत्ययाश्रवणात् फलसम्बन्धाप्रतीतेश्च क्रियामयात्क्रतोरन्योऽत्र विद्यामयः क्रतुर्न सम्भवति–इति, तत्राह—

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम्।४८।

---

* श्रुतप्रकाशिका *

लिङ्गमित्यर्थः । विद्यामयः क्रतुः सर्वकालवर्तित्वेन सर्वभूतकर्तृकत्वेन चानुसन्धीयते, अतस्तादृशं चयनं तादृशक्रत्वन्वयीति भावः ॥ ४७ ॥

अनन्तरसूत्रमवतारयितुं पूर्वमुक्तं पूर्वपक्षहेतुमनुवदति (यच्चेदमिति) ।

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ४८ ॥ (दृष्टश्चानु-

* भावप्रकाशिका *

चितकार्याहवनीयधारणासमर्थत्वादित्येव वक्तुं शक्यम्, सर्वभूतकर्तृकत्वाद्युपन्यासो व्यर्थः, किञ्च सर्वभूतकर्तृकत्वाद्यनुसन्धानस्य कादाचित्कस्य समुद्रध्यानादिवत् क्रियायामङ्गत्वं सम्भवत्येवेति चेन्न, किं सर्वभूतसम्बन्धिमनोव्यापारस्य प्रतत्याग्न्यध्यासाधिष्ठानस्य स्थण्डिलाग्निकार्यनिर्वर्तकत्वेन क्रियामयक्रत्वनुप्रवेश उच्यते, उताऽध्यस्ताग्नेः, न प्रथमः, सार्वत्रिकस्य सर्वभूतकर्तृकस्य मनोव्यापारस्य क्रतूपकारकत्वासम्भवात्, न द्वितीयः, अध्यस्ताग्नेरपि अग्निधारणाक्षमत्वात्, न क्रियान्वय इत्यर्थकत्वात् अस्य वाक्यस्य, अत्र सर्वकालव्यापित्वेनेत्यस्य क्रत्वनुप्रवेशासम्भव इत्यनेन चान्वयः, मनसाऽनुसंहितस्येत्यनेन च, ततश्चाध्यासाधिष्ठानक्रियाया अध्यस्ताग्नेश्च न क्रियाङ्गत्वमिति प्रतिपादनाय सर्वकालकर्तृकत्वाद्युपादानमिति मन्तव्यम्, (विद्यामयः क्रतुरिति) नच क्रियामये परिमितकालभगवदाराधने शुद्धसत्त्वमयनित्यद्रव्यत्वादिना अनुसंहितमङ्गत्वं दृष्टमिति वाच्यम्, 'यक्षानुरूपो बलि' रिति न्यायेन सर्वकालव्यापिसाम्पादिकाग्नेः तादृशक्रतावङ्गत्वस्योचितत्वात्, ननु क्रत्वध्यासः केषु व्यापारेषु, न तावत् मनआदिव्यापारेषु, तेषामग्निदृष्टिकोडीकृतानां क्रतुत्वदृष्ट्या क्रोडीकरणासम्भवात्, अन्येषाञ्च व्यापाराणां क्रतुत्वाध्यासाधिष्ठानभूतानामनुपात्तत्वादिति चेन्न, मनआदिव्यापारेष्वेव केषुचिदग्निदृष्टिः केषुचिद्यागदृष्टिरित्यभ्युपगमे बाधकाभावात् ॥ ७ ॥

इष्टकचितान्वयिनः क्रियामयात्क्रतोर्विद्यामयोऽयं क्रतुः पृथक्त्वेनानुबन्धादिभ्यः पृथक्त्वहेतुभ्योऽत्रगम्यते। अनुबन्धाः यज्ञानुबन्धिनो ग्रहस्तोत्रशस्त्रादयः "मनसैषु ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन्त मनसाऽशंसन्" इत्यादिना प्रतिपादिताः । आदिशब्देन श्रुत्यादयः पूर्वोक्ता गृह्यन्ते, श्रुतिलिङ्गादिभिः सानुबन्धैर्विद्यामयः क्रतुः पृथगवगम्यत इत्यर्थः । प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत्– यथा प्रज्ञान्तरं दहरविद्यादि क्रियामयात्क्रतोः पृथग्भूतं श्रुत्यादिभिरवगम्यते; एवमयमपि । एवं चानुबन्धादिभिः पृथग्भूते विद्यामये यज्ञेऽवगते सति विधिः परिकल्प्यते । दृष्टश्चानुवादसरूपेषु कल्प्यमानो विधिः। तदुक्तं "वचनानि त्वपूर्वत्वात्" इति। फलं च "तेषामेवैकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वः" इत्यतिदेशात् स्वक्रतुद्वारेणेष्टकचितस्याग्नेर्यत्फलं तदेव मनश्चिदादीनामपि स्वक्रतुद्वारेण फलमित्यवगम्यते ॥ ४८ ॥

यत्पुनरतिदेशेन तुल्यकार्यत्वावगमात् क्रिया-

* श्रुतप्रकाशिका *

[illegible]दसरूपेष्विति) फलसम्बन्धश्रवणाद्विधिकल्पनं श्रुतहानप्रसङ्गभयाद्धि क्रियते, तदत्रापि तुल्यम्, सानुबन्धैः श्रुत्यादिभिर्विद्यामयक्रतोरवगतत्वात् श्रुतहानप्रसङ्गपरिहारार्थं विधिः कल्प्यत इति भावः । किञ्च अधिकं फलश्रवणमस्तीत्याह (फलं चेति) (इष्टकचितस्याग्नेर्यत्फलमिति) फलकामनया कृतं चेत्– तत्फलावाप्तिः, अन्यथा चेत्–मुक्तिः फलमिति भाव. ॥४८॥

अनन्तरसूत्रशङ्कामाह (यत्पुनरिति)

मयक्रत्वनुप्रवेशोऽवगम्यत इत्युक्तम्, तत्राह—

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥

नावश्यमतिदेशादनान्तरव्यापारस्यापि तुल्यतया भवितव्यम्, येन क्रियामयक्रत्वनुप्रवेश एषां स्यात्। यस्मात्कस्माचित्सामान्यमात्रादतिदेशोपलब्धेः, उपलभ्यते हि "स एष एव मृत्युर्य एतस्मिन्मण्डले पुरुषः" इत्यादिषु संहर्तृत्वादिसामान्यमात्रादतिदेशः, न हि तत्र मण्डलपुरुषस्य मृत्युवत्तल्लोकापत्तिः—तद्देशप्राप्तिरपि भवति; एवमिहापि मनश्चिदादीनामिष्टकचिताग्निवद्भावातिदेशमात्रेणेष्टकचिताग्निदेशरूपक्रियामयक्रत्वनुप्रवेशेनापि न भवितव्यम्। अत इष्टकचिताग्नेः स्वक्रतुद्वारेण यत्फलं तदेव मनश्चिदादीनामपि विद्यामयक्रतुद्वारेण फलमित्यतिदेशादवगम्यते ॥ ४९ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

न सामान्यादप्युलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ४९ ॥ (अनान्तरव्यापारस्य) क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशस्येत्यर्थः:, तल्लोकापत्तिरिति व्याख्येयं पदम्, तच्छब्दः पूरकतयाऽध्याहृतः। तद्व्याचष्टे (तद्देशप्राप्तिरिति) (अग्निवद्भावातिदेशमात्रेण) अग्निवद्भावः—अग्नितुल्यत्वम् (इष्टकचिताग्निदेशरूपेति) देशः आश्रयः, अङ्गस्याश्रयोऽङ्गी, इष्टकचिताग्न्यङ्गिरूपेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

* भावप्रकाशिका *

अग्निवद्भावातिदेशः— अग्निवद्भावप्रापकातिदेशः ॥ * ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५० ॥

परेण च ब्राह्मणेनास्यापि मनश्चिदाद्यभिधायिनः शब्दस्य ताद्विध्यम्—तद्विधत्वम्, विद्यामयप्रतिपादित्वमवगम्यते । परेण हि ब्राह्मणेन "अयं वाव लोक एषोऽग्निचितस्तस्याप एव परिश्रिताः" इत्यादिना "स यो हैतदेवं वेद लोकं पृणानमेनं भूतमेतत्सर्वमभिसम्पद्यते" इति पृथक्फला विद्यैव विधीयते । तथा वैश्वानरविद्यादौ च विद्यैव विधीयते । अतोऽग्निरहस्यस्य क्रियैकविषयत्वं नास्ति । एवं तर्हि विद्यामया मनश्चिदादयो बृहदारण्यकेऽनुबद्धव्याः किमर्थमिहानुबध्यन्ते; तत्रोच्यते—भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः—इति । मनश्चिदादिषु सम्पादनीयानामग्न्यङ्गानां

---

* श्रुतप्रकाशिका *

एवं प्रकरणादपि प्रबलैः श्रुत्यादिभिर्विद्यामयक्रत्वङ्गत्वमुक्तम्, अथ प्रकरणेनाप्ययमर्थ उपपाद्यते—

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५० ॥ एष लोकः—भूः, आपः—समुद्राः, परिश्रिताः—परिस्तरणानि, एतं लोकं पृणानम्—'पृ पालनपूरणयोः' पूरयन्तं भुवम्, एतदेवं वेद—लिङ्गव्यत्ययः एतमग्निं वेद·

॥ भावप्रकाशिका ॥

अयं लोको भूरितिपाठः, एष चितोऽग्निरयं 'लोकः पृथवी आपः समुद्राः' अत्र कैश्चित् अश्मन्नूर्जमिति परिषिञ्चतीति विहिताग्निपरिषेचनजले समुद्रदृष्टिर्विधीयत इति व्याख्यातम्, लोकं पृणेति 'पृण प्रीणने' इत्यस्मात्तौदादिकाल्लोकं प्रीणातीत्यस्मिन्नर्थे मूलविभुजादित्वात्कप्रत्यये 'लोकस्य प्रणेतुं वक्तव्य' इति मुमाग-

भूयस्त्वात्तत्सन्निधाविहानुबन्धः कृतः ॥ ५० ॥

॥ पूर्वविकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥

२१ अधिकरणम् सर्वासु परविद्यासूपास्योपासनस्वरूपवदुपासकस्वरूपस्यापि ज्ञातव्यत्वमुक्तम्. "त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च" इति । वक्ष्यति चास्य प्रत्यगा-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

त्यर्थः ॥ ५० ॥

पूर्वविकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५१ ॥ पूर्वाधिकरणं प्रासङ्गिकम्, अतस्तत्पूर्वाधिकरणेन सङ्गतिः, तत्र सर्वविद्यासु भगवत एवोपास्यत्वमुक्तम्, तथा प्रत्यगात्माऽप्यनुसन्धेय इति सङ्गतिः सर्वास्वित्यादिना सूचिता, 'त्रयाणा'मित्यादिसूत्रे त्रयाणामिति पदमुपायोपेयोपेतृपरं व्याख्यातं भाष्ये, दीपसारयोरुपास्योपासकोपासनपरं व्याख्यातम्, एतदभिप्रायेणाह (सर्वास्विति) सिद्धान्ते प्रत्यगात्मन उपास्यकोटिनिक्षेपस्य वक्ष्यमाणत्वात् तदुपयोगित्वेनाह (वक्ष्यति चेति) सूत्र-

* भावप्रकाशिका *

मे रूपमिति वैयाकरणैरुच्यते तदप्यविरुद्धमेव ॥ ५ ॥

॥ इति पूर्वविकल्पाधिकरणम् ॥

(सर्वास्वित्यादिना सूचितेति) सर्वविद्योपास्यविशेषस्य स्वरूपचिन्ता प्राक्प्रवृत्ता, सर्वविद्योपास्यविशेषणभूतोपासकस्वरूपचिन्ताप्रकारो विशोध्यत इति सङ्गतिरित्यर्थः, (दीपसारयोरिति) यद्यपि भाष्यकृत्यनन्तरमेव दीपसारकृतिः, तथापि ग्रन्थकाराणां चिकीर्षितग्रन्थान्तरेषु वक्ष्यमाणार्थानामप्युक्ततया निर्देशोऽस्ति, नायं दोषः, वस्तुत उपायोपेयोपेतृणामेवोपासनादिरूपत्वात् न विरोध इति द्रष्टव्यम् (तदुपयोगित्वेनाहेति) इदमुपलक्षणम्, प्रत्यगात्मनोऽनुसन्धेयत्वे सिद्धे किंरूप उपास्य इति चिन्ताऽवतरेत्; नान्यथा,

त्मनः परमात्मात्मकत्वेनानुसन्धानम् "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" इति । किमयं प्रत्यगात्मा ज्ञाता कर्त्ता भोक्तेहामुत्र सञ्चारक्षमोऽनुसन्धेयः? उत प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिस्वरूपः? किं युक्तम्, ज्ञातृत्वाद्याकारमात्र इत्येके मन्यन्ते । कुतः— अस्योपासकस्यात्मनः शरीरे भावात् । आत्मनः शरीरे वर्त्तमानस्य तादृशमेव रूपं तावतैवानुसन्धानेन तत्फलसिद्ध्युपपत्तेश्च । न हि कर्मस्वधिकृतानां स्वर्गादिफलार्थिनां ज्ञातृत्वाद्यतिरेकेण फलानुभवदशायां यादृशं रूपं तादृशं रूपं साधनानुष्ठानदशायामनुसन्धातव्यम्, तावतैव साधनानुष्ठान-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

द्वयोक्तार्थोपजीवनेनेदमधिकरणं प्रवर्त्तत इत्यर्थः । परमात्मशरीरत्वेनानुसन्धेयः प्रत्यगात्मा किं ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वमात्राकारोऽनुसन्धेयः ? उतापहतपाप्मत्वाद्याकारः, किं यथाक्रतुरिति यथोपासनप्राप्तिवचनं परविषयम् ? उत प्रत्यगात्मविषयमपि भवतीति, 'तं यथा यथोपासते' इति तच्छब्दः किं परमात्ममात्रपरः ? उत जीवशरीरकपरमात्मपरः ? इति, परमात्ममात्रपरत्वे यथोपासनप्राप्तिवचनस्य परविषयत्वात् ज्ञातृत्वादिमात्राकारेण प्रत्यगात्माऽनुसन्धेयः, जीवशरीरकपरमात्मपरत्वे यथाक्रतुरिति श्रुतेर्विशेषणभूतजीवांशविषयत्वस्यापि सम्भवात् अपहतपाप्मत्वाद्याकारोऽनुसन्धेयः स्यात्, शरीरस्थस्य रूपं तादृशमस्तु, ततः किं तथाऽनुसन्धानस्येत्यत्राह (तावतैवेति) फलसिद्ध्युपपत्तिं दर्शयति (नहीति) तावता फलसिद्ध्यनुपपत्तिमुखेन

* भावप्रकाशिका *

अतो विचारोपयोगार्थमेव 'आत्मेति तूपगच्छन्ति' इति सूत्रोपादानम् । अत एव सूत्रद्वयोक्तार्थोपजीवनेनेति वक्ष्यति, 'तं यथा यथोपासते' इत्यत्र

तत्फलयोः सिद्धेरतिरिक्तानुसन्धाने प्रयोजनाभावा-त्तदविशेषादिहापि तथैव। ननु चात्र "यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति" इति विशेषवचनादपहतपाप्मत्वाद्याकार एवानुसन्धातव्य इत्यवगम्यते; नैवम् "तं यथा यथोपासते" इत्युपास्यविषयत्वात्तस्य ॥ ५१ ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे

* श्रुतप्रकाशिका *

चोदयति (ननु चेति) विषयव्यवस्थया परिहरति (नैवमिति) ॥ ५१ ॥

❀ भावप्रकाशिका ❀

तच्छब्दस्य परमात्मस्वरूपपरत्वात् तं परमात्मानं यद्गुणविशिष्टमुपासत इत्यर्थः, ततश्च जीवगतापहतपाप्मत्वादेः ब्रह्मस्वरूपविशेषणत्वाभावात् न तत्र तत्क्रतुन्याय इति पूर्वपक्षाभिप्रायः, 'यथायथोपासते' इत्यत्र यत्प्रकार-विशिष्टमुपासत इति हि तस्यार्थः, तत्र च ब्रह्मगुणानामिव अपहतपाप्म-त्वादिविशिष्टस्वात्मतयोपासने तथैव फलं भवतीति स्वात्मनोऽप्यपहतपाप्म-त्वादिविशिष्टत्वेनाऽनुसन्धानं सिध्यतीति सिद्धान्ताभिप्रायः। नन्वेवं सति तच्छब्दस्य विशेष्यस्वरूपपरत्वेऽपि यथाशब्दक्रोडीकृतत्वात् अपहतपाप्मत्वा-दिविशिष्टस्वात्मस्वरूपस्यानुसन्धानसिद्धेः तच्छब्दस्य विशिष्टपरामर्शित्वसाधनं विफलमिति चेत् तस्य युक्त्यन्तरत्वात् तच्छब्दो विशिष्टविषय इति भाव इति सिद्धान्तग्रन्थे चशब्दमध्याहृत्य इति च भाव इति योजनीयम्, अतो नानुपपत्तिः। ननु 'उपासितगुणादेर्या प्राप्तावप्यवहिष्क्रिया। सा तत्क्रतुनयाद्ग्राह्या नाकारान्तरवर्जनम्' इत्युक्तरीत्या अपहतपाप्मत्वाद्यनुसन्धानमन्त-रेणापि तत्प्राप्तिसम्भवेन कथमवश्यानुसन्धेयत्वम्, नच कर्तृत्वादिसांसारिकधर्म-वत्तयाऽनुसन्धाने तत्क्रतुन्यायेन फलदशायामपि सांसारिकधर्मानुवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तावता कर्तृत्वाद्यनुसन्धानस्याऽयुक्तत्वेपि अपहतपाप्मत्वा-दिविशिष्टोपासने नियामकाभावादिति चेत्, सत्यम्, तथापि कर्तृत्वाद्यनुस-

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥

न त्वेतदस्ति यज्ज्ञातृत्वाद्याकार एवानुसन्धेय इति, अस्यात्मनः संसारदशायां मोक्षदशायां यो व्यतिरेकः सोऽपहतपाप्मत्वादिकोऽनुसन्धेयः। अस्य मोक्षदशायां यादृशं रूपं तादृग्रूप एवो· पासनवेलायामात्माऽनुसन्धेय इत्यर्थः। कुतः तद्भाव· भावित्वात्तद्रूपापत्तेः, "यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भव· ति तथेतः प्रेत्य भवति तं यथा यथोपासते तथैव भवति" इति यथोपासनमेव हि प्राप्तिः श्रूयते, न च परस्वरूपमात्रविषयमेवेदमिति वक्तुं शक्यते, प्रत्यगात्मनोऽप्युपास्यभूतपरब्रह्मशरीरतयोपास्यकोटि· निक्षिप्तत्वात्, अतः प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्म· त्वादिगुणकप्रत्यगात्मशरीरपरमात्मोपासनस्य तथा

---

* श्रुतप्रकाशिका *

(एवं प्राप्त इति)

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५२ ॥ व्यतिरेक इत्युक्ते धर्ममात्रस्यानुसन्धेयत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह (अस्य मोक्षदशाया- मिति) (तद्भावभावित्वात् तद्रूपापत्तेरिति) अपहतपाप्मत्वादिरूपापत्तेः तथाऽनुसन्धानसद्भावभावित्वादित्यर्थः। (न चेत्यादि) यथोपासनफलश्रुतिर्न विशेष्यमात्रविषया, अपि तु विशिष्टविषयेत्यर्थः । फलितमर्थमाह (अत इति) तस्मात् ब्रह्मगुणानामिव शुद्धस्वरूपस्यापि ब्रह्मविशेषणत्वात्तदनुसन्धेय-

* भावप्रकाशिका *

न्धानस्य चिरकालानुवृत्तस्य निवृत्तेः तद्विरुद्धापहतपाप्मत्वादिरूपानुसन्धानमन्तरेण

रूपमेव प्राप्यमित्युक्तं भवति, अत एव "एवं क्रतुरिहामुं लोकं प्रेत्याऽभिसम्भाविताऽस्मि" इत्युच्यते, तस्मात्प्रत्यगात्मा प्राप्याकार एवानुसन्धेयः। उपलब्धिवत्- ब्रह्मोपलब्धिवत्, यथा ब्रह्मोपलब्धिर्विहिता यथाऽवस्थितब्रह्मस्वरूपविषया तथाऽऽत्मोपलब्धिरपि यथाऽवस्थितात्मस्वरूपविषयेत्यर्थः। कर्मस्वात्मस्वरूपानुसन्धानं कर्माङ्गम्. "यजेत स्वर्गकामः"

---

* श्रुतप्रकाशिका *

मित्यर्थः। 'तं यथा यथोपासते' इत्यत्र तच्छब्दो विशिष्टविषय इति भावः। (अत एवेति) प्राप्याकारस्यानुसन्धेयत्वादेव हि प्राप्यचिन्तनमुच्यत इत्यर्थः।

परे चापरे च देहात्मभेदसमर्थनपरमधिकरणं व्याचक्षते, तदयुक्तम्, पादसङ्गत्यभावात्, उपासनेषु गुणोपसंहारानुपसंहारचिन्तनं हि पादकृत्यम्, प्रासङ्गिकचिन्तनमपि शास्त्रारम्भे करणीयम्, देहस्यैवात्मत्वे शास्त्रस्यानारम्भणीयत्वात्। ये पुनः साधनचतुष्टयं पूर्ववृत्तं वदन्ति तेषाम् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यस्मात्पूर्वमेव निवेशनीयम्, देहातिरिक्तनित्यात्मविवेकस्य नित्यानित्यवस्तुविवेकान्तर्गतत्वात्, इहामुत्र फलभोगविरागमुमुक्षुत्वयोस्तन्मूलत्वाच्च। एकशास्त्र्यं वदतामपि धर्मजिज्ञासायाः पूर्वमेव देहात्मविवेकः प्रसजेदिति चेत्—न, माणवकहितैषिभिः पित्रादिभिरध्ययने कारिते सत्यापातप्रतीत्यवगतविलक्षणस्वर्गादिफलरागात् नित्यानित्यसन्देहेऽपि तदुपपत्त्यनुपपत्तिनिरूपणाय स्वयमेव शास्त्रप्रवृत्त्युपपत्तेर्देहव्यतिरेकनिश्चयानपेक्षत्वात्, प्रवृत्तस्य च देहातिरेकनिश्चयो

* भावप्रकाशिका *

असम्भवादित्यत्र तात्पर्यात्॥

(देहात्मविवेकः प्रसजेदिति) नचेष्टापत्तिः, तदर्थमध्ययनानन्तरं शास्त्रान्तरश्रवणे प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः, (स्वयमेव शास्त्रप्रवृत्तीति) त्वया तथानभ्युपगमात् नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य पूर्ववृत्तत्वा-

इति कर्मानुष्ठानमेव हि फलाय चोद्यते, देहातिरिक्तज्ञातृत्वाद्याकारात्मावगतिः कालान्तरभाविफलसाधनकर्माधिकारार्थेति तावन्मात्रमेव तत्रापेक्षितमिति न किञ्चिदपहीनम् ॥ ५२ ॥

शरीरेभावाधिकरणं समाप्तम् ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

भवत्येव 'स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गं लोकमेति' इत्यत्र लोकान्तरप्राप्तुरात्मनो देहातिरेकस्यापि निरूपितत्वात्, 'शारीरके वक्ष्यामः' इति वृत्तिकारोक्तिस्तु न देहातिरेकमात्राभिप्राया, किन्तु जडत्वज्ञानात्मकत्वस्थूलत्वविभुत्वाणुत्वाद्याकारविषया मन्तव्या ।

अन्ये तु ब्रह्माहमस्मीत्युपासने स्थूलत्वाद्याकारोऽहं ब्रह्मेत्येवमनुसन्धेयम्, मानसप्रतिपत्तेर्दृष्टसजातीयाकाराविकल्पितविषयत्वनियमात्, स्वर्णमात्रमित्युक्तेऽपि कुण्डलत्रिकोणचतुरस्राद्याकारेण विना स्वर्णप्रतीत्यनुपपत्तेः नीरूपं ब्रह्मेत्युक्तेऽपि दीपादिवन्नीलपीताद्यवच्छेदेन विना प्रतीत्यनुपपत्तेश्च, स्थूलत्वाद्याकारेण विनात्मप्रतिपत्तेर्विधातुमशक्यत्वादिति पूर्वपक्षं कृत्वा देहातिरेकः प्रतिपत्तव्यः, 'तं स्वाच्छरीरात् प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीका' मित्यादिशास्त्रप्रवृत्तेः शरीरव्यतिरेकभावभावित्वात् । न च निराकारप्रतीत्यनुपपत्तिः, सन्तमसन्तं वा कञ्चन नीलपीताद्याकारमवर्जनीयं मनः स्वयमेव ग्रहीष्यति, न च मिथ्याप्रतिपत्तिर्दोषः अन्यथा तत्प्रतीत्यनुपपत्तेः, अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूप इत्यादिराकारश्च शास्त्रोपदिष्टः परस्य च महारजनाद्याकारोपदेशात् जीवस्यापि तुल्यस्वभावत्वात् तादात्म्यध्यानसौकर्याय तथाऽनुसन्धेयः सम्भूत्युपासनेषु, विनाशोपासनेष्वस्तित्वमुभयोराकारः, 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावेन चोभयो'रिति श्रवणात्, अतो देहातिरिक्त आत्मा ब्रह्माऽहमस्मीति प्रतिपत्तव्य इति सिद्धान्तयन्ति,

ॐ भावप्रकाशिका ॐ

भ्युपगमादिति भावः (वृत्तिकारोक्तिरिति) शरीरातिरिक्तात्मास्तित्वप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युपवर्षवृत्तिकृत उक्तिरित्यर्थः, (विभुत्वाणुत्वाद्याका-

* श्रुतप्रकाशिका *

तदयुक्तम्, स्थूलत्वादिविरहेणापि सुखादिविशिष्टात्मावभासदर्शनादशक्यविधानत्वाप्रसक्तेः । ननु सुखदुःखादयोऽप्यौपाधिकाः, निरुपाधिकस्वरूपं दुरनुसन्धानमिति चेत्— सत्यम्, तत् कदेति निरूपणीयम्, शुभाश्रयध्यानेन मनःपरिशोधनात् पूर्वं हि तत्, तदा चाहं ब्रह्मेत्युपासनमविहितम् अशक्यत्वादेव, यदा तु शुभाश्रयसंशीलनपरिशोधितमुपदेशसहकृतं च मनः— तदा निरुपाधिकस्वरूपानुसन्धानक्षममिति नाशक्यविधिः, अत एव सिद्धान्ते मिथ्याभूतस्य यस्य कस्यचिदाकारस्यावलम्बनेऽपि न दोष इति कल्पनमप्ययुक्तम्, नीलपीताद्याकारेणात्मानुसन्धानं परिशुद्धात्मसाक्षात्कारस्य न दृष्टोपकारकं विरुद्धत्वात्, अदृष्टोपकारकत्वं तु निष्प्रमाणकम्, रवितुल्यरूपतोक्तिः प्रकाशस्वरूपताऽभिप्राया 'यथा प्रकाशयत्येक' इति व्याख्यातत्वात् । यदि यस्किञ्चिन्नीलपीताद्याकारावलम्बनेन चिन्त्यमिति सिद्धान्तः, तर्हि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्वैषम्यमेव स्यात्, महारजनाद्याकारेण तादात्म्यानुसन्धानमप्ययुक्तं तस्येश्वराकारत्वात्, घटशरावयोरिव, तुल्यरूपयोर्देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव च, जीवेश्वरयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः सम्भूत्युपासने, विनाशोपासने चास्तित्वमुभययोराकार इत्यपि दुरुक्तम्, जीवब्रह्मतादात्म्यज्ञानस्य जडजीवतादात्म्यानुसन्धानस्य च वैषम्याभावात्, असाधारणाकारानुसन्धाने हि वैषम्यसिद्धिः, सत्ता च सर्वसाधारणी, सदस्मीत्यनुसन्धाने च शास्त्रवैयर्थ्यम्, न ह्यसदस्मीति कश्चिदात्मानं जानाति, असाधारणाकारानुसन्धाने च भेद एवानुसंहितः स्यात्, न तु तादात्म्यम्, असाधारणाकारप्रतिपन्नयोर्जीवपरयोः साधारणाकारानुसन्धानमेव तादात्म्यप्रतिपत्तिरिति चेत्तर्हि खण्डो मुण्डो गौरितिवदेकजातीयत्वमेवानुसंहितं स्यात्, ततश्च तादात्म्यविधानवैयर्थ्यम्, न हि साधारणाकारविधुरं किञ्चित् द्रव्यमस्ति 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' इति श्रुतिस्तु जन्मादिभावविकारराहित्यविषया, न तु सन्मात्रं ब्रह्मेत्येवंपरा, अतो यथाभाष्यमेवाधिकरणं युक्तम् ॥ ५२ ॥ शरीरेभावाधिकरणं समाप्तम् ॥

❀ भावप्रकाशिका ❀

रेति) स्वरूपतोऽणुत्वं धर्मभूतज्ञानद्वारा विभुत्वमित्यर्थः ॥ ❀ ॥

इति शरीरेभावाधिकरणम् ॥

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥

२२ अधिकरणम्

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" "लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत" "उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथिवी" "अयं वा व लोक एषोऽग्निचितः" इत्येवमाद्याः क्रत्वङ्गाश्रया उपासना भवन्ति। ताः किं यासु शाखासु श्रूयन्ते, तास्वेव नियताः? उत सर्वासु शाखासु उद्गीथादिषु

---

* श्रुतप्रकाशिका *

अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥ ५३ ॥ यत्र यत्र ब्रह्मण उपास्यत्वं तत्र तत्र शुद्धजीवस्योपास्यत्वमुक्तम्, एवं यत्र यत्र शाखासूद्गीथाद्यनुप्रवेशः तत्र तत्र सर्वत्र उद्गीथाद्युपासनानुप्रवेशोऽस्ति न वेति शङ्कया सङ्गतिः, उद्गीथाद्युपासनानि किं प्रतिशाखं व्यवतिष्ठेरन् ? उत नेति, 'उद्गीथमुपासीते'त्युद्गीथशब्दः किमुद्गीथमात्रे वर्त्तते ? उत स्वरादिभेदभिन्नोद्गीथे ?, किं स्वरादिविशेषविशिष्टोद्गीथव्यक्तेः सन्निधिः ? उत सर्वोद्गीथव्यक्तीनां सन्निधिरिति, व्यक्तिविशेषस्य सन्निधिश्चेत् तस्यैवोद्गीथशब्दवाच्यत्वात् तत्तच्छाखाविशेषेपूपासनव्यवस्था , सर्वव्यक्तिसन्निधिश्चेदुद्गीथशब्दस्य उद्गीथमात्रवाचित्वात्तद्विषयोपासनानि न व्यवतिष्ठन्त इति , अधिकरणारम्भाक्षेपशङ्कां परि-

ॐ भावप्रकाशिका ॐ

भाष्ये— उक्थमुक्थमितीति, इत्थं कर्माङ्गभूतं शास्त्रम् यत्प्रजा वदन्ति तदिदमेव 'येयं पृथिवी' इत्युक्थे पृथिवीत्वदृष्टिविधिः, भाष्ये—तास्वेव नियता इति, अयम्भावः—सामवेद एव ताण्डिशाखाप्रभृतयो बह्व्यः शाखाः, तासु च शाखासु सर्वासु सामावयवोद्गीथाः स्वरवर्णविशेषादिभेदेन भिन्नाः, ताण्डिशाखायां च आप्त्यादिगुणविशिष्टतया हिरण्मयप्राणाकाशादिदृष्टिविशिष्टतया चोद्गीथाद्युपासनानि विहितानि, तानि च क्रतु-

सम्बध्यन्त इति विचारः। सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे स्थितेऽपि प्रतिवेदं स्वरभेदादुद्गीथादयो भिद्यन्त इति तत्र तत्र व्यवतिष्ठेरन्निति युक्ता शङ्का। किं युक्तम्—व्यवतिष्ठेरन्निति। कुतः "उद्गीथमुपासीत" इति सामान्येनोद्गीथसम्बन्धितया श्रुतायास्तस्यामेव शाखायां स्वरविशेषयुक्तस्योद्गीथविशेषस्य सन्निधानात्त-

* श्रुतप्रकाशिका *

हरति (सर्ववेदान्तेति) यथा कर्म चोपासनं च सर्वशाखास्वेकं तथोद्गीथस्याप्येकत्वात् सर्वत्रोद्गीथानुसारेण प्राप्नुवन्त्युपासनानीत्यधिकरणारम्भाक्षेपः। उद्गीथादीनां स्वरभेदेन व्यक्तिभेदात् तत्तत्स्वरविशेषविशिष्टव्यक्तिविषया उपासनाः ? उत सर्वोद्गीथव्यक्तिविषयाः ? इति संशयः स्यादि-

* भावप्रकाशिका *

मध्येऽनुष्ठेयानि, तत्र यदा क्रत्वङ्गतया ताण्डिशाखागतोद्गीथः प्रयुज्यते तदा तस्मिन्नेव तच्छाखाविहिताप्त्यादिगुणविशिष्टोपासनं कर्तव्यम्, उत शाखान्तरगतेप्युद्गीथे क्रत्वङ्गतया प्रयुज्यमाने इति, एवं वेदान्तरविहितोद्गीथाद्युपासनेपि तत्तद्वेदविहितोद्गीथाद्युपासनप्रकारः तत्तद्वेदविहितोद्गीथमात्रविषयकः, उत वेदान्तरविहितविषयकोपि वा, 'उपांशु यजुषा' इति वचनबलात् यजुर्वेदविहित उद्गीथ उपांशुत्वगुणकः, वेदान्तरविहितस्तूच्चैष्ट्वगुणकः इति द्रष्टव्यम्, भाष्ये--सर्ववेदान्तप्रत्ययत्व इति, ननु उद्गीथानां मन्त्रावयवरूपाणां नानाशाखाम्नातानामभेदः प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानादेव सुवचो न सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायमपेक्षते, नहि नानाशाखाम्नातमन्त्राभेदप्रत्ययः सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायसाध्य इति चेत्, सत्यम्, सामवेदान्तर्गतनानाशाखाम्नातोद्गीथव्यक्तीनामभेदो न न्यायसापेक्षः, प्रत्यभिज्ञयैवैक्यस्य सुज्ञानत्वात्, तथापि वेदान्तरविहितादुद्गीथाद्वेदान्तरविहितस्योद्गीथस्य 'विहितस्य विधानायोगा'दित्यभ्यासाधिकरणोक्तन्यायेन भेदशङ्का समुन्मिषति, तत्परिहारस्तु सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायमपेक्षत इति भावः। भाष्ये उद्गीथसम्बन्धितया श्रुताया इति, उपासनाया इति शेषः।

स्मिन्नेव विशेषे पर्यवसानं युक्तमिति— एवमाद्यास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्निति ।

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—अङ्गावबद्धास्त्विति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न ह्युद्गीथाद्यङ्गावबद्धा उपासनास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन्, अपि तु प्रतिवेदं सम्बध्येरन्, सर्वासु शाखास्वित्यर्थः । हिशब्दो हेतौ, यस्माच्छ्रुत्यैवोद्गीथाद्यङ्गमात्रावबद्धाः, तस्मात् यत्रोद्गीथादयस्तत्र सर्वत्र सम्बध्येरन् । यद्यपि स्वरभेदेनोद्गीथव्यक्तयो भिद्यन्ते । तथाऽपि सामान्येनोद्गीथश्रुत्या सर्वा व्यक्तयः सन्निहिता इति न क्वचिद्व्यवस्थायां प्रमाणमस्ति । सर्वशाखा-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

त्याक्षेपसमाधिरित्यर्थः (तस्मिन्नेव विशेष इति) लोके गामानयेत्यादिषु सामान्यशब्दानां सन्निहितविशेषपर्यन्तत्वदर्शनादिति भावः ।

(एवं प्राप्त इति) यस्मात् श्रुत्यैवोद्गीथाद्यङ्गमात्रविषयाः प्रतीयन्ते—इति तस्मादित्यर्थः । पूर्वपक्षयुक्तिमनूद्य दूषयति (यद्यपीति) (न क्वचिद् व्यवस्थायां प्रमाणमस्तीति) गामानयेत्यादिषु सर्वव्यक्तीनामानयनायोग्यत्वं व्यक्तिविशेषे शब्दस्य व्यवस्थापकम्, न स्वसन्निधिः, सामान्येन व्यक्तीनां धीस्थत्वात्, धीस्थत्वं हि सान्निधिः, अत्र तु तादृशायोग्यत्वादिव्यवस्थापकाभावात् शब्दस्य स्वतः प्राप्तं सर्वव्यक्तिविषयत्वं तिष्ठतीति भावः । सान्निहिताः— बुद्धिस्थाः, अनेन सन्निधेर्व्यवस्थापकत्वमपास्तम्— ।निरङ्कुशया

* भावप्रकाशिका *

भाष्ये—एवमाद्यास्तास्वेव शाखास्विति, 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यादिवाक्यविहिताप्त्यादिगुणकोद्गीथोपासनप्रभृतय इत्यर्थः (अनेन सन्निधेर्व्यवस्थापकत्वमिति) नन्विदमसङ्गतम्, उद्गीथवाक्यप्रवृत्तेः प्राक् तत्तच्छाखागतोद्गीथादिव्यक्तीनामेव सन्निहितत्वादविशेषप्रवृत्तापि श्रुतिः सन्निधिवशेन व्यवस्था-

प्रत्ययन्यायेन च सर्वासु शाखासु क्रतुरेकः । अतः सर्वासु शाखास्वेकस्य क्रतोः सन्निधानात् क्रत्वङ्गभूतोद्गीथादयोऽपि सन्निहिता इति नैकस्य सन्निधिविशेषोऽस्तीति न व्यवस्था ॥ ५३ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

शब्दशक्त्या सर्वव्यक्तीनां बुद्धिस्थत्वात् । अथार्थस्वभावादपि सर्वोद्गीथव्यक्तिसन्निधिमाह (सर्वशाखाप्रत्ययेति) अङ्गिनस्सन्निधानादङ्गान्यपि सान्नि-

* भावप्रकाशिका *

स्थत इति पूर्वपक्षिणोपक्षिप्ते अविशेषप्रवृत्तायाः श्रुतेर्दुर्बलसान्निध्यनुरोधेन सङ्कोचासम्भवादित्येव परिहर्तव्यम्, श्रुतिजनितप्रतीतेरपि प्राक्सन्निहित एव विषय इति वदन्तं पूर्वपक्षिणं प्रति एतस्यानुत्तरत्वात् , श्रुतिप्रवृत्तेः प्राक् उद्गीथव्यक्त्यन्तराणाम् असन्निधानस्यैव हेतूकरणेन तस्य पूर्वपक्षहेतोः तादवस्थ्यादिति चेत् , सत्यम्, अविशेषप्रवृत्तायाः श्रुतेः सन्निधिवशेन सङ्कोचस्यायुक्तत्वादित्यत्रैव तात्पर्यात्, ननु 'उद्गीथमुपासीत' इत्यत्र उद्गीथश्रुतेरुद्गीथसामान्यं वाच्यम्, उद्गीथव्यक्तिर्लक्ष्या, स्वशाखागतोद्गीथव्यक्त्युपादाने च सामान्यस्य प्रतिव्यक्तिसमाप्त्या सामान्यविशेषौ द्वावपि श्रुत्यर्थौ गृहीतौ, तत्र कथं श्रुतिबाधः, यथाहुः 'जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयन्तु श्रुतलक्षिते । कृष्णादिं यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र पीड्यते' इति, पटं शुक्लमानयेति प्रयोगे पटपदेन श्रुतपटत्वजातिं लक्षितां च शुक्लपटव्यक्तिं गृहीत्वा कृष्णादिव्यक्तिं यदि मुञ्चामः का श्रुतिस्तत्र पीड्यते, न कापीत्यर्थः— इत्युक्तमिति चेन्न, शुक्लं पटमानयेत्यत्र शुक्लमात्रस्य पटमात्रस्य च ग्रहणे परस्परविशिष्टार्थप्रत्यायकत्वभङ्गप्रसङ्गेन सङ्कोचेपि इह अविशेषप्रवृत्तोद्गीथमात्रग्रहणे बाधकाभावादिति भावः । भाष्ये—सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन चेति, ननु 'भूयस्त्वेनोभयश्रुति, इति न्यायेन ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकतया ताण्डिशाखायां विधानाभावेन तद्द्वारा उद्गीथाद्यङ्गानामसन्निधापितत्वेन आप्त्यादिगुणविशिष्टताण्डिशाखाविहितोद्गीथोपासनेषु ज्योतिष्टोमाङ्गभूतनानाशाखागतस्वरविशेषविशिष्टसर्वोद्गीथव्यक्तीनामुपास्यत्वं न स्यात्, किम्बहुना , यस्यां शाखायां

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५४ ॥

वाशब्दश्चार्थे, आदिशब्देन जातिगुणसङ्ख्यासादृश्यक्रमद्रव्यकर्माणि गृह्यन्ते, यथा मन्त्रादीनामेकैकशाखास्वाम्नातानामपि शेषिणः क्रतोः सर्वशाखास्वेकत्वेन यथायथं श्रुत्यादिभिः सर्वासु शाखासु विनियोगो न विरुध्यते; तद्वदिहाप्यविरोधः ॥ ५४ ॥

अङ्गावबद्धाधिकरणं समाप्तम् ।

---

* श्रुतप्रकाशिका *

हितानि भवन्ति— इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५४ ॥ वेदान्तरोत्पन्नानाम् 'अग्नेर्वै होत्रं वेतु' इत्यादिमन्त्राणां वेदान्तरेऽपि परिग्रहो दृष्टः, बह्वृचपठितस्य 'यो जात एव प्रथमो मनस्वा'निति सूक्तस्य 'अध्वर्यवे सजनीयं शस्य'मिति विनियोगो दृष्टः, 'अजोऽग्नीषोमीय' इत्युपदिष्टा जातिस्तदुपदेशरहिते शाखाभेदे 'छागस्य वपाया मेदसोऽनुब्रूहि' इत्याश्रीयते, एवं गुणादीनां विनियोगो द्रष्टव्यः, प्रकरणाम्नानमात्रेणान्यत्र प्रवेशाभावे मन्त्रादीनामपि शाखान्तरे प्रवेशो न स्यादित्यतिप्रसङ्गरूपस्तर्कोऽभिप्रेतः, अविरोधः— शाखाविशेषस्थस्यान्यत्र प्रवेशे विरोधाभावः, मन्त्रादीनां श्रुत्या-

* भावप्रकाशिका *

यस्य क्रतोर्न विधिः तदङ्गभूतोद्गीथव्यक्तीनां नानाशाखागतानामङ्गिद्वारा सन्निधापनाभावाद्विषयत्वं न स्यादिति चेन्न, एकस्याभ्युच्चययुक्तितया उपन्यस्तत्वेन एतस्याव्यापित्वेपि पूर्वोक्तयुक्तेर्व्यापित्वेन निराकरणसम्भवेन दोषाभावात् ॥ * ॥

भाष्ये—आदिशब्देनेति, 'पशुना यजेत' इत्यत्र पशुत्वजातिरेकत्वसंख्या 'अरुणयैकहायन्या' इत्यत्रारुणिमगुणः, एकहायनीद्रव्यं 'श्येनचितं चिन्वीत' इत्यादौ सादृश्यं 'वेदं कृत्वा वेदीं करोति' इत्यादौ क्रमः प्रयाजादीनि च कर्माणि, (उद्गीथपदश्रुत्या विनियोगादिति) उद्गीथपदगतद्वितीयाश्रुत्येत्यर्थः,

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५५ ॥

२३ अधिकरणम्

"प्राचीनशाल औपमन्यवः" इत्यारभ्य वैश्वानरविद्याऽऽम्नाता; तत्र वैश्वानरः परमात्मा त्रैलोक्यशरीर उपास्यः श्रुतः स्वर्लोकादि-

* श्रुतप्रकाशिका *

दिभिर्विनियोगादविरोधश्चेत्—इहाप्युद्गीथपदश्रुत्या विनियोगादविरोधः इत्यभिप्रायः, एवं सर्वशाखासूद्गीथानुवृत्त्या सर्वशाखिनामुपासनेष्वधिकारः फलम् ॥५४॥

अङ्गावबद्धाधिकरणं समाप्तम् ॥

भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ॥ ५५ ॥ पूर्वाधिकरणे उद्गीथादिकं प्रस्तुतम्, तत्र सामावयवभूतोद्गीथादेः समस्तस्य व्यस्तस्य चोपासनं श्रुतिसिद्धम्, एवं वैश्वानरविद्यायां किं समस्तस्योपासनं कार्यम्, उत व्यस्तस्य ? उतोभयस्येति शङ्कया सङ्गतिः, स्वर्लोकादिषु किमव-

* भावप्रकाशिका *

नचैवमुपासनस्योद्गीथाङ्गत्वप्रसक्त्या तन्निर्धारणानियमः, 'अङ्गेषु यथाश्रयभावः' इत्याद्यधिकरणविरोध इति वाच्यम्, तत्परिहारस्य 'अन्यथात्वं शब्दादिति चे'दित्यत्रास्माभिः प्रपञ्चितत्वात् (सर्वशाखिनामुपासनेष्वधिकारः फलमिति) सर्वशाखिनां सर्वशाखागतोद्गीथप्रयोक्तृणां सर्वशाखाविहितोद्गीथोपासनेष्वधिकारः फलमित्यर्थः, ततश्च यथाप्त्यादिगुणविशिष्टमुपासनं तादृशशाखायां श्रुतं क्रतुमध्ये तादृशशाखागतोद्गीथप्रयोक्तारमधिकरोति, एवं क्रतुमध्ये शाखान्तरगतोद्गीथप्रयोक्तारमपीदमुपासनमधिकुर्यात्, अन्यथा तादृशशाखागतोद्गीथविषयमेव तच्छाखाविहितमाप्त्यादिगुणविशिष्टमुपासनमिति क्रतुषु जैमिन्यादिशाखागतोद्गीथप्रयुक्तः तत्रोपासनेऽधिकारो न स्यादिति भावः ॥४॥

इत्यङ्गावबद्धाधिकरणम् ॥

(श्रुतिसिद्धमिति) 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ' मित्यत्र व्यस्तोपासनम्' 'पृथिवी हिंकारोऽग्निः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथः' इति द्वितीयप्रपाठके

त्सवाय्वाकाशाप्पृथिव्यवयवः । तत्र च द्यौर्मूर्द्धा आदित्यश्चक्षुर्वायुः प्राणः आकाशः सन्देहो—मध्यकाय इत्यर्थः, आपो वस्तिः पृथिवी पादावित्यवयवविशेषाः; तत्र संशयः—किमस्य त्रैलोक्यशरीरस्य व्यस्तस्योपासनं कर्त्तव्यम् ? उत व्यस्तस्य समस्तस्य च? अथ समस्तस्यैवेति । किं युक्तम्, व्यस्तस्येति । कुतः ? उपक्रमे व्यस्तोपासनोपदेशात् । तथा ह्युपदिश्यते—"औपमन्यवादयः किलोद्दालकपष्ठाः केकयमश्वपतिमुपसद्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि" इति पप्रच्छुः । स च तेभ्यः प्रत्येकं स्वोपास्यान् द्युप्रभृतीनुक्तवद्भ्यो मूर्द्धादिषु व्यस्तेषूपासनं तत्र तत्र फलं चोक्तवान् "अत्त्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसकुले य एतमेवमात्मानं वैश्वारनमुपास्ते मूर्द्धा त्वेष आत्मन इति एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरः" इत्यादिना । तेषु तेषूपासनेषूपास्यस्य वैश्वानरत्वं चाह । अतो

---

* श्रुतप्रकाशिका *

यवभूतमित्यत्राह (तत्र चेति) किं वैश्वानरविद्यायां व्यस्तोपासनविधिः ? उत व्यस्तस्य समस्तस्य च ? उत समस्तस्यैव, किं प्रत्यवयवं फलश्रवणात् 'यस्त्वेतमेव' मित्युपासनसमुदायानुवादः ? उत व्यस्ते समस्ते च फलश्रवणादुभयत्र विधिः कल्प्यः ? उत प्रत्येकफलश्रवणमर्थवादः । आद्ये व्यस्तोपासनविधिः, द्वितीये उभयविधिः, तृतीये समस्तस्यैव विधिः । अत्त्यन्नम्—अन्नमत्ति, प्रियं पश्यति— अस्य कुले ब्रह्मवर्चसम्भवतीत्यन्वयः, वैश्वानरोपासनं ह्युपक्रान्तं तत्कथं मूर्द्धमात्रोपासनोपदेश इत्यत्राह (वैश्वारनत्वं

व्यस्तस्यैवोपासनं कर्त्तव्यम् । परत्र "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते" इति। द्युप्रभृतिप्रदेशावच्छिन्नमात्रे वैश्वानरे उक्तस्य मूर्द्धाद्युपासनस्य समासेनोपसंहार इत्यवगन्तव्यम् । अपर आह- एवमेव समस्तस्याप्युपासनं कार्यमिति, पृथक्फलनिर्देशात् "यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानरमुपास्ते सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" इति । न चैतावता वाक्यभेदः

* श्रुतप्रकाशिका *

चाहेति) एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते इत्यादिष्वित्यर्थः , व्यस्तोपासनं विवक्षितं चेत् कथं समस्तस्योपसंहारः ? इत्यत्राह (परत्रेति) (वैश्वानर उक्तस्य) वैश्वानरविषयत्वेनोक्तस्येत्यर्थः । (अपर आहेति) पृथक्फलनिर्देशात्—

* भावप्रकाशिका *

समस्तोपासनं सिद्धमित्यर्थः (किमयवयवभूतमिति) किंरूपावयवभूतमित्यर्थः, (एतमात्मानं वैश्वानरमुपासस्त इत्यादिष्वित्यर्थ इति) 'एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरः' इत्यादिना तेषु तेपूपासनेपूपास्यस्य वैश्वानरत्वञ्चाहेति भाष्ये स्फुटान्वये प्रतीयमाने एवं व्याख्यानमयुक्तमिति मन्यमाना इमं ग्रन्थं लेखकप्रक्षिप्तं वर्णयन्ति, एवं श्रुतिः 'औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्से' इति 'दिवमेव भगवो राजन्निति होवाच एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यसि प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एवमेतमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्यः' इति, अत्र च अत्स्यन्नमित्यादिरुत्तरसन्दर्भो व्यस्तोपासने तत्फले च प्रमाणीकर्तुं योग्यः 'एष वै सुतेजा' इत्यादिपूर्वसन्दर्भस्तु उपास्यस्य वैश्वानरत्वे प्रमाणीकर्तुमुचितः, अतोऽयं ग्रन्थः प्रक्षिप्त इत्येव युक्त इति । केचित्तु—मूर्धादिषु

यथा भूमविद्योपक्रमे नामाद्युपासनं तत्फलं चाभिधाय "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" इत्यादिना भूमविद्यामुपदिश्य "स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इति तत्फलं च

---

* श्रुतप्रकाशिका *

व्यस्तोपासनफलात् पृथक्फलनिर्देशाद्वाक्यभेदः, महावाक्यभेदः, अनेकार्थप्रतिपादने सत्यपि वाक्यैकत्वे दृष्टान्तमाह (यथा भूमेति) समस्तोपासनं प्रधानप्रतिपाद्यं व्यस्तोपासनं प्रासङ्गिकमिति न विरोध इति भावः ।

* भावप्रकाशिका *

व्यस्तेपूपासनं तत्र फलञ्च उक्तवान् 'अत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एवमेतमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन' इत्येतावत्येव न वाक्यं परिसमाप्तं 'मूर्धा त्वेष आत्मनः' इत्यस्य मूर्धरूपव्यस्तोपासनमात्रप्रमाणत्वेन मूर्धादिव्यस्तोपासने प्रमाणत्वाभावात्, अत 'एष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरः' इत्यस्य फलञ्चोक्तवानिति पूर्वेणान्वयो वक्तव्यः, नतु वैश्वानरञ्चाहेत्युत्तरेण, तमिममर्थमभिप्रेत्य 'एतमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इत्यादिष्वित्यर्थ इत्युक्तम्– इति वर्णयन्ति, भाष्ये– द्युप्रभृतिप्रदेशावच्छिन्नगात्र इति, द्युप्रभृतिप्रदेशसम्बन्धिनी प्रादेशिकी मात्रा यस्य स प्रादेशमात्र इति श्रुत्यर्थ इति भावः (व्यस्तोपासनफलात् पृथक्फलनिर्देशादिति) नच 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्र' मित्येव्यस्तोपासनसमुदायानुवाद इत्युक्तमिति वाच्यम्, व्यस्तोपासनेषु फलोक्तेरेवावयुत्यानुवादत्वमित्यपि सुवचत्वेन विनिगमनाविरहात् उभयोपासनमपि विधीयत इत्येवाभ्युपगमनीयमिति भावः (समस्तोपासनं प्रधानप्रतिपाद्यमिति) यथा भूमविद्यायां सत्यशब्दोक्तस्य ब्रह्मणः सर्वतो भूयस्त्वप्रतिपादनार्थं तदवधित्वेनोपास्यमानेषु नामादिप्राणान्तेष्विव 'सर्वशरीरकस्य वैश्वानरस्य प्रतिपादनार्थं तदवयवत्वेनोपन्यस्यमानेषु स्वर्लोकादिषु प्रासङ्गिकोपासनतत्फलाभिधानस्य महावाक्यैक्याविरोधित्वादिति भावः, नच भूमविद्यायां नामाद्युपासनानामश्रुता निन्दा, इह तु व्यस्तोपासनानां निन्दा श्रु-

व्यपदिशति। तत्र भूमविद्यापरत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्यवान्तरोपासनं तत्फलं चाङ्गीक्रियते; तथेहापीति।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—भूम्नः ज्यायस्त्वमिति। भूम्नो विपुलस्य समस्तस्यैव, ज्यायस्त्वं—प्रामाणिकत्वमित्यर्थः, एकवाक्यत्वावगतेः। तथा हि "प्राचीनशाल औपमन्यवः" इत्युपक्रम्य "उद्दालको ह वै भगवन्तोऽयमारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छाम:" इति वैश्वानरात्मबुभुत्सयौपमन्यवादयः पञ्च महर्षयः तमुद्दालकमुपेत्य तत्र वैश्वानरात्मवेदनमलभमानास्तेन च सहाश्वपतिं केकयं वैश्वानरात्मवेदिनमुपसङ्गम्य "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि" इति पृष्ट्वा तत्सकाशात्परमात्मानं वैश्वानरं स्वर्लोकादिपृथिव्यन्तशरीरमुपास्यमवगम्य तत्फलं च सर्वलोकसर्वभूतसर्वात्माश्रभूतब्रह्मानुभवमवगतवन्त इत्युपसंहारत्तो वाक्यस्यैकत्वमवगम्यते। एवमेकवाक्यत्वेऽवगते सत्यवयवविशेषेषूपास्तिवचनं फलनिर्देशश्च समस्तोपासनैकदेशानुवादमात्रमिति निश्चीयते। क्रतुवत्— यथा

---

* श्रुतप्रकाशिका *

(एवं प्राप्त इति) भूमशब्दो धर्मिपरः, वैश्वानरात्मजिज्ञासून् प्रति द्युपृथिव्याद्यवयवविशिष्टविषयोपासनतत्फलोपदेशादेकवाक्यत्वमवगतम्। (अनुवादमात्रमिति) समुदायोपासनतत्फले विहिते— तदन्तर्गततदेकदेशोपासनतदेकदेशफलकथनमनुवाद इत्यर्थः। समस्तोपासनफले सर्वदेशसर्वकालवर्तिसमस्तभोग्य-

"वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत पुत्रे जाते" इति विहितस्यैव क्रतोरेकदेशाः "यदष्टाकपालो भवति" इत्यादिभिरनूद्यन्ते ; तथा समस्तोपासनमेव न्याय्यं न व्यस्तोपासनम् । तथा हि दर्शयतीयं श्रुतिः व्यस्तोपासनेऽनर्थं ब्रुवती "मूर्द्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नागमिष्यः" इति "अन्धोऽभविष्यो यन्मां नागमिष्यः" इत्यादिका । अत इदमप्यपास्तम्, यन्नामाद्युपासनसाम्यमुक्तम्, तत्र हि नामाद्युपासनेष्वनर्थो न श्रुतः, नामाद्युपासनेभ्यो भूमोपासनस्यातिशयितफलत्वं श्रुतम् "एष तु वा अतिवदति यः स-

* श्रुतप्रकाशिका *

जातं ह्यन्तर्गतमिति दर्शयितुं फलैकदेशानुवादः कृतः, न तु तथाऽनुष्ठेयमिति ज्ञापयितुम्, इतरथा वाक्यभेदात्, व्यस्तोपासने प्रत्यवायकथनाच्च यथोक्त एवार्थः । (अत इदमपीत्यादि) अनर्थाश्रवणमेकं वैषम्यमित्यर्थः । वैषम्यान्तरमाह (नामाद्युपासनेभ्य इति) नामाद्युपासनानां भूमविद्योपयोगित्वमस्ति, आ-

* भावप्रकाशिका *

यते, सा चोदिता अनुदितहोमनिन्दान्यायेन प्रक्रान्तविषयत्यागविषयतया योजयितुं न शक्यते, समस्तोपासनामविज्ञाय व्यस्तोपासना एव कृतवतः प्राचीनशालादीन्प्रति तन्निन्दाश्रवणादिति वाच्यम्, तथापि नहिनिन्दान्यायेन योजयितुं शक्यत्वात्, नह्यत्र उदितानुदितहोमयोरिव व्यस्तोपासनेषु प्रायश्चित्तश्रवणमस्ति, येन प्रक्रान्तविषयत्यागविषयतायोजनपर्यन्तमपेक्ष्येत, नहिनिन्दान्यायेन विधेयप्रशंसापरत्वात् निन्दया व्यस्तोपासननिषेधोन्नयनेपि 'न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्' इत्यत्र निषेधेनेव विध्युन्नयनमवर्जनीयम्, निषेधस्य रागप्राप्तविषयत्वाभावात्, तस्मात् समस्तोपासनवत् व्यस्तोपासनान्यपि नामाद्युपासनवत् विधेयानीति भावः (अनर्थाश्रवणमेकं वैषम्यमित्यर्थ इति) नन्वनर्थवचनं नहिनिन्दान्यायेन

त्येनातिवदति" इति । तत एव तत्र भूमविद्या-परत्वेऽपि वाक्यस्य नामाद्युपासनानां सफलानां विवक्षितत्वम्, अन्यथाऽतिशयितफलत्वनिमित्ताति-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

धिक्यस्य प्रतियोगित्वेनापेक्षितत्वात् । अतिशयितफलश्रवणमस्तु ततः किमित्य-त्राह (तत एवेति) विवक्षितत्वमुपपादयति (अन्यथेति) एवमर्थान्तराणां प्रधानार्थोपयोगित्वान्न वाक्यभेदो भूमविद्यायाम्, अत्र तूपासनानामन्योन्योपयो-गित्वाभावाद्वाक्यभेदस्तिष्ठत्येवेत्यर्थः । अत इत्यधिकरणार्थोपसंहारः, ज्यायस्त्व-शब्दश्रवणात् व्यस्तोपासनपक्षेऽपि सूत्रकाराभिमत इति चेन्न, वाक्यभेदादि-

* भावप्रकाशिका *

समस्तोपासनस्तुत्यर्थतयोपपन्नम्, न निषेधानुमापकम्, तथात्वेऽपि लोकतो प्राप्तानां व्यस्तोपासनानां निषेधः तेषु विधेः साधक एव न बाधक इत्यु-क्तमिति चेन्नैवम्, अग्निहोत्रं प्रकृत्य श्रुतेन 'जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा वा जुहुयात्, गवीधुकयवाग्वा जुहुयात् न ग्राम्यान्पशू-न्हिनस्ति नारण्यान्' इति वाक्येन जर्तिलगवीधुकशब्दवाच्यारण्यतिलारण्य-गोधूमकृतयवाग्वोर्विकल्पेनाग्निहोत्राहुतौ द्रव्यस्वविधाने लिङ्विभक्तिबलेन ग्राम्यारण्यपशुहिंसारहिततया तयोः स्तवने च प्रतीयमानेपि 'अथो खल्वा-हुरनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधुकाश्च पयसाग्निहोत्रं जुहुयात्' इति, तदन-न्तरं जर्तिलादिप्रतिक्षेपेण पयोविधिदर्शनात्, तदेकवाक्यतया 'जर्तिलयवा-ग्वा वा जुहुया'दित्यादेर्ग्राम्यारण्यपशुहिंसाराहित्येन प्रशस्ततया होमार्हा अपि जर्तिला गवीधुकाश्च यदपेक्षया दुष्टास्तत्पयोऽत्यन्तप्रशस्तमिति पयस्स्तु-त्यर्थत्वम् एकवाक्यतानुरोधादिति, 'नचेदन्यं प्रकल्पयेत् प्रक्लृप्तावर्थवादः स्यात् आनर्थक्यात् परसामर्थ्याच्च' इति पूर्वतन्त्राधिकरणे किंचिद्विधिपूर्वकनि-न्दायाः सह विधिना विध्यन्तरश्रवणे सति तदर्थवादत्वं तदेकवाक्यता-नुरोधात् समर्थितम्, एवमिहाप्यङ्गीकर्तुं युक्तम्, ननु जर्तिलगवीधुकयोः पयसा सह सम्बन्धाभावात् जर्तिलगवीधुकयवागूविधानयोः पयोविध्येकवा-क्यतार्थवादतयैव समर्थनीयमिति तत्र तत्राऽस्तु नाम, इह तु भूमविद्यायां

वादेन भूमविद्यास्तुत्यनुपपत्तेः । अतः समस्तोपासनमेव न्याय्यम् ॥ ५५ ॥

भूमज्यायस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रसङ्गात्, ज्यायस्त्वशब्दस्तु प्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाप्युपपन्नः । क्रतुवदिति— दर्शपौर्णमासप्रभृतिषु सामस्त्येन साङ्गस्य प्रधानस्यैकस्य विवक्षितत्ववदिति परे व्याचक्षते, ततोऽपि भाष्योक्तदृष्टान्त एवोचितः, सादृश्यप्रकर्षात्, क्रतोरङ्गोपचयात् फलोपचयवदित्यन्ये, ते व्यस्तोपासनस्य सूत्रानुमतत्वमपि मन्यन्ते, तदयुक्तम्— ज्यायस्त्वशब्दस्यान्यथासिद्धेः पूर्वोक्तत्वात्, एकैकोपासननिन्दाया इतरप्रशंसार्थत्वाभिप्रायकल्पने गौरवात्तस्य च गतिशून्यत्वाभावेऽनुपपत्तेः ॥ ५५ ॥

भूमज्यायस्त्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

७ भावप्रकाशिका ७

नामादीनां सत्येन ब्रह्मणा सह भूयस्त्वावधित्वयैव द्रव्यादीनां समस्तोपासनाविषयेण वैश्वानरात्मना सहावयवत्वेन सम्बन्धोऽस्तीति प्रासङ्गिकतदुपासनाविधानैरेकवाक्यत्वभङ्गोऽस्ति, अतो भूमविद्यान्याय एवात्र प्रवर्तितः, ननु जर्तिलगवीधुकयवागून्याय इति चेत्—नैवम्, व्यस्तोपासननिन्दनेन 'मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच' इत्यादिवाक्येषु तुशब्दकृतेन द्युादीनां स्वतन्त्रोपास्यत्वव्यवच्छेदेन 'तान्होवाच एते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोन्नमत्थ' इति व्यस्तोपासनानां भ्रममूलत्वोद्घाटनेन भूमविद्यावैषम्यस्य बहुविधस्य सत्त्वेन जर्तिलयवागून्यायस्यैव प्रवृत्त्यौचित्यादिति, (प्रामाणिकत्वाभिप्रायेणाऽप्युपपन्न इति) ज्यायस्त्वम्—प्राचीनत्वम् 'वृद्धस्य च' इति सूत्रेण वृद्धशब्दस्यापि ज्यादेशविधानात्, तत्तु प्रामाणिकत्वपर्यवसायी, प्रामाणिकत्वं प्रायोऽनादिसिद्धं भवति, आधुनिककल्पितं तु पूर्वपक्षिणोपेक्षितमित्यद्यतनं भवतीति भावः (भाष्योक्तदृष्टान्त एवोचित इति) ॥ ७ ॥

इति भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ॥

नाना शब्दादिभेदात् ॥ ५६ ॥

२४ अधिकरणम्

इह ब्रह्मविद्याः सर्वा ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षैकफलाः; सद्विद्याभूमविद्यादहरविद्योपकोसलविद्याशाण्डिल्यविद्या—वैश्वानरविद्याऽऽनन्दमयविद्याऽक्षरविद्यादिकाः एकशाखागताः शाखान्तरगताश्चोदाहरणम्। अन्याः प्राणाद्येकविषयफलाश्च। किमत्र विद्यैक्यमुत विद्याभेदः? इति संशय्यते। अत्रैवासां परस्परभेदे समर्थिते सत्येकस्या दहरविद्या-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

नानाशब्दादिभेदात् ॥ ५६ पूर्वं विद्याविशेषविषयचिन्ता कृता, इदानीं सर्वविद्याविषयचिन्ता क्रियत इति सङ्गतिः। (अक्षरविद्यादिका इति) आदिशब्देन न्यासो विवक्षितः, सूत्रेऽपि शब्दादिभेदसद्भावात् उदाहरणं विषय इत्यर्थः। किं सर्वासां परविद्यानामैक्यम्? उत भेदः? किं सर्वासां ब्रह्मकर्मकत्वमुक्तिफलकत्वाविशेषादैक्यं न्याय्यम्, किं विद्यानां तत्तद्गुणविशेषविशिष्टतया श्रुतानां तावता निराकाङ्क्षत्वात् भेदो न्यायः, प्रथमे विद्यैक्यम्, द्वितीये विद्याभेदः। पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरति (अत्रैवासामित्यादिना) अविशेषपुनश्श्रवणस्य प्रकरणभेदस्य च विद्याभेदहेतुत्वे सिद्धे सति हि विद्याविशेषाणां भेदाभेदविचारावतारः, तस्मात्तत्रेदमर्थमुपजीव्य पूर्वं वेदान्तप्रत्ययन्यायोऽवतारितः,

* भावप्रकाशिका *

भाष्ये— अन्याः प्राणाद्येकविषयफला इति, प्राणाद्येकविषया एकफला विद्या अप्युदाहरणमित्यर्थः (पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरतीति) 'सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्' इत्यत्राभ्यासप्रकरणान्तराभ्यां भेदहेतुभ्यां भेदं पूर्वपक्षीकृत्य चोदनाद्यविशेषेण सिद्धान्तः क्रियते, यद्यभ्यासप्रकरणान्तरयोर्भेदहेतुत्वमसिद्धं स्यात्, तदा पूर्वपक्ष एवानुपपन्नः स्यात्, सिद्धान्तश्च ततस्तराम्, ततस्तयोर्भेदहेतुत्वं तत्रैव समर्थितमिति पौनरुक्त्यशङ्का भवतीति भावः। एवं वदत

दिकायाः सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायः । किं युक्तम् ? विद्यैक्यमिति । कुतः ? वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात् । वेद्यं हि विद्याया रूपम् । अतो रूपैक्याद्विद्यैक्यमिति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते— नाना— इति । नानाभूताः विद्याः ; कुतः ? शब्दादिभेदात् । आदिशब्देनाभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि गृह्यन्ते । शब्दान्तरादिभिरत्र विधेयभेदहेतवोऽनुबन्धभेदा दृश्यन्ते । यद्यपि वेदोपासीतेत्यादयः शब्दाः प्रत्ययावृत्त्य-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

तदपेक्षितः परस्परभेदोऽत्र निरूप्यत इत्यर्थः । अविशेषपुनःश्रवणस्य प्रकरणभेदस्य च भेदहेतुत्वे कर्मकाण्डसिद्धेऽपीह तदुपपादनमविधेयभूतवाक्यार्थज्ञानमात्रोपायत्वनिरासार्थमितीदं स्वयमेव वक्ष्यति, (किं युक्तमिति) रूपैक्यं फलैक्यं च पूर्वपक्षहेतुः ।

(एवं प्राप्त इति) विधेयम्— साङ्गं प्रधानं कर्म, अनुबन्धाः—तदेकदेशधात्वर्थादयः, शब्दादयोऽनुबन्धभेदहेतुत्वेन प्रधानविधेयहेतव इत्यर्थः । (यद्यपीत्यादि) विषयैक्येऽपि धात्वर्थभेदाद्रूपभेदो माभूदिति प्रत्ययावृत्त्यभिधायिन इत्युक्तम् , यजति ददाति जुहोति इत्यादयो भिन्नार्थतयैव लोके व्युत्पन्नाः, अतः

* भावप्रकाशिका *

आचार्यस्यान्नैवासां परस्परभेदे समर्थिते सतीति भाष्यस्याभ्यासप्रकरणान्तरयोर्भेदहेतुत्वे समर्थिते सतीत्यर्थ इति हृदयम् , (साङ्गं प्रधानं कर्मेति) प्रयोगापरपर्याया धात्वर्थकरणिका भावनेत्यर्थः , साङ्गप्रधानानुष्ठानमिति यावत् , शब्दान्तरादिभिर्यागदानादिलक्षणधात्वर्थात्मकानुबन्धभेदसिद्धिः, धात्वर्थभेदानुनिष्पादी च भावनाभेद इति मीमांसकप्रक्रिया, (तदेकदेशा धात्वर्थादय इति) धात्वर्थस्य यागादेः साङ्गप्रधानानुष्ठानविषयत्वेन एकदेशत्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । (विधेयभेदहेतव इत्यर्थ इति) शब्दान्तराद्यवगमितधात्वर्थभेदानुनिष्पादी भावनाभेद इत्यर्थः । (रूपभेदो मा भूदिति) रूप्यत इति रूपं भावना,

भिधायिनः, प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषयाः, तथाऽपि तत्तत्प्रकरणोदितजगदेककारणत्वापहतपाप्मत्वादिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषयप्रत्ययावृत्त्यवबोधिनः प्रत्ययावृत्तिरूपा विद्या भिन्दन्ति। ब्रह्मप्राप्तिरूपफलसम्बन्ध्युपासनविशेषाभिधायीनि च निराकाङ्क्षाणि वाक्यानि प्रतिप्रकरणं विलक्षणविद्याभिधायीनीति

---

* श्रुतप्रकाशिका *

शास्त्रेऽपि ते स्वार्थभूतानुबन्धभेदज्ञापका उपासनध्यानादिशब्दा एकार्थतयैव व्युत्पन्नाः, वेदनोपासनादिशब्दाश्च सामान्यविशेषभावेनैकार्थविषयाः। तत्कथमनुबन्धभेदज्ञापकत्वमित्यर्थः। (तथाऽपीति) 'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्'इत्यभिप्रायः, नन्वेवं सति रूपभेदात्को विशेषः? उच्यते, यागदानहोमेषु द्रव्यप्रहाणे समानेऽपि देवतोद्देशपरस्वत्वापादनदेशविशेषविशिष्टप्रहाणगोचरतया यजत्यादिशब्दानां भिन्नार्थत्ववत् तत्तद्रूपविशेषविशिष्टप्रत्ययावृत्त्यवबोधिनामुपासनादिशब्दानां तत्तत्प्रकरणावगतानाम्, तत्रैकैकविद्याश्रवणवेलायां तेषामुपासनादिशब्दानां विलक्षणप्रत्ययावृत्तिबोधकत्वावगमोऽप्युपपत्तिस्थानीयः,

* भावप्रकाशिका *

भावनाभेदो मा भूदित्यर्थः (वेदनोपासनादिशब्दाश्चेति) विद्युपास्योर्व्यतिकरेण उपक्रमोपसंहारदर्शनादिति भावः (रूपभेदात्को विशेष इति) यद्यपि न्यासविद्यायां शब्दान्तरं भेदकम्, उपासनेषु रूपभेदो नियामक इति सिद्धावपि न दोषः, तथाप्युपासनेऽपि शब्दान्तरस्यापि भेदकत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य तथोक्तमिति द्रष्टव्यम् (देवतोद्देशेति) देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागः, देशविशेषप्रक्षेपविशिष्टस्त्यागो होमः, परस्वत्वापादनपर्यन्तस्त्यागो दानमिति पूर्वतन्त्रे चतुर्थे जैमिनिना प्रतिपादितत्वादिति भावः, (देशविशेषविशिष्टप्रहाणगोचरतयेति) देशविशेषविशिष्टप्रक्षेपविशिष्टप्रहाणगोचरतयेत्यर्थः, तर्हि यजत्यादितुल्यत्वे गुणशब्दान्तरत्वमेव स्यादित्यत आह ((तत्रैकैकविद्याश्रवणवेलायामिति) यजत्यादिशब्दानां व्युत्पत्तिदशायामेव भिन्नार्थत्वावगमः, उपा-

निश्चीयते । अस्मिन्नर्थे "शब्दान्तरे कर्मभेदः" इत्यादिभिः पूर्वकाण्डोदितैः सूत्रैस्सिद्धेऽपि पुनरिह प्रतिपादनं वेदान्तवाक्यान्यविधेयज्ञानपराणीति कुदृष्टिनिरसनाय । अतो विद्याभेद इति स्थितम् ॥ ५६ ॥

शब्दादिभेदाधिकरणं समाप्तम् ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

पश्चात्तासां विद्यानां भेदाभेदबुभुत्सायां विलक्षणार्थतया बुद्धिस्था उपासनादिशब्दाः शब्दान्तरस्थानीया इति तथोक्तिरुपचारात्, एवं स्वरूपभेदश्चोक्तो भवति, अन्येति प्रकरणभेद उक्तः । अत्रैतदर्थप्रतिपादनस्य प्रयोजनमाह (अस्मिन्निति) (अविधेयज्ञानपराणीति) अत्र निर्विशेषविषयज्ञानपरत्वमपि निरसनीयमनुसन्धेयम्, बह्वधिकरणेषु बहुभिः सूत्रैर्विस्तरेणोक्तार्थस्य सङ्क्षेपेण स्मारणं कुदृष्टिनिरसनं च प्रयोजनम् ।

अन्ये तु 'आत्मानं विद्या'दिति वेदनस्य द्रव्यनिष्ठत्वाद्वैशद्येन विनाऽतिशयान्तरासम्भवेन प्रोक्षणावघातादीनामिवावान्तरकार्यभेदाभावेन कर्मभेदाभावात्, आत्मनश्चैकत्वाद्विधैकत्वमित्युक्त्वा आत्मनः कार्यान्तरासम्भवेन सक्तुवदात्मना विद्यादिति विपरिणामस्य न्याय्यत्वात्, भावार्थप्राधान्ये सति साध्यानामपूर्वाणां भेदेन भिन्नानुबन्धानां श्रवणादिप्रत्ययानां भेदोपपत्तेर्विद्याभेदः— इति वदन्ति, उपासीत—श्रोतव्यो—मन्तव्यः—

* भावप्रकाशिका *

सनादिशब्दानान्तु न व्युत्पत्तिदशायां भिन्नार्थत्वावगमः, अपि तु पश्चादिति भावः (अन्येति प्रकरणभेद उक्त इति) ब्रह्मप्राप्तिरूपफलसम्बन्धिनीति वाक्येनेत्यर्थः (कुदृष्टिनिरसनञ्चेति) शब्दान्तरादीनि हि उत्पत्तिपरतां विधेः बोधयन्ति सन्त्युत्पन्नस्य पुनरुत्पत्त्ययोगात् कर्म भिन्दन्ति, अतश्शब्दान्तरादिभिर्भेदसाधने सिद्धं विधेयत्वमिति भावः । (बह्वधिकरणेष्विति) पूर्वतन्त्र इति शेषः, (वेदनस्य द्रव्यनिष्ठत्वादिति) द्रव्यशेषत्वादित्यर्थः (प्रोक्षणावघातादीनामिवेति) उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतिकरणोपकारकरणान्तरव्यापाराभिकारा-

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥

२५ अधिकरणम्

ब्रह्मप्राप्तिफलानां सद्विद्यादहरविद्यादीनां नानात्वमुक्तम्; इदानीमासां विद्यानामेकस्मिन् पुरुषे प्रयोजनवत्त्वेन समुच्चयोऽपि सम्भवति, उत प्रयोजनाभावाद्विकल्प एवेति विशये किं युक्तम्, समुच्चयोऽपि सम्भवतीति । कुतः? एकफलानां भिन्नशास्त्रार्थानामपि समुच्चयदर्शनात् । दृश्यते ह्येकस्यैव स्वर्गादेः साधनानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां तस्यैव स्वर्गस्य भूयस्त्वापेक्षयैकत्र पुरुषे समुच्चयः; एवमिहापि ब्रह्मानुभवभूयस्त्वापेक्षया समुच्चयोऽपि सम्भवतीति ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

इति शब्दभेदादिति सूत्रं च योजयन्ति, तदयुक्तम्, रागप्राप्ततयाऽनूदितयोः श्रवणमननयोर्विधेयेन ध्यानेनैक्यशङ्कानुदयात्, अत एव सिद्धान्ते साध्यापूर्वभेदाङ्गीकारेण भेदसमर्थनं चायुक्तम्, तेषां विधेयत्वेऽपि नैक्यशङ्का श्रवणादिस्वरूपभेदस्य लोकसिद्धत्वात्, अज्ञातप्रतीतिश्रुतार्थप्रतिष्ठापनवैशद्यरूपकार्यभेदस्य प्रसिद्धत्वाच्च ॥ ५६ ॥

शब्दादिभेदाधिकरणं समाप्तम् ॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५७ ॥ अस्मिन्नधिकरणे न्यासविद्याऽभिप्रेता । सङ्गतिमाह (ब्रह्मप्राप्तीति) भेदे सिद्धे हि समुच्चयविकल्पनिरूपणं युक्तमिति

ॐ भावप्रकाशिका ॐ

पूर्वरूपसप्तविधसाध्यभेदादनुबन्धभेदाच्च शास्त्रभेद इति गुरुमर्यादा, प्रकृते च अस्याप्यभावात् श्रवणमनननिदिध्यासनानामन्योन्यं निदिध्यासनेष्वपि न परस्परं भेद इतिपूर्वपक्षाभिप्रायः (अत एवेति) पूर्वपक्षावकाशाभावादित्यर्थः ॥ ॐ ॥

इति शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥

(न्यासविद्याऽभिप्रेतेति) न्यासविद्याप्यभिप्रेतेत्यर्थः ॥ ॐ ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—विकल्प एव ; न समुच्चयः सम्भवतीति । कुतः ? अविशिष्टफलत्वात्– सर्वासां हि ब्रह्मविद्यानामनवधिकातिशयानन्दब्रह्मानुभवः फलमविशिष्टं श्रूयते "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "स एको ब्रह्मण आनन्दः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य" "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति" इत्यादिभ्यः । ब्रह्म हि स्वस्य परस्य च स्वयमनुभूयमानमनवधिकातिशयानन्दं भवति । स च तादृशो ब्रह्मानुभव एकया विद्ययाऽवाप्यते चेत्किमन्ययेति न समुच्चयसम्भवः । स्वर्गादेर्हि देशतः कालतः स्वरूपतश्च परिमितत्वेन तत्र देशाद्यपेक्षया भूयस्त्वसम्भवात्तदर्थिनः समुच्चयः सम्भवति ; इह तु तद्विपरीतस्वरूपे ब्रह्मणि तन्न सम्भवति । सर्वाश्च विद्या ब्रह्मानुभवविरोध्यनादिकर्माविद्यानिरसनमुखेन ब्रह्मप्राप्तिफला इत्यविशिष्टफलत्वात्सर्वासां विकल्प एव ॥ ५७ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

भावः । किं सर्वासां समुच्चयः ? उत विकल्पः ? किं ब्रह्मप्राप्तिरेकरूपा ? उत स्वर्गप्राप्तिवद्विलक्षणेति , वैलक्षण्ये तदपेक्षया समुच्चयः, ऐकरूप्ये विकल्पः ।

राद्धान्ते (परमं साम्यमुपैतीति) अनवधिकातिशयानन्दं ब्रह्म स्वसदृशानन्दं ददाति , ततोऽधिकानन्दस्याभावान्न भूयस्तदपेक्षासम्भव इति भावः । ब्रह्मानन्दस्य फलत्वं दर्शयति (ब्रह्म हीति) काश्चिद्विद्या विरोधिनिरसनोपक्षीणाः

ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफलास्तु विद्याः स्वर्गादिफल-कर्मवद्यथेष्टं विकल्पेरन्, समुच्चीयेरन् वा, तासां परि-मितफलत्वेन भूयस्त्वापेक्षासम्भवात्, तदाह—

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥

अपरिमितफलत्वाभावादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

विकल्पाधिकरणं समाप्तम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

काश्चिद्ब्रह्मप्राप्तिफलाः, अतः समुच्चयसम्भव इत्यत्राह (सर्वाश्च विद्या इति) ॥५७॥

अनेन सूत्रेण सङ्गतमुत्तरसूत्रार्थं सङ्क्षेपेणाह (ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफला-स्त्विति) ।

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥ ५८ ॥ अत्र व्या-ख्येयं परमपदं व्याचष्टे (अपरिमितेति) समुच्चीयेरन्न वेत्युक्तेऽपि समुच्चय-विकल्पयोः किं नियामकमित्यपेक्षायामिच्छा नियामिका स्यादिति यथाकाम-मिति पदस्यार्थः ॥

विद्यानामेकरूपं फलं समाधौ साक्षात्करणमिति परे, तदयुक्तम्— समाधौ साक्षात्कारस्य विद्याशरीरान्तर्भावात्, तस्य च फलभावेऽपि तत्तद्गुणविशेषविशिष्टवि-षयतया भिन्नरूपत्वाच्च विकल्पानुपपत्तेः, साक्षात्कारस्यैकरूपत्वेऽपि बन्धनिवृत्त्य-न्तरभाविब्रह्मानुभववैषम्यशङ्कानिरासेन विना समुच्चयनिरासायोगाच्च बन्धनिवृत्ति-पूर्वकब्रह्मानुभवफलैक्यरूप्यं वक्तव्यम् ।— अन्ये तु सम्भूत्युपासनविषयं विचारमाहुः, तदयुक्तम्— सम्भूतिविनाशविभागविमतोपासनसमुच्चयस्याप्रामाणिकत्वोपपादनात्, ते च 'ये चेमेऽरण्ये' इत्यत्र देवयानपथस्य फलत्वेनोपादानादेकाधिकारपरिगृहीतत्वा

* भावप्रकाशिका *

(समुच्चयनिरासायोगाच्चेति) ब्रह्मानुभवविशेषहेतुसाक्षात्कारार्थतया समुच्चयशङ्का स्यादवश्यमिति भावः (ये चेमेऽरण्ये इत्यत्रेति) 'तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये' इति

* श्रुतप्रकाशिका *

दाग्नेयादीनामिव समुच्चय इति पूर्वपक्षं कृत्वा आग्नेयादीनामिव प्रकरणैक्याधिकारवाक्यैक्याभावादिभिः प्रतिप्रकरणं निराकाङ्क्षाणां विद्यानां मिथः सम्बन्धानुपपत्तेः, 'ये चेमे' इत्यादिवाक्यस्य गतिविधिपरत्वेन ब्रह्मप्राप्तेरनूद्यमानतया अधिकारवाक्यत्वाभावादेकस्मिन् दोषे विहितप्रायश्चित्तानामिव विकल्प इत्याहुः, तदयुक्तम्, अथ 'य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ती'ति पितृयाणगस्य फलत्वेनोपादानेऽपि प्रत्येकं फलसाधनत्वेन विहितानामिष्टापूर्तदत्तादीनामिव विद्यादीनामपि समुच्चित्यैकफलसाधनत्वशङ्कानुत्थानादधिकारवाक्यभेदादिभिः प्रत्येकमेकरूपफलसाधनत्वे सिद्धान्तदृष्ट्या दर्शितेऽपि फलातिशयसम्भवानया ज्योतिष्टोमदर्शपौर्णमासविश्वजिदादीनामिव समुच्चयशङ्काया दुर्निवारत्वाच्च, अतः सैवाविशिष्टफलत्वेन निराकार्या, समुच्चित्य साधनत्वे पूर्वपक्षिते प्रत्येकं निरपेक्षसाधनत्वं सिद्धान्तिनः साध्यं स्यात्, तत्र चाविशिष्टफलत्वादिति हेतुर्न घटते— साध्याविशिष्टत्वात्, अविशिष्टं फलं प्रति निरपेक्षसाधनत्वं हि साध्यम्, तद्धेतवोऽभिप्रेता इति चेत्— अनपेक्षितकण्ठोक्तिरपेक्षितस्यावचनं सूत्रास्वारस्यं च स्यात्, अतो यथाभाष्यमेवार्थः ।— इतरे सर्वं 'काम्या'स्त्विति सूत्रमधिकरणान्तरमाहुः, तदयुक्तम्, अविशिष्टफलत्वाभावस्य स्फुटत्वात्, सूत्रप्रयोजनन्तु विद्यात्वसामान्यप्रसक्तविकल्पनिवारणम्, काम्यासु विद्यासु सूत्रस्वारस्येन सामान्यतो निरूपितास्वपि मुमुक्षोश्च भवति प्रयोजनं विद्याङ्गक्रतुसमृद्ध्यर्थानामुद्गीथाद्युपासनानां क्रतुफलप्रतिबन्धककर्मलाघवभूयस्त्वाद्यानुगुण्येन विकल्पसमुच्चयाद्याश्रयणम् ॥ ५८ ॥

विकल्पाधिकरणं समाप्तम् ।

---

* भावप्रकाशिका *

सर्वब्रह्मविद्यानां ब्रह्मप्राप्तिफलकत्वश्रवणेन पराणामाग्नेयादीनां समुच्चित्य स्वर्गसाधनत्ववत् इहापि वक्तव्यमिति भावः (सैवाविशिष्टफलत्वेन निराकार्येति) फलातिशयसम्भावनैवाविशिष्टफलत्वादिति सूत्रखण्डेन निरसनीयेत्यर्थः ॥ * ॥

इति विकल्पाधिकरणम् ।

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ५६ ॥

२६ अधिकरणम्

उद्गीथादिक्रत्वङ्गेष्वाश्रिताः "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्यादिका विद्याः किमुद्गीथादिवत् क्रत्वर्थतया क्रतुषु नियमेनोपादेयाः? उत गोदोहनादिवत्पुरुषार्थतया यथाकाममिति विशये नियमेनोपादेया इति युक्तम्। ननु चासां पुरुषार्थत्वेनानियमः प्रतिपादितः "तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्घ्यप्रतिबन्धः फलम्" इत्यत्र। सत्यम्, तदेव द्रढयितुं कैश्चिल्लिङ्गदर्शनैर्युक्त्या चाक्षिप्यते। तत्र हि

---

* श्रुतप्रकाशिका *

अङ्गेषु यथाश्रयभावः ॥ ५६ ॥ यथाकाममिति पदेन सङ्गतिरभिप्रेता, यथाकामं विकल्पः समुच्चयो वा स्यादिति ह्युक्तम्, तथा उद्गीथादिविद्या यथाकाममुपादेया न वेति शङ्कया सङ्गतिः। किमुद्गीथाद्युपासनानि क्रतुषु नियमेनोपादेयानि? उतानियमेन?। किं क्रत्वङ्गोद्गीथादिमुखेन पर्णत्वादिवत् क्रत्वर्थानि? उत फलश्रवणात् पुरुषार्थभूतानि। किं गोदोहनादीनां पुरुषार्थत्वं स्ववाक्ये फलसम्बन्धश्रवणात्? उत क्रतुफलात्पृथक्फलसम्बन्धश्रवणात्, स्ववाक्ये फलश्रुत्या पुरुषार्थत्वं चेत्— तदभावेन पर्णतादिवत् क्रत्वर्थतया नियमेनोपादेयता, पृथक्फलसम्बन्धश्रवणमात्राच्चेदुद्गीथाद्युपासनानामपि पृथक्फलतया पुरुषार्थत्वान्न नियमेनोपादेयता। पौनरुक्त्येन चोदयति (नन्विति) परिहरति (सत्यन्तदेवेति) सङ्गतिविशेषादधिकरणान्तरं मध्ये प्राप्तम्, अतो न तत्र कृतमित्यर्थः। तत्रोक्तांशमाह (तत्र हीति) अत्र तद्विपरी-

* भावप्रकाशिका *

(पर्णतादिवदिति) जुह्वादिमुखेनेति शेषः (अधिकरणान्तरं मध्ये प्राप्तमिति) ननु 'तन्निर्धारणानियमः' इत्यत्रैव इमाःशङ्का परिहरणीयाः एकविषयत्वान्मुखभेदाभावादित्याक्षिपन्तं प्रति नेदमुत्तरमिति चेत्— उच्यते, तस्मिन्नधिक-

"तेनोभौ कुरुतः" इत्यनियमदर्शनात् पृथक्फलत्व-मुक्तम् । उपासनाश्रयभूतोद्गीथादिवदुपासनानामप्य-ङ्गतयोपादाननियमे बहवो हेतव उपलभ्यन्ते । न ह्यत्र "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्" इत्यादिव-दुपासनाविधिवाक्ये फलसम्बन्धः श्रूयते । 'उद्गीथ-मुपासीत' इत्युद्गीथादिसम्बन्धितयैवोपासनं प्रतीयते, 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य-वत्तरम्" इति वर्तमानापदेशरूपवाक्यान्तराद्धि फल-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

तद्धेतुत्वमाह (उपासनेति) (न ह्यत्रेति) गोदोहनस्य स्ववाक्ये श्रूयमाणं पृथक्-फलसाधनत्वमङ्गत्वविरोधि, अत्र तु वाक्यान्तरस्थत्वेन फलसम्बन्धस्य विल-म्बितप्रतीतित्वादर्थवादमात्रमिति न तदङ्गत्वविरोधीत्यर्थः । विरोध्यभाव उक्तः, अनुकूलहेतुमाह (उद्गीथमिति) उद्गीथगता द्वितीयाश्रुतिरुपास-नस्य तच्छेषत्वे प्रमाणम्, व्रीह्यादिगता प्रोक्षणादेरिवेत्यर्थः । फलसम्बन्धस्य वाक्यान्तरस्थत्वं दर्शयति (यदेवेति) वर्तमानापदेशः—वर्तमानव्यपदेशः, स्व-

* भावप्रकाशिका *

रणे एतदधिकरणसिद्धं पुरुषार्थत्वमुपजीव्य अनियमदर्शनादनियमः प्रतिपादितः, इह तु पुरुषार्थत्वं समर्थ्यत इति मुखभेदान्नैकाधिकरणप्रतिपाद्यत्वानिर्बन्ध इति भावः । अत एवास्मिन्नेवाधिकरणे भाष्यटीकयोः पुरुषार्थत्वप्रतिपादकयुक्त्युप-न्यासो भूयान् दृश्यत इत्यवगन्तव्यम् (अतो न तत्र कृतमिति) तदनन्तरमेव न कृतमित्यर्थः (स्ववाक्ये श्रूयमाणमिति) कमिपदोपबन्धादिति शेषः (वाक्यान्तरस्थत्वेनेति) कमिपदाद्युपबन्धयुक्तवाक्यविलक्षणवाक्यस्थत्वेनेत्यर्थः, एवं सर्वत्र वाक्यान्तरस्थशब्दस्यार्थो द्रष्टव्यः, इतरथा 'यदेव विद्यया करोति' 'यस्य पर्णमयीजुहूर्भवति' इत्यादावाख्यातभेदे सत्यपि यच्छब्दादिभिरेक-वाक्यतावगमेन वाक्यभेदाभावादिति द्रष्टव्यम् (अनुकूलहेतुमाहेति) यद्यपि क्रत्वङ्गभूतोद्गीथसम्बन्धितया उपासनविधानरूपा युक्तिः 'शिष्टेश्च' इतिसूत्रप्रतिपाद्या,

सम्बन्धो ज्ञायते । स्ववाक्येनैवाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्ध्युद्गीथादिसम्बन्धेन निर्ज्ञातक्रत्वङ्गभावस्य वाक्यान्तरस्थवर्तमानफलसम्बन्धनिर्देशोऽर्थवादमात्रं स्यात् , अपापश्लोकश्रवणादिवत् । अतो यथोद्गीथादयः उपासनाश्रयाः क्रत्वङ्गतया प्रयोगविधिना नियमेनोपादीयन्ते, तथा तदाश्रिताश्चोपासनास्तन्मुखेन क्रत्वङ्गभूता इति नियमेनोपादेया एव ॥ ५६ ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

वाक्यस्थे फलसम्बन्धे तत्रापि विधिकटाक्षः स्यात् , वाक्यान्तरस्थत्वे सोऽपि नास्तीति भावः । फलितमर्थमाह (स्ववाक्येनैवेति) निर्ज्ञातः— निश्चितः, प्रयोगविधिः—अनुष्ठापकत्वदशापन्नविधिः, न तु ज्ञापकावस्थः, यथा स्ववाक्यानवगतफलसम्बन्धस्य प्रकरणान्तरस्थस्याप्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुहूसम्बन्धेन ज्ञातक्रत्वङ्गभावस्य पर्णत्वस्यापापश्लोकश्रवणफलमर्थवादमात्रं स्यात्, अतः पर्णत्वं नियमेनोपादेयं तथेदमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

* भावप्रकाशिका *

प्रथमसूत्रे च क्रभिपदोपसम्बन्धरूपस्य क्रत्वर्थत्वप्रतिबन्धकस्याऽभाव एव हि प्रतिपाद्यः, अथापि बुद्धिसौकर्याय वक्ष्यमाणार्थ इहोपन्यस्त इति द्रष्टव्यम् (द्वितीया श्रुतिरिति) द्वितीयया शेषित्वे बोधिते शेषत्वमपि सिद्ध्यतीति भावः, अपदेशशब्दस्य व्याजाद्यर्थकत्वभ्रान्तिं व्युदस्यति (वर्तमानव्यपदेश इति) (अनुष्ठापकत्वदशापन्नविधिरिति) उत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकारभेदेन विधिश्चतुर्विधः, उत्पत्तिः— प्राथमिकावगतिः, विनियोगः— शेषशेषिभावसम्बन्धः, अधिकारः— फलसम्बन्धः, प्रयोगो हि साङ्गप्रधानानुष्ठानम्, तदुपयुक्तविधिः प्रयोगविधिरित्यर्थः । नानाशाखावाक्ये चोदकस्मृत्याचारप्रापितसर्वाङ्गोपसङ्ग्रहेण अनुक्रमणिकारूपेण श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्नो बुद्धिमद्भिः कल्पितो विधिः प्रयोगविधिरुच्यते 'उत्पत्तिविधिर्नामैको यो द्वितीये विचिन्तितः । विनियोगविधिस्त्वन्यो यस्तृतीये विचिन्तितः । चतुर्थे पञ्चमे चैव प्रयोगविधि-

शिष्टेश्च ॥ ६० ॥

शिष्टिः—शासनम्, विधानमित्यर्थः । "उद्गीथमुपासीत" इत्युद्गीथाङ्गतयोपासनविधानाच्चोपादाननियमः "गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्" इत्यादिवद्विधिवाक्येऽधिकारान्तराश्रवणात् उद्गीथाद्यङ्गभाव एव हि विधेय इति गम्यते ॥ ६० ॥

समाहारात् ॥ ६१ ॥

"होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनुसमाहरति" इत्युपासनस्य समाहारनियमो दृश्यते । दुरुद्गीथं—वेदनविहीनमुद्गीथम् । वेदनहानावन्येन समाधानं ब्रुवत्तस्य नियमेनोपादानं दर्शयति ॥ ६१ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

शिष्टेश्च ॥ ६० ॥ पूर्वं युक्तिरुक्ता, व्याप्तिरूपा हि युक्तिः, विधिवाक्यस्यफलसम्बन्धेप्यङ्गत्वाभावः, विधिवाक्यस्वफलविरहेऽङ्गत्वं च हि दर्शितम् । अथ लिङ्गानि प्रदर्श्यन्ते, गोदोहनस्याप्यङ्गत्वप्रसङ्ग इत्यत्राह (गोदोहनेनेति) ॥ ६० ॥

समाहारात् ॥ ६१ ॥ समाहारः—समाधानम्, कथं दृश्यत इत्यत्राह (दुरुद्गीथमिति) ॥ ६१ ॥

* भावप्रकाशिका *

चिन्तनम् । अधिकारविधिः प्रोक्तो यष्पष्ठाध्यायगोचरः' इति ॥ * ॥

(अथ लिङ्गानि प्रदर्श्यन्त इति) ननु 'शिष्टेश्च' इति सूत्रस्य साक्षात् शेषशेषिभावप्रदर्शकश्रुतिप्रदर्शनपरतया कथं लिङ्गोपन्यासरूपत्वमिति चेन्न, कर्मपदोपबन्धाभावे सति क्रत्वर्थाश्रिततया विधीयमानत्वस्य क्रत्वर्थसाधकलिङ्गतया अस्यापि सूत्रस्य क्रत्वर्थत्वव्याप्तलिङ्गोपन्यासपरत्वे विरोधाभावात् ॥ * ॥

भाष्ये– वेदविहीनमुद्गीथमिति, ननु 'अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥

उपासनगुणस्य उपासनाश्रयस्य प्रणवस्य सोपासनस्य "तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायति" इति साधारण्यश्रुतेश्चोपासनसमाहारो गम्यते, तेनेति प्रकृतपरामर्शात् सोपासन एव प्रणवः सर्वत्र सञ्चरति । अत उपासनस्य प्रणवसहभावनियमदर्शनाच्चोद्गीथाद्युपासनानामुद्गीथादिवन्नियमेनोपादानम् ॥ ६२ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६२ ॥ उपासनार्थत्वविवक्षया तदाश्रयस्य गुणत्वव्यपदेशः, (समाहारो गम्यत इति) समाहारः— अनुवृत्तिः, सोपासनप्रणवानुवृत्त्योपासनानुवृत्तिर्गम्यते इत्यर्थः । तदुपपादयति (तेनेति) ॥ ६२ ॥

* भावप्रकाशिका *

यः प्रणवस्स उद्गीथः' इति प्रणवोद्गीथयोरेकत्वविज्ञानं विधाय तत्र श्रूयते 'होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथ'मिति, तस्य ह्ययमर्थः— होत्रा प्रयुज्यमानस्य प्रणवस्य उद्गात्रा प्रयुज्यमानस्य उद्गीथस्य च एकत्वविज्ञाने उद्गात्रा अनुष्ठिते सति तद्विज्ञानमाहात्म्यात् उद्गाता स्वकर्मण्युद्गानं यत्क्षतं स्वरप्रमादादिरूपं तद्धोतृकृतात् सम्यक् शंसनाद्धेतोस्समादधातीत्यर्थः, दुष्टस्य समीचीनेनैक्यं हि दुष्टस्य सामीचीन्यं भवतीति युज्यत इति, ननु दुरुद्गीथमित्यस्य वेदनविहीनमित्यर्थः, वेदनस्यैव फलश्रवणादिति चेत्, सत्यं प्रणवोद्गीथैक्यविज्ञानफलमेवेदम् । तथापीदं विज्ञानम् उद्गीथविषयकत्वात् उद्गातृकर्तृकमपि सम्भवति, होत्रा प्रयुज्यमानप्रणवविषयत्वात् होतृकर्तृकमपि भवति, ततश्चोद्गातृकर्तृकवेदनहीनतया दुरुद्गीथं होत्रा स्वकृतात् शंसनात् प्रतिसमादधातीत्यर्थः, ततश्चोद्गीथोपासनस्यावश्यकत्वं सिद्ध्यतीति भावः ॥ ६ ॥

भाष्ये— गुणशब्दस्य सूत्रगतस्याश्रयत्वमर्थ इति कथमुच्यत इत्याशङ्क्याह

इति प्राप्ते उच्यते—

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥

न चैतदस्ति— यदुद्गीथाद्युपासनानां क्रतुपूद्गीथादिवदुपादाननियमः—इति । कुतः तत्सहभावाश्रुतेः—उद्गीथाङ्गभावाश्रुतेरित्यर्थः । अङ्गभावे हि सहभावनियमो भवति, यद्यपि "उद्गीथमुपासीत" इत्यस्मिन् पदसमुदायेऽधिकारान्तरं न प्रतीयते, तथाऽपि तदनन्तरमेव "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इति विद्यायाः क्रतुवीर्यवत्तरत्वं

---

* श्रुतप्रकाशिका *

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६३ ॥ फलितमर्थमाह (उद्गीथाङ्गभावाश्रुतेरिति) कथमयमर्थ इत्यत्राह (अङ्गभावे हीति) सहभावमात्रस्य पूर्वपक्षिणाऽप्यङ्गीकृतत्वात् सहभावनियम इत्युक्तम् , सहभावनियम एवाङ्गत्वम् , अङ्गत्वविरोधिपृथक्फलसाधनत्वं सूत्राभिप्रेतम् , गोदोहनवाक्यसाम्यप्रतिपादनेन तदुपपादयति (यद्यपीति) स्ववाक्यस्थत्वं वाक्यान्तरस्थत्वं च न प्रयोजकम् , विलम्बाविलम्बावेव प्रयोजकौ, पर्णताविधिवाक्ये विलम्बद्वयमस्ति,

छ भावप्रकाशिका छ

(उपासनार्थत्वविवक्षयेति) प्रधानस्याप्योङ्कारस्य उपासननिर्वर्तकत्वेन गुणत्वसम्भवात्तद्विवक्षया आश्रये गुणशब्द उपचरितस्सूत्रे इति भावः ॥ छ ॥

भाष्ये—अङ्गभावे हि सहभावनियमो भवतीति, अङ्गभाव एव सहभावनियम इत्यर्थः, सहभावनियम एवाङ्गत्वमित्युत्तरटीकाग्रन्थानुसारात् , ततश्च सहभावशब्देन तन्नियमरूपाङ्गभावस्य लक्षणासम्भवात् सहभावाश्रुतेरित्यस्य अङ्गभावाश्रुतेरिति व्याख्या युज्यत इति भावः, यथाश्रुते अनुपपत्तिमाह (सहभावमात्रस्येति) (पूर्वपक्षिणाप्यङ्गीकृतत्वादिति) पूर्वपक्षिसिद्धान्तिभ्यामङ्गीकृतत्वेन सहभावाश्रुतेरिति यथाश्रुतार्थासम्भवादिति भावः, नन्वङ्गभावाश्रवणमप्रयोजकम् , पर्णतान्याये वाक्यविधया

प्रति साधनभावः प्रतिपाद्यते। तेन क्रतुफलात् पृथ·

* श्रुतप्रकाशिका *

पर्णताया अपापश्लोकश्रवणं प्रति साधनत्वाश्रवणात्, फलस्य वाक्यान्तरस्थत्वाच्च, गोदोहनवाक्ये त्वन्यतरविलम्ब एव, फलस्य स्ववाक्ये श्रवणात् पशुं प्रति गोदोहनस्य साधनतामात्रस्य कल्प्यत्वात्, एवं पर्णताविधिवाक्ये विलम्बद्वयसद्भावात् वाक्यस्वरससिद्धाङ्गत्वबाधायोगात् तत्फलश्रुतिरर्थवादः। एवं गोदोहनवाक्ये त्वन्यतरविलम्बाभावात्तत्र फलसाधनत्वमङ्गत्वविरोधि, एवमन्यतरविलम्बाभावसाधर्म्यात्तद्वदिदमपि पृथक्फलसाधनत्वमेवोपासनस्य प्रतिपादयतीति गोदोहनवदुपासनमपि न क्रत्वङ्गम्। अतो विलम्बद्वयाभाववैषम्यात् पर्णतावाक्यवन्नेदं क्रत्वङ्गतां प्रतिपादयतीत्यर्थः। जुह्वाः प्रकृतिद्रव्याकाङ्क्षाऽस्ति नैवमुद्गीथादीनामुपासनाकाङ्क्षाऽस्ति, पर्णताया अक्रियारूपत्वात् क्रत्वनुप्रवेशाकाङ्क्षाऽस्ति, नैवमुपासनानां क्रियारूपत्वेनाव्यवधानेन पुरुषार्थसंस्पर्शादिति च पर्णतावैषम्यं सिद्धम्। अधिकारान्तरम्— फलान्तरसाधनत्वम्, (साधनभावः प्रतिपाद्यत इति) अनेन गोदोहनवाक्ये साधनभावः कल्प्य इत्य-

* भावप्रकाशिका *

बाधनसम्भवादित्यत आह (अङ्गत्वविरोधीत्यादि) (अन्यतरविलम्बाभावसाधर्म्यादिति) ननु गोदोहनवाक्येऽपि गोदोहनेनेति तृतीया श्रूयते, तत्र कथं फलसाधनत्वाश्रवणम्, इह कथं विद्ययेति तृतीयया साधनत्वश्रवणमितिचेन्न, गोदोहनस्य सिद्धरूपस्य क्रियामनिर्वर्तयतः फलं प्रति कारणत्वासम्भवात्, अप्प्रणयनक्रियाकारकस्यैव गोदोहनस्य फलं प्रति करणत्वमिति प्रणयनक्रियाकरणत्वं तृतीययोच्यते, प्रकृते तु उपासनस्य क्रियारूपत्वेन स्वत एव फलभावनाकरणत्वेनान्वयार्हत्वात्, विद्ययेति तृतीयाश्रुतिः वीर्यवत्तरत्वरूपफलं प्रत्येव करणत्वं ब्रवीतीति वैषम्यात्, न चात्रापि 'विद्यया करोती'ति करोत्यर्थं प्रत्येव करणत्वं विद्यायास्तृतीया प्रतिपादयति, न तु वीर्यवत्तरत्वं प्रतीतिवाच्यम् 'ज्योतिष्टोमेन यत्करोति स स्वर्गः' इत्युक्ते स्वर्गं प्रत्येव तृतीयाहेतुत्वं प्रतिपादयति, विद्यया यत्क्रियते तद्वीर्यवत्तरत्वरूपमिति तस्यार्थ इत्यभिप्रायः। ननु असार्वत्रिकीतिपुरुषार्थाधिकरणगुणसूत्रे यदेवेति वाक्यस्य कर्मशेषत्वबोधकत्वं पूर्वपक्ष्युक्तमभ्युपेत्य प्रकृतोद्गीथविद्यापरत्वं समर्थितम्, इह तु तस्यैव वाक्यस्य पुरुषार्थपरत्वमुच्यत इति चेन्न, तस्याभ्यु-

ग्भूतफलसाधनभूता विद्या 'उद्गीथमुपासीत' इति कर्त्तव्यतया विधीयते। क्रतुफलात् पृथग्भूतफलसाधनतयाऽवगतस्योपासनस्य क्रत्वङ्गभूतोद्गीथाङ्गतया विनियोगो नोपपद्यते। अथ उपासनस्याश्रयापेक्षायां सन्निहित उद्गीथ आश्रयमात्रं भवति। उद्गीथश्च क्रत्वङ्गभूत इति क्रतुप्रयुक्तोद्गीथाद्याश्रये उपासने क्रत्वधिकारिण एव क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वेच्छानिमित्तमिदमधिकारान्तरमिति न क्रतुषु तदुपादाननियमः।

* श्रुतप्रकाशिका *

न्यतरविलम्बः सूचितः, एवं तत्साम्येन पृथक्फलसाधनतयैव उद्गीथविद्या विहितेत्याह (तेनेति) ततः किमित्यपेक्षायामुपासनस्य क्रत्वङ्गत्वमयुक्तमित्याह (क्रतुफलादिति) 'उद्गीथमुपासीते'त्युपासनस्योद्गीथशेषत्वं प्रतीयते इत्यत्राह (अत उपासनस्येति) (आश्रयमात्रं भवति) न तु शेषीत्यर्थः। यथा गोदोहनं किंसम्बन्धि पशुसाधनमित्यपेक्षायां प्रणयनसम्बन्धीति प्रणयनं सम्बन्धिमात्रतया प्रतीयते, तथा किंविषयमुपासनं वीर्यवत्तरत्वसाधनमित्यपेक्षायामुद्गीथ आश्रयमात्रं भवतीत्यर्थः। उपासनस्य पृथक्फलसाधनत्वे अधिकार्यन्तरानुष्ठेयता स्यादित्यत्राह (उद्गीथश्चेति) यथा क्रत्वधिकारिण एव पशुकामनानिमित्तमधिकारान्तरं भवति गोदोहने, तद्वदत्रापीत्यर्थः। उद्गात्रनुष्ठितमप्युपासनं यजमानस्यैव फलप्रदम्, वीर्यवत्तरत्वस्य

* भावप्रकाशिका *

पगम्यवादत्वेनाऽदोषात् (पर्णताया अक्रियारूपत्वादिति) पर्णताया जुहूसम्बन्धेपि अव्यापाररूपत्वात्फलनिष्पादकत्वं न सम्भवतीति तत्सिद्धये क्रतुप्रयोगेण व्यापाररूपतां सम्पादयितुं जुहूलिङ्गेन क्रतुमुपस्थाप्य तत्सम्बन्धबोधकः शब्दः कल्प्यते, जुहूशब्दस्यैव वा जुहूसम्बन्धिक्रतूपलक्षकत्वमङ्गीक्रियते, इहोपासनायाः स्वयं व्यापाररूपायाः स्वत एव फलपर्यवसाने सम्भवति किमुद्गीथाद्युपस्थापितक्रतुसम्बन्धबोधकशब्दकल्पनादिना तस्यापि क्रत्वर्थत्वमङ्गीक्रियते, नच आधानस्याग्निभिः फल-

वीर्यवत्तरत्वं च क्रतुफलस्य प्रबलकर्मान्तरफलेनाप्रतिबन्ध इत्युक्तम्। क्रतोरविलम्बितफलत्वमित्यर्थः। पर्णतादीनां तु "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इति विद्यायाः फलसाधनत्ववदपापश्लोकश्रवणादिफलं प्रति साक्षात्साधनभावो न श्रुत इति क्रत्वङ्गभूतजुह्वाद्यङ्गतया विनियोगाविरोधात्तदङ्गभूतानां फलान्तरसाधनभावकल्पनानुपपत्ते-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

पृथक्फलतां दर्शयति (वीर्येति)। पर्णतावाक्यवैषम्यमाह (पर्णतादीनां त्विति) फलस्य वाक्यान्तरस्थत्वेन विलम्बः स्पष्टतया न कण्ठोक्तः फलसम्बन्धस्य विलम्बद्वयोपहतत्वेनाविरोधित्वादङ्गतया विनियोगात्, अङ्गत्वे सति पृथक्फलकल्पनायोगात्तत्र फलश्रुतिरर्थवादः, अत्र पुनरन्यतरविलम्बसाम्यात् पृथक्फलसाधनत्वेनोपासनस्य पुरुषार्थतया क्रत्वर्थत्वाभावान्नोपादान

* भावप्रकाशिका *

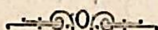
वत्त्वमस्ति, ननु उपासनानां केनचित् फलवत्त्वमस्ति, अतस्तेषां क्रतुफलत्वेन फलवत्त्वसिद्ध्यर्थं क्रतुसम्बन्धबोधकवाक्यकल्पनापेक्षाऽस्तीति वाच्यम्। उपासनवाक्यशेषस्यैव फलसमर्पकतया विपरिणामसम्भवे फलवत्कर्मान्तरान्वयबोधकवाक्यकल्पनाद्यनपेक्षणात्, तस्माद्वाक्यशेषश्रुताय तस्मै फलाय उद्गीथाद्याश्रयत्वविशिष्टोपासनविधिरित्येव युक्तम्, एवमुद्गीथादिश्रवणस्य उपासनार्थतायामेव दृष्टार्थत्वं लभ्यते, निरालम्बनध्यानासम्भवेन उद्गीथाद्यालम्बनस्य उपासनेनापेक्षितत्वात्, उपासनश्रवणस्य उद्गीथाद्यर्थत्वे तु अदृष्टार्थता स्यात्, उपासनेनोद्गीथादिषु उत्पत्तिविकृतिप्राप्तीनामसम्भवेनाऽदृष्टसंस्कारस्यैव वक्तव्यत्वेन दृष्टादृष्टप्रयोजनपर्यवसायी अन्वय एव ग्राह्यः, अत एव 'खलेवाली यूपो भवती'त्यस्य यः खादिरादिप्रकृतिकः प्राप्तो यूपः तदनुवादेन खलेवाल्याकृतिविधाने अदृष्टार्थताप्रसङ्गात् विधेर्दृष्टार्थत्वलिप्सया खलेवाल्या यूपकार्ये विधिराश्रितः, तस्माद्गोदोहनविधिवदाश्रित्य विधिरूपा अङ्गावबद्धोपासना इत्येव युक्तम्, ननु पर्णताविधिवत् क्रत्व-

अत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रं स्यात् ॥ ६३ ॥

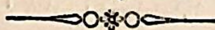
दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥

दर्शयति च श्रुतिरुपासनोपादानानियमम् "एवं विद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति" इति ब्रह्मणो वेदनेन सर्वेषां रक्षणं ब्रुवती । उद्गातृप्रभृतीनां वेदनस्यानियमे सत्येतदुपपद्यते । अनेन लिङ्गेन पूर्वोक्तानां समाहारादिलिङ्गानां प्रायिकत्वमवगम्यते । अतोऽनियम एवेति स्थितम् ॥ ६४ ॥

यथाश्रयभावाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

नियम इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६४ ॥ पूर्वसूत्रे पूर्वपक्षयुक्तिर्निराकृता, अत्र लिङ्गानि प्रतिवदयन्ते । अनियमस्य प्रदर्शितत्वमुपपादयति (उद्गातृप्रभृतीति) 'यजमानं सर्वांश्च ऋत्विजोऽभिरक्षति' इत्यत्र यजमानसंरक्षणं क्रतुफलाप्रतिबन्धकरणादिभिरिति मन्तव्यम्, उद्गातृप्रभृतिवेदनफलं हि क्रतुफलाप्रतिबन्धादि, तस्य ब्रह्माख्यर्त्विग्वेदनेन सिद्धौ सत्यां ह्युद्गातृप्रभृतिवेदनानियमसिद्धिः, (समाहारादिलिङ्गानां प्रायिकत्वमवगम्यत इति) आदावेव क्रतुफला-

* भावप्रकाशिका *

ङ्गविधिरूपेति भावः ॥ ७ ॥

(उद्गातृप्रभृतिवेदनानियमसिद्धिरिति) ऋत्विक्तु मन्त्रवैकल्ये यजमाने दक्षि

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रतिबन्धायोद्गीथोपासनं सङ्कल्पितं चेत्, वेदनविरहितोद्गीथे समाधानं कर्त्तव्यमित्यर्थः, सोपासनप्रणवसहभावनियमदर्शनमपि तथा सङ्कल्पितकृतावेव । यद्वा तेनेति न सोपासनप्रणवपरामर्शः, अपि तु प्रणवमात्रपरामर्शः, उद्गीथसम्बन्धितयोपासनविधानम्, न तूद्गीथविशेषणतयेत्यनेन शिष्टिश्च परिहृता ।

परे तु किमुद्गीथादिप्रत्ययाः समुच्चीयेरन्, किं यथाकामं स्युरिति विचारयन्ति, पुरुषार्थत्वे यथाकाममनुष्ठेयत्वं 'काम्यास्तु यथाकाम'मिति सिद्धम्, अतः पुरुषार्थत्वतदभावविषयविचारो युक्तः । तत्सहभावाश्रुतेरिति— 'ग्रहं वा गृहीत्वा चमसं वोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोति स्तुतमनुशंसति प्रस्तोतस्सामानि गाय होतरेतद्यज' इत्यादिना स्तोत्रादीनां परस्परसहभावः श्रुतः, इह तथा न श्रूयते इति चाहुः । लिङ्गादीनामप्यङ्गभावे प्रमाणत्वात्सहभावाश्रवणमात्रेण नाङ्गत्वनिवृत्तिः, सहभावाश्रुतिर्विनियोगप्रमाणाभावप्रदर्शनार्थेति चेत्, सहभावशब्देन तन्नियमरूपमङ्गत्वमुपस्थाप्य विनियोजकप्रमाणाभावेन तद्व्युदासपरत्वं सूत्रस्य ततोऽपि वरम् ।— अन्ये तु 'शिष्टेश्च' 'यदेव विद्यया करोति' इत्यङ्गत्वं शिष्यत इत्याहुः, ततोऽपि वरम् 'उद्गीथमुपासीत' इति विधानपरत्वं शिष्टिशब्दस्य विधाने स्वारस्यात्, 'यदेव विद्यया' इत्यत्र विधिपदाश्रवणाच्च । 'दर्शनाच्च' 'तेनोभौ कुरुतः' इत्यनियमदर्शना-

❁ भावप्रकाशिका ❁

णादानादिवैकल्ये 'अन्नहीनो दहेद्राष्ट्रं मन्त्रहीनस्तु ऋत्विजः । आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः' इत्युक्तन्यायेन तेषां प्राप्तं दोषं प्रायश्चित्तप्रकाराभिज्ञो ब्रह्मा परिहरतीत्युक्त्या कथं वेदनस्यानियतत्वसिद्धिः, प्रत्युत 'समाहारा'दिति सूत्रोक्तन्यायेन तत्कृतवैगुण्यस्य ब्रह्मवेदनेन समाधानदर्शनात् आवश्यकत्वमेवायातीति चेन्न, ऋत्विग्यजमानयज्ञरक्षा क्रतुफलाप्रतिबन्धरूपैव, एवंरूपरक्षाया एव ऋत्विग्भिः यजमानैश्च आशासनीयत्वात्तस्याश्चोद्गीथमन्तरेण सिद्धेर्दर्शितत्वादनियतत्वं सिद्धमिति । किञ्च सर्वप्रत्ययोपसंहारे सर्वे सर्व-

* श्रुतप्रकाशिका *

दिति व्याचष्टे, तदयुक्तं, तद्दृष्टेरित्यनेन पुनरुक्तत्वात् ।

यथाश्रयभावाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीहारीतकुलतिलकवाग्विजयसूनुना श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्ध-
वेदव्यासापरनामधेयेन श्रीमद्वरदाचार्यपादसेवासमधि-
गतभगवद्रामानुजविरचितशारीरकमीमांसा-
भाष्यहृदयेन श्रीसुदर्शनसूरिणा विलि-
खितायां श्रुतप्रकाशिकायां तृतीय-
स्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

छ भावप्रकाशिका छ

विद इति न विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्वमितरेषां सङ्कीर्त्यतेति भावः ॥ छ ॥

इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥

इति दशोपनिषद्भाष्यकारैः श्रीरङ्गरामानुज-
मुनिभिर्विरचितायां श्रुतप्रकाशिका-
व्याख्यायां भावप्रकाशिका-
यां तृतीयस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

समुदिताधिकरणसङ्ख्या-१०८-समुदितसूत्रसङ्ख्या-४१७ ।

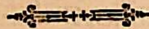

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ।

पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥

१ अधिकरणम्

गुणोपसंहारानुपसंहारफला विद्यैकत्वनानात्वचिन्ता कृता । इदानीं विद्यातः पुरुषार्थः? उत विद्याङ्गकात्कर्मणः? इति चिन्त्यते । किं युक्तम्? अतः– विद्यातः पुरुषार्थ इति भगवान्बादरायणो मन्यते, कुतः? शब्दात्, दृश्यते ह्यौपनिषदः शब्दो विद्यातः पुरुषार्थं ब्रुवन् "ब्रह्म-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥ पूर्वाधिकरणेनास्याधिकरणस्य सङ्गतिमाह (गुणेति) उपासनचिन्तानन्तरमङ्गचिन्तनं क्रियते इति पादसङ्गतिरर्थसिद्धा, तत्र विद्याया अङ्गित्वे सति हि तदङ्गचिन्तनं कार्यम्, तस्मादङ्गचिन्तनोपयोगित्वेन विद्याया अङ्गित्वं प्रथमाधिकरणे निरूप्यते, किं विद्यातः पुरुषार्थः? उत विद्याङ्गकात् कर्मणः? इति, किं विद्या क्रतुकर्मभूतात्मसंस्कार-

विद्वाप्नोति परम्" "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" "यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नाम-

* श्रुतप्रकाशिका *

द्वारेण क्रत्वर्थाः ? उतापुनरावृत्तिफलसाधनतया पुरुषार्थाः, किं 'ब्रह्मविदाप्नोति'-इत्यादयः फलविधयः, उतार्थवादाः, परविद्यासु कर्मीभूतो जीवः ? उत तदन्यः परमात्मा, किमाचारदर्शनादिलिङ्गानुगृहीतं तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्यमुपास्यस्य जीवभावमवगमयति, नेति, किमिदं लिङ्गमनैकान्तिकम्, नेति, अनैकान्तिकत्वाभावे तदनुगृहीतसामानाधिकरण्येनोपास्यस्य जीवत्वावगमात् परविद्यानां स्वकर्मीभूतजीवसंस्कारत्वात् आत्मज्ञानफलश्रुतेरर्थवादतया पृथक्फलसाधनत्वाभावात् विद्या क्रत्वर्थेति तदङ्गकात् कर्मणः पुरुषार्थः स्यात्, लिङ्गस्यानैकान्तिकत्वे तदनुग्रहाभावेन सामानाधिकरण्यस्य जीवानतिरेकानवगमकत्वात् परविद्यानां जीवकर्मकत्वाभावेन तत्संस्कारत्वाभावात् आत्मविद्याफलश्रुतेरर्थवादत्वाभावेन पृथक्फलसाधनतया पुरुषार्थत्वाद्विद्यातः पुरुषार्थ-

* भावप्रकाशिका *

(किमाचारदर्शनादिलिङ्गानुगृहीतमिति) लिङ्गशब्दः प्रमाणमात्रपरः, आचारदर्शनादिरूपशेषत्वग्राहकप्रमाणानुगृहीतमित्यर्थः, एवमुत्तरत्रापि लिङ्गशब्दः प्रमाणमात्रपरो द्रष्टव्यः, इतरथा 'तच्छ्रुते'रिति सूत्रोक्ततृतीयाश्रुतेरसङ्गृहीतत्वप्रसङ्गात् । केचित्तु— 'यदेव विद्यया करोती'त्यादिरपि वर्तमाननिर्देशतया अन्यार्थदर्शनरूपलिङ्गमेव, नचैवं सति 'तच्छ्रुते'रित्यस्य लिङ्गमिदम्, प्राप्तिरुच्यताम्' इत्यवतारिकाभाष्यतट्टीकाग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, अस्याभ्युपेत्यवादत्वादिति वर्णयन्ति (अनैकान्तिकत्वाभाव इति) आचारदर्शनादीनां विद्यायाः कर्मशेषत्वानन्यथासिद्धत्वसाधकत्व इत्यर्थः, नन्वाचारदर्शनादीनामनैकान्तिकत्वाभावे विद्या क्रत्वर्थेत्येतावतैव फलफलिभावस्य परिपूर्णतया तदनुगृहीतसामानाधिकरण्येनेत्यादिरुत्तरग्रन्थसन्दर्भो व्यर्थः, शेषत्वासिद्ध्युपजीविनः उपास्यजीवभावावगमस्य कथं शेषत्वसाधकत्वम्, अन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्, तथाहि

रूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" इत्यादि ॥ १ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

सिद्धिः स्यात्, इदं च सिद्धान्तोपक्रमम्, विद्यायाः पूर्वपादे प्रस्तुतत्वादतश्शब्देन सोक्ता, 'ब्रह्मविदाप्नोति' इति वाक्ये विद्यया प्राप्यावाप्तिरुक्ता, 'वेदाहम्' इत्यत्र विद्याया ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वं प्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारकमित्यर्थः । तत्र ब्रह्मणो

७ भावप्रकाशिका ७

'आचारदर्शना'दित्यादिपूर्वपक्षसूत्रपञ्चकोक्तन्यायेन विद्यायाः कर्मशेषत्वे सिद्धे पार्वणहोमयोः कालार्थेज्यात्वे आरादुपकारकत्वप्रसङ्गात् सामवायिकत्वलिप्सया कर्मसमुदायेज्यात्वाङ्गीकारवत् सामवायिकाङ्गत्वे सम्भवति आरादुपकारकाङ्गत्वस्याऽन्याय्यत्वादिति न्यायेन कर्तृसंस्कारमुखेन शेषत्वस्योचितत्वात्, 'आत्मा द्रष्टव्यः' 'आत्मानमुपासीत' इति द्वितीयातव्यप्रत्ययादिना आत्मसंस्कारत्वावगमात्, आत्मनः कर्मसु कर्तृतया उपयोगसम्भवे सक्तुन्यायेन विनियोगस्याऽयुक्तत्वात्, कर्तृसंस्कारमुखेन उपासनस्य क्रतुशेषत्वं न्याय्यम्, अतः कर्मकर्तुः वेदान्तविहितोपासनकर्मभूतब्रह्माभिन्नत्वम्, अतश्च 'तत्त्वमसि' इति सामानाधिकरण्यनिर्देशोऽपि अनुगृहीतो भवतीत्येवं शेषत्वसिद्ध्युपजीवित्वात् जीवब्रह्माभेदस्य कथं तस्य शेषत्वोपपादककोटौ निवेशनमिति चेत्—अत्राहुः, नह्याचारदर्शनादीनां लिङ्गत्वसद्भावमात्रे विद्यायाः क्रत्वर्थत्वसिद्धिः, लिङ्गानामनुग्राह्यप्रमाणसापेक्षत्वात्, अनुग्राह्यस्य च 'आत्मानमुपासीत' इत्यादिवाक्यादन्यस्याभावात्, तत्र चात्मानमित्यस्य कर्तृजीवातिरिक्तविषयत्ववाक्यविधया क्रत्वर्थत्वबोधकासम्भवेन तस्य वाक्यस्य लिङ्गानुग्राह्यवाक्यविधया क्रत्वर्थत्वबोधकत्वसिद्धेः जीवस्य ब्रह्माभेदमन्तरेणाऽसम्भवात् उत्तरग्रन्थस्य साफल्यादिति । केचित्तु— सत्यं शेषत्वोपपाद्य एव जीवब्रह्मभेदः, तथापि न तत्साधितेन जीवब्रह्माभेदेन पुनस्तदेव साध्यते, येनान्योन्याश्रयः स्यात्, किन्तु शेषत्वसाधितेन जीवब्रह्माभेदेन कर्मकर्तृसंस्कारमुखेन शेषत्वं साध्यते, तावत्पर्यन्तो हि पूर्वपक्षः, न शेषत्वमात्रपर्यवसितः, 'शेषत्वात्पुरुषार्थवादः' इति सूत्रेऽपि कर्तृसंस्कारद्वारा शेषत्वं विवक्षितमिति भाष्याभिप्रायात् अस्याधिकरणस्य जीवब्रह्माभेदप्रतिपादनपर्यन्ततया तथैव सूत्राभिप्रायस्य वक्तव्यत्वादिति वदन्ति (प्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारकमिति) 'अमृत इह

अत्र पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्ये-
ष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

नैतदेवम्— यद्विद्यातः पुरुषार्थावाप्तिः शब्दादवगम्यते— इति । न ह्येषः "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिशब्दो वेदनात्पुरुषार्थावाप्तिमवगमयति, कर्मसु कर्तृभूतस्याऽऽत्मनो याथात्म्यवेदनप्रतिपादनपरत्वात्,

---

* श्रुतप्रकाशिका *

विग्रहादिविशिष्टत्वमुपायान्तरनिषेधश्च सिद्धः, उभयमप्यभिहितं 'यथा नद्यः' इति वाक्ये ॥ १ ॥

द्वितीयसूत्रप्रभृति पूर्वपक्षविषयम् , तदाह (अत्रेति) ।

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥ व्याचष्टे (नैतदित्यादिना) (न हीत्यादि) 'आदित्यो यूपः' इत्यादिष्विव न तात्पर्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह (कर्मस्विति) व्रीह्यादेः प्रोक्षणादिवत् विद्या आत्मनश्शेषत्वेनावगता 'आत्मा ज्ञातव्यः' इति 'अधीत्य स्नास्यन्नि'ति ज्ञानमपि कर्मशेषत्वेनावगतम् , व्रीह्यादिशेषभूतप्रोक्षणादेः क्रतुशेषत्वं द्वारभूतव्रीह्यादेः क्रतुशेषत्वेनैव यथोपपद्यते, तथाऽऽत्मशेषभूतज्ञानस्य कर्मशेषत्वमात्मनः कर्मशेषत्वेनोपपद्यत इति ज्ञातव्य आत्मा क्रतुशेषभूत एव, कर्मशेषभूतत्वं च कर्मसु कर्तृभूतस्याऽऽत्मनः, स चात्मा जीव एवेति तत्स्वरूपप्रतिपादनपरं वेदान्तवाक्यजातमित्यर्थः ।

* भावप्रकाशिका *

भवती'ति निर्दोषत्वश्रवणादित्यर्थः । (उभयमप्यभिहितमिति) प्रतिबन्धनिवृत्तिरिष्टप्राप्तिश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥

(अधीत्य स्नास्यन्निति ज्ञानमपि कर्मशेषत्वेनाऽवगतमिति) इदमाचारदर्शनादिति सूत्रपञ्चकोक्तस्योपलक्षणम् , अत्रापि भिन्नक्रमः, कर्मशेषत्वेनाऽप्यवगतमित्यर्थः, (तत्स्वरूपप्रतिपादनपरमिति) तत्स्वरूपोपासनप्रतिपादनपरमित्यर्थः (पृथक्फलसाधनत्वाच्च कर्माङ्गत्वमिति) यद्यपि क्रत्वर्थस्य श्रुतिलिङ्गादिभिर-

अतः कर्तुः संस्कारद्वारेण विद्यायाः क्रतुशेषत्वात् तत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रम्, यथाऽन्येषु द्रव्यादिष्विति

* श्रुतप्रकाशिका *

आत्मज्ञानस्य पृथक् फलसाधनत्वान्न कर्माङ्गत्वमित्यत्राह (अत इति) 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिषु 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इतिवदात्मनः कर्मत्वावगमात् ज्ञानेन संस्कार्यत्वम् । अतो यज्ञादेर्व्रीह्यादिद्वारा प्रोक्षणादिवत् विद्याऽपि कर्तृसंस्काररूपतया कर्मशेषभूता, तस्माद्यथाऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिजुहूद्वारा क्रतुशेषभूतपर्णमयत्वस्यापापश्लोकश्रवणमर्थवादः, तद्वदव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धिकर्तृद्वारा विद्यायाः क्रतुशेषभूतायाः फलश्रुतिरर्थवाद इत्यर्थः । प्रकरणान्तराधीतताया विद्यायाः क्रतुशेषत्वमपि पर्णत्ववदुपपन्नम्,

* भावप्रकाशिका *

वगतत्वादेव नास्याः शङ्काया अवतारः, तथापि विद्यायाः क्रत्वर्थत्वे 'आत्मानमुपासीत' इत्यादिवाक्यमपि प्रमाणयितुमियं शङ्काऽवतारितेति द्रष्टव्यम् । यद्वा तेषां लिङ्गमात्रत्वेन प्रापकप्रमाणत्वासम्भवादित्यत्र तात्पर्यमिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये— ननु च कर्तृसंस्कारमुखेनेत्यादिशङ्कापरिहारौ नोपपद्येते, यदि हि 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इत्यादिवत् 'आत्मानमुपासीत' इत्यादिवाक्येन क्रत्वर्थत्वं बोध्येत, तदा आत्मनो जुह्वादिवत् क्रत्वव्यभिचरिततया क्रतूपस्थापनसमर्थत्वात् जुहूपदस्य क्रत्वपूर्वीयजुहूलक्षकत्ववत् आत्मशब्दस्य क्रत्वपूर्वलक्षकत्वात् क्रत्वर्थत्वमित्येवं क्रत्वर्थत्वे वाक्यं प्रमाणीकृतं स्यात्, तदा चेमौ शङ्कापरिहारौ युज्येते, नहि तथा प्राग्वाक्यं प्रमाणतयोपपादितम्, अपि तु आचारदर्शनादिलिङ्गेन 'यदेव विद्यये'ति श्रुत्या च क्रतुशेषत्वमवगम्यते, 'आत्मा द्रष्टव्यः' इत्यात्मशेषता चावगम्यते, ततश्चोभयसामञ्जस्याय प्रोक्षणस्य प्रकरणावगतक्रत्वङ्गभावस्य द्वितीयाश्रुत्याऽवगतव्रीहिशेषभावनिर्वाहाय व्रीहिसंस्कारद्वारा क्रत्वर्थत्ववत् उपासनस्यापि कर्तृसंस्कारद्वारा कर्मार्थत्वं निर्वोढव्यमित्यस्योपदिष्टत्वेन 'आत्मानमुपासीत' इत्यस्य वाक्यविधया कर्मार्थत्वपर्यन्तप्रतिपादकत्वस्याऽनुपदिष्टत्वादिति केषांचिन्मन्दाशङ्का पराकृता । अत्र वाक्यस्यापि 'अतः कर्तुः संस्कारद्वारेण विद्यायाः क्रतुशेषत्व'मिति भाष्ये प्रमाणीकरणात् । भाष्ये—द्रव्य-

जैमिनिराचार्यो मन्यते। तदुक्तं "द्रव्यगुणसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्" इति। ननु च कर्मसु कर्तुर्जीवादन्यो मुमुक्षुभिः प्राप्यतया वेदान्तेषु वेद्य उपदिश्यते इति प्रागेवोपपादितम्— "नेतरोऽनुपपत्तेः" "भेदव्यपदेशाच्च" "अनुपपत्तेस्तु न शारीरः" "इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात्" इत्येवमादिभिः सूत्रैः। तदेव ब्रह्म तत्त्वमस्यादिसामानाधिकरण्येन जीवादनतिरिक्तमित्येतदपि "अधिकं तु भेदनिर्देशात्" इत्येवमादिभिर्निरस्तम्। सामानाधिकरण्यनिर्देशश्च "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति चेतनाचेतनसाधारणः, "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" "य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यादिनाऽवगततत्तदात्मतयाऽवस्थितिनिबन्धन इति "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः" इत्यादिभिरुपपादितम्, तत्कथं कर्मसु कर्तुरात्मनो याथात्म्योपदेश-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

आदिशब्दविवरणार्थमाह (तदुक्तमिति)। चोदयति (नन्विति) अचेतनेनेव चेतनेनापि स्वरूपैक्यानुपपत्तिद्योतनार्थम् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्यद्वयोपादानम्। एवं जीवविलक्षणस्य प्रतिपाद्यमानत्वेन जीवप्रत्यभिज्ञाभावात्तद्द्वारा विद्यायाः कर्माङ्गत्वमनुपपन्न-

* भावप्रकाशिका *

संस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात् — इति, 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' 'यदाङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते यत्प्रयाजानूयाजा इज्यन्ते, वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते, वर्म यजमानाय भ्रातृव्याभिभूत्यै' इत्यादिविधिविधेयेषु वाक्यप्रकरणावगतक्रत्वङ्गभावेषु पर्णतादिद्रव्येषु अञ्ज-

परा वेदान्तशब्दा इति विद्यायाः कर्माङ्गत्वं प्रतिपाद्यते। उच्यते— वेदान्तवाक्येष्वेव विद्यायाः कर्मप्राधान्यं सूचयद्भिर्लिङ्गैस्तदुपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन च वेदान्तशब्दा देहातिरिक्तजीवस्वरूपयाथात्म्योपदेशपरा इति बलादभ्युपगमनीयमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः । ननु च कर्तृसंस्कारमुखेन विद्यायाः क्रत्वनुप्रवेशो न शक्यते वक्तुम्, कर्तुर्लौकिकवैदिकसाधारणत्वेनाव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धित्वाभावात् । नैवम्, लौकिकस्य कर्मणः कर्तुर्देहादव्यतिरिक्तत्वेऽप्युपपत्तेर्देहातिरिक्तनित्यात्मस्वरूपस्य क्रतावेवोपयोगात्तत्स्वरूपप्रतिपादनमुखेन क्रत्वनुप्रवेशो न विरुद्ध्यते । अतो विद्यायाः क्रतुशेषत्वान्नातः पुरुषार्थः ॥ २ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

गित्यर्थः । परिहरति (उच्यत इति) (वेदान्तवाक्येष्विवेति) त्वया जीवविलक्षणपरत्वेनोक्तेष्विवेति भावः । लिङ्गानुग्रहात्सामानाधिकरण्यमपि स्वरूपैक्यपरमित्याह (तदुपबृंहितेति) चोदयति (ननु चेति) न ह्यन्यशेषमन्यशेषं भवति, तदसाधारणमेव हि तदङ्गं, कर्ता च लौकिकवैदिककर्मसाधारणः, अतः कर्तुरव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धित्वाभावात् जुहूवत्प्रत्यभिज्ञा नास्तीति न तद्द्वारा क्रत्वङ्गत्वमित्यर्थः । परिहरति (नैवमिति) ॥ २ ॥

* भावप्रकाशिका *

नादिसंस्कारेषु प्रयाजादिकर्मसु च फलश्रवणमर्थवाद इति पूर्वतन्त्रे निर्णीतम् । (न ह्यन्यशेषमन्यशेषं भवतीति) लौकिकवैदिककर्मसाधारणस्याऽऽत्मनो वैदिककर्माव्यभिचरितत्वं न सम्भवतीत्यर्थः (तदसाधारणमेव हि तदङ्गमिति) तत्प्रत्यभिज्ञापकमित्यर्थः ॥ ४ ॥

कानि पुनस्तानि लिङ्गानि; यदुपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशेन वेदान्तशब्दा जीवस्वरूपपरा इति निर्णीयन्ते । तत्राह—

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मविदां प्राधान्येन कर्मस्वेवाचारो दृश्यते—अश्वपतिः केकयः किलात्मवित्तमस्तद्विज्ञानायोपगतांस्तानृषीन् प्रत्याह—"यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमस्मि" इति । तथा च जनकादयो ब्रह्मविदग्रेसराः कर्मनिष्ठाः स्मृतिषु दृश्यन्ते "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" "इयाज सोऽपि सुबहून् यज्ञान् ज्ञानव्यपाश्रयः" इति । अतो ब्रह्मविदां कर्मप्रधानत्वदर्शनाद्विद्यायाः कर्तृस्वरूपवेदनरूपत्वेन कर्माङ्गत्वमेवेति न विद्यातः पुरुषार्थः ॥ ३ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

अनन्तरसूत्रमवतारयति (कानीति) ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ गुणमुख्ययोर्विरोधे मुख्यानुगुणं गुणो नेयः, न तु गुणानुगुणं मुख्यो नेयः, तस्मात्कर्मणो विद्यायाश्च प्रसङ्गे कर्मणोऽनुष्ठानं तस्य प्राधान्येनैवोपपद्यते, अतो विद्या कर्माङ्गमित्यर्थः ॥ ३ ॥

* भावप्रकाशिका *

(गुणमुख्ययोर्विरोध इति) अङ्गप्रधानयोः दीक्षणीयासोमयोः 'य इष्ट्या पशुना सोमेन वा यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत्' इत्येकस्मिन् पर्वकाले प्रसक्तौ प्रधानस्यैव पर्वकालकर्तव्यत्वम् , न दीक्षणीयायाः—इति पूर्वतन्त्रे निर्णीतत्वात् सोमयागेषु सुत्याप्रयोगस्य अहोरात्रव्यापित्वात् विद्यायाश्चाऽन्वहं शीलनीयतया विरोधसद्भावात् विद्यायाः प्रधानत्वे तत्त्यागेन कर्मणामनुष्ठानं नोपपद्यत इत्यर्थः । ननु विद्ययेति तृतीयाश्रुतेः न शेषत्वप्रमाणत्वम्, तृतीयया

लिङ्गमिदम्; प्राप्तिरुच्यतामित्यत्राह—

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

श्रुतिरेव हि विद्यायाः कर्माङ्गत्वमाह– "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इति । नेयं श्रुतिः प्रकरणादुद्गीथमात्रविषयेति व्यवस्थापयितुं शक्या, यतः प्रकरणाच्छ्रुतिर्बलीयसी, "यदेव विद्यया करोति" इति विद्यामात्रविषया हीयं श्रुतिः ॥ ४ ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

अनन्तरसूत्रमवतारयति (लिङ्गमिति) प्राप्तिः—प्रमाणतः सिद्धिः, अनुग्राहकगुरुम्, अनुमाणमभिधीयतामित्यर्थः। आगमप्रमाणस्य श्रुतिलिङ्गादयोऽनुग्राहकाः।

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥ विद्ययेति तृतीयाश्रुत्याऽङ्गत्वं गम्यते (नेयमित्यादि) ततः किमित्यत्राह (यदेवेति) ॥ ४ ॥

७ भावप्रकाशिका ७

साधनत्वमात्रप्रतिपादनेऽपि समाहितसाधनत्वरूपशेषत्वाप्रतिपादनादित्याशङ्क्य श्रुतिमात्रस्य तत्राप्रमाणत्वेऽपि श्रुतिलिङ्गादिसहितचोदनायाः प्रमाणत्वं सम्भवति 'कर्तुस्समीहितं येन सिद्ध्यत्यङ्गं तदुच्यते । प्रमाणञ्च विधिस्तत्र श्रुतिलिङ्गादिसंयुतः' इत्यभियुक्तोक्तेरित्यभिप्रयन्नाह (आगमप्रमाणस्य श्रुतिलिङ्गादयोऽनुग्राहका इति) श्रुतिलिङ्गाद्यनुगृहीतस्य विधेः प्रमाणत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

(नेयं श्रुतिरिति) विद्यापदश्रुतिरित्यर्थः, नतु प्रकृता तृतीया श्रुतिरिति भ्रमितव्यम्, (विद्यामात्रविषया हीयं श्रुतिरिति) य एव वन्हिमान्देशः स एव धूमवान् इतिवत्, यदेवेति सर्वनामावधारणाभ्यां हि व्याप्तिरवगम्यते, यदेव कर्म करोति यद्यत्कर्म करोतीत्यर्थः, ततश्च कर्ममात्रे विद्या साधनत्वेन विधीयते, ततश्च विद्यायाः सर्वकर्माङ्गत्वं विद्याशब्दस्योद्गीथविद्यामात्रविषयत्वेनाऽनकल्पत इति विद्याशब्दस्य सर्वविद्याविषयकत्वमेव वक्तव्यमिति, अतोऽपि सर्वविषयत्वं विद्याशब्दस्येति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इति विद्याकर्मणोः साहित्यं च दृश्यते। साहित्यं चोक्तेन न्यायेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वे सत्येव भवति ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

विद्यावतः कर्मविधानात् विद्या कर्माङ्गमित्यवगम्यते– "आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे"

---

* श्रुतप्रकाशिका *

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥ अन्वारम्भणम्–स्पर्शः, तेन सम्बन्धो विवक्षितः, साहित्यं कर्मणो विद्याङ्गत्वेऽप्युपपद्यत इत्यत्राह (उक्तेन न्यायेनेति) कर्तुरात्मनः कर्मशेषत्वमाचारदर्शनमित्यादिकं न्यायशब्देन विवक्षितम् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥ अतिशेषेण– निःशेषमित्यर्थः, अध्ययन-

* भावप्रकाशिका *

'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाऽभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधत' इति छान्दोग्ये श्रूयते, आचार्यकुलवासी सन् वेदमधीत्य यथाविधानं– स्मृत्युक्तनियमैर्युक्त इत्यर्थः। स्मृत्युक्तनियमेष्वपि गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यमुच्यते— गुरोः कर्मातिशेषेणेति, कर्मानवरुद्धकालेन वेदमधीत्येत्यन्वयः, अभिसमावृत्य–गुरुकुलान्निवृत्येत्यर्थः, कुटुम्बे– गार्हस्थ्याश्रमे स्थित्वा, गार्हस्थ्येऽप्यविस्मरणार्थं वेदाभ्यासं कुर्वन्नेव धार्मिकान्विदधत्– पुत्रशिष्यादीन् धर्मनिरतान् कुर्वन्, धर्मोपयुक्तानर्थान् सम्पादयन्निति वा, एवमर्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनवतः कर्मसु निरतेर्विधानात् अर्थज्ञानं कर्माङ्गमित्येवं परे वर्णयन्ति। आचार्यास्तु 'भुक्त्वा सानन्दमास्ते' इत्यादौ सानन्दमित्यस्यान्वेतुं योग्यत्वेऽपि न पूर्वनिर्दिष्टेन क्त्वाप्रत्ययान्तेनाऽन्वयः, अपि तु उत्तरेणास्त इत्यनेनैवेत्येवं दर्शनात्, यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणेत्यस्य न पूर्वेणाधीत्येत्यनेनाऽन्वयः, व्यवहितान्वयदोष-

इत्यादौ। "वेदमधीत्य" इत्यध्ययनवतः कर्माणि विदध-दर्थावबोधपर्यन्ताध्ययनवत एव विदधाति। अर्था-वबोधपर्यन्तं ह्यध्ययनमिति स्थापितम्। अतो

---

* श्रुतप्रकाशिका *

वतः कर्माणि विदधीत, ततः किं ज्ञानस्य कर्माङ्गत्व इत्यत्राह (अर्था-वबोधपर्यन्ताध्ययनवत एवेति) अर्थज्ञानपर्यन्तत्वं कथमित्यत्राह (अर्था-वबोधेति) स्थापितम्— भाट्टैः प्राभाकरैश्च श्रुतेरविवक्षितार्थत्वादिदोषपरिहारा-

* भावप्रकाशिका *

प्रसङ्गश्च, अतो 'ब्रह्मचारी वेदमधीत्य उपेत्याऽऽहृत्य गुरवेऽनुज्ञातो दारान्कुर्वीत विद्यान्ते गुरोरर्थेन निमन्त्र्य कृत्वाऽनुज्ञातस्य वा स्नान'मित्यादिस्मृत्यनुसारात् 'आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः' इत्यादिश्रुत्यनुसाराच्च गुरोर्यथाविधानमाचार्यस्य नियमनमनतिलङ्घ्य तस्य कर्तव्यं कर्मातिशेषेण— अशे-षेणाऽभिसमावृत्य निर्वर्त्य इत्येवार्थो वक्तव्य इत्यभिप्रेत्य निश्शेषमिति व्याचक्रुः, अतिशेषेणेत्यत्र अतिरर्थाभावे वर्तते, अतिमर्यादोऽमर्याद इत्यर्थदर्शनात्। नच 'गुरोः कर्मातिशेषेण जपे'दिति स्मृत्यैकरूप्यात्, तद्वदेव कर्मातिशेषशब्दस्यापि कर्मातिशिष्टकालपरत्वं वक्तव्यमिति वाच्यम्, शेषातिशेषशब्दयोः भिन्नार्थ-त्वेन तत्प्रत्यभिज्ञाभावात् तस्य नैष्ठिकब्रह्मचारिविषयत्वात् अस्मदुक्तार्थस्य स्मृत्य-नुगुणाचार्योक्तार्थत्वमेव वक्तुं युक्तम् (अविवक्षितार्थत्वादीति) तात्पर्या-सिद्ध्यादिदोषपरिहारार्थमित्यर्थः, अर्थावबोधमुद्दिश्य शब्दोच्चारणे हि लोके वाक्यानां तात्पर्यमवगम्य तन्निर्वाहाय मुख्यार्थासम्भवे लक्षणादिकं कल्प्यते, नतूच्चारणमात्रेण, अत एव गौरश्वः पुरुषो हस्तीति पदानामुच्चारणमात्रेण लक्षणा न कल्प्यते, यदा विशिष्टार्थबोधमुद्दिश्य तेषमुच्चारणमिति तात्पर्य-मवगम्यते, तदेव तन्निर्वाहार्थम्, अयं गौर्बलीवर्दः अश्वो वेगवान् पुरुषो नियत-चेष्टः हस्ती महाबलः—इत्यश्वादिपदानां लक्षणाध्याहारादिकं कल्प्यते, एवञ्च वेदवाक्यानामर्थावबोधमुद्दिश्य उच्चारणाभावे तात्पर्यासिद्ध्या तन्निर्वाहार्थं लक्षणा-गौणवृत्त्यध्याहारव्यवधारणकल्पनोच्छेददोषप्रसङ्गादवश्यं वेदेऽप्यर्थावबोधमुद्दिश्य उच्चारणस्य वक्तव्यत्वात् वेदे च लोक इव रागप्राप्तस्यार्थावबोधोद्देशकोच्चारणस्या-

ब्रह्मविद्याऽपि कर्मसु विनियुक्तेति न पृथक्फलायाः वकल्पते ॥ ६ ॥

नियमात् ॥ ७ ॥

इतश्च न विद्यातः पुरुषार्थः। "कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः" इत्यात्मविदः पुरुषायुषस्य सर्वस्य कर्मसु नियमेन विनियोगात् कर्मण एव फलमित्यवगम्यते, विद्या तु कर्माङ्गम् ॥ ७ ॥

एवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे—

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

र्थगित्यर्थः, 'स्नात्वा जुहुया' दित्युक्ते हि होमः स्नानाङ्गकः स्यात्, तथेदमपीति भावः। न हि क्रतुज्ञानस्य तदनुष्ठानमङ्गम्, अपि त्वनुष्ठानस्यानुष्ठेयज्ञानमङ्गं स्यात्, तद्वदिहापि ॥ ६ ॥

नियमात् ॥ ७ ॥ कृत्स्नस्यायुषः क्रतुशेषत्वान्मध्ये प्राप्तमन्यत्सर्वं तच्छेषभूतमित्यर्थः। इमानि पूर्वपक्षसूत्राणि ॥ ७ ॥

उत्तरसूत्रमवतारयति (एवं प्राप्त इति)

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ कथं विद्यातः

* भावप्रकाशिका *

भावात् विधिप्रयुक्तमेव तदाश्रयणीयम्, विधिश्चाध्ययनविधेरन्यो न दृश्यत इति तेनैवाऽर्थावबोधमुद्दिश्य गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणरूपमध्ययनं विधीयत इत्यकामेनापि स्वीकार्यम्, तत्समानार्थत्वात् 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य' इत्यत्रापि तथोक्तमिति भावः (स्नात्वा जुहुयादिति) क्त्वाप्रत्ययेन सति सम्भवे कर्तृकारकैक्यावगमात् तस्य च प्रयोगैक्य एव सत्वात् प्रयोगैक्यस्य चाङ्गाङ्गिभावमन्तरेणानुपपत्तेः, कालार्थसंयोगस्य सति गत्यन्तरे अयुक्तत्वाच्चेति भावः। ननु अङ्गाङ्गिभावे सत्यपि औपनिषदब्रह्मविद्याया एवाङ्गित्वं किं न स्यादित्यत आह (नहि क्रतुज्ञानस्येति) पूर्वभागार्थज्ञानतुल्यत्वादौपनिषदार्थज्ञानस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

तुशब्दात्पक्षो व्यावृत्तः; विद्यात एव पुरुषार्थः, कुतः ? अधिकोपदेशात्— कर्मसु कर्तुर्जीवाद्धेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरत्वेनाधिकस्यार्थान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणो वेद्यतयोपदेशात् भगवतो बादरायणस्य विद्यातः फलमित्येवमेव मतम् । लिङ्गानि तिष्ठन्तु, वेद्यतयोपदेशस्तु तावत्कर्तुः प्रत्यगात्मनोऽधिकस्यैव । कथं ? तद्दर्शनात्— प्रत्यगात्मन्यशुद्धे शुद्धेऽप्यसम्भावनीयानन्तगुणाकरस्य वेद्यस्य निरस्तनिखिलहेयगन्धस्य स्वसङ्कल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्वाङ्मनसापरिच्छेद्यानन्दस्य जीवाधिपस्य कृत्स्नस्य प्रशासितुः परस्य ब्रह्मणो वेदनोपदेशवाक्येषु दर्शनात् । "अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजि-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

फलम्, विद्यायाः कर्माङ्गत्वे लिङ्गानि दर्शितानि हीत्यत्राह (लिङ्गानि तिष्ठन्त्विति) तद्दर्शनादिति सूत्रखण्डोपादानम्, उपासनवाक्योपयोगित्वात् स्वरूपपरवाक्यानां वेदनोपदेशवाक्येष्वित्युक्तम्, स्वरूपपरवाक्योक्तगुणानामुपासनापेक्षितत्वादित्यर्थः, शुद्ध्यशुद्ध्युभयावस्थजीवस्यासम्भावनीयानन्तकल्याणगुणा उच्यन्ते— परस्य ब्रह्मण इत्यन्तेन, उक्तगुणविशिष्टत्वे प्रमाणमाह (अपहतपाप्मेति) जुहूवत्कर्तुरात्मनः प्रत्यभिज्ञाने सति हि तद्द्वारा

ঙ भावप्रकाशिका ঙ

ननु उपात्तेषु वेदान्तवाक्येषु 'यस्सर्वज्ञः' इत्यादीनां स्वरूपोपदेशपराणां सत्त्वेन वेदनोपदेशपरेष्विति भाष्ये कथमुच्यत इत्यत आह (उपासनवाक्योपयोगित्वादित्यादिना) ॥ ঙ ॥

घत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" "पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" "स एको ब्रह्मण आनन्दः", "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति", "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः" "स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" ("एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः") "भीषाऽस्माद्वातः पवते। भीषोदेति सूर्यः। भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च। मृत्युर्धावति पञ्चमः" इत्यादिषु। तस्माद्वेदनोपदेशशब्देषु कर्त्तुः प्रत्यगात्मनः खद्योतकल्पस्याविद्यादिहेयसम्बन्धयोग्यस्य गन्धोऽपि नास्तीति परमपुरुषविषयाया विद्यायास्तत्प्राप्तिरूपममृतत्वं तत्र तत्र श्रूयमाणं फलमिति विद्यातः पुरुषार्थ इति सुष्ठूक्तम् ॥ ८ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

विद्यायाः कर्माङ्गत्वम्, वेदनोपदेशवाक्येषु जीवविलक्षणस्य प्रतिपाद्यमानत्वेन जीवप्रत्यभिज्ञानाभावान्न तद्द्वारा विद्यायाः कर्माङ्गत्वमिति श्रूयमाणं फलमपि नार्थवादरूपम्, तस्माद्विद्यायाः पृथक्फलसाधनत्वेन न क्रत्वर्थत्वम्, किन्तु पुरुषार्थत्वमेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

लिङ्गान्यपि निरस्यन्ते—

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तम्—ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनाद्विद्या कर्माङ्गमिति, तन्न विद्याया अनङ्गत्वेऽपि तुल्यं दर्शनम्, ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनमनैकान्तिकमित्यर्थः । अननुष्ठानस्यापि दर्शनात् । दृश्यते हि ब्रह्मविदां कर्मत्यागः "ऋषयः कावषेयाः किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे" इत्यादौ । अतो ब्रह्मविदां कर्मत्यागदर्शनान्न विद्या कर्माङ्गम् । कथमिदमुपपद्यते— ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानमननुष्ठानञ्च ; फलाभिसन्धिरहितस्य यज्ञादिकर्मणो ब्रह्मविद्याङ्गत्वात् । तथाविधस्य कर्मणोऽनुष्ठानदर्शनमुपपद्यते । वक्ष्यति च "सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्" इति, फलार्थस्य तस्यैव यज्ञादेः कर्मणो मोक्षैकफलब्रह्म-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

उत्तरसूत्राणां कृत्यमाह— (लिङ्गान्यपीति)।

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥ अनैकान्तिकशब्देनानियतत्वमुच्यते, किमर्थाः— किं प्रयोजनाः, अङ्गित्वे ह्यननुष्ठानं नोपपद्यत इति भावः । अनुष्ठानाननुष्ठाने व्याहते— इत्यभिप्रायेणाह (कथमिति) परिहरति (फलाभिसन्धीति) भवत्पक्ष एवेयं व्याहतिरित्याह (विद्याया इति) ब्रह्म-

* भावप्रकाशिका *

(अङ्गित्वे ह्यननुष्ठानं नोपपद्यत इति) ननु अङ्गत्वेऽप्यननुष्ठानं नोपपद्यत एव, यदि चानभिसंहितफलकर्मण एवाङ्गत्वं न तस्याऽनुष्ठानमिति, तर्हि तस्यैवाङ्गित्वमप्यस्तु इति चेत्, तथा पूर्वपक्षिणोऽनभिमतत्वादिति भावः ॥ ९ ॥

विद्याविरोधित्वात्तस्यानुष्ठानदर्शनमुपपन्नतरम्। विद्यायाः कर्माङ्गत्वे कर्मत्यागः कथमपि नोपपद्यते ॥ ९ ॥

यदुक्तम्— श्रुत्यैव विद्यायाः कर्माङ्गत्वमवगम्यत इति; तत्राह—

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

न सर्वविद्याविषयेयं श्रुतिः, अपि तूद्गीथविद्याविषयैव "यदेव विद्यया करोति" इति यच्छब्दस्यानिर्धारितविशेषस्य "उद्गीथमुपासीत" इति प्रस्तुतोद्गीथविशेषनिष्ठत्वात्। न हि यत्करोति, तद्वि-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

विद्याफलानामर्थवादत्वेन मोक्षाख्यफलानभ्युपगमात् मोक्षैकफलं कर्मानुष्ठेयम्, त्रिवर्गफलं त्वननुष्ठेयमिति विभागानुपपत्त्या व्याहतिस्तवैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

अनन्तरसूत्रशङ्कामाह (यदुक्तमिति)

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥ प्रकरणाच्छ्रुतिर्बलीयसीत्युक्तमिति शङ्कायामेकपदसामर्थ्यं हि श्रुतिः, अत्र च सामर्थ्यं नास्तीत्यभिप्रायेणाह (न हीति) यत्करोति तद्विद्ययेत्युक्ते विद्याया अङ्गत्वं विहितं स्यात्, न च तथान्वयः, यदेव विद्यया करोति, तदेव वीर्यवत्तरमित्यन्वयः, तथा

* भावप्रकाशिका *

भाष्ये— प्रस्तुतोद्गीथविशेषनिष्ठत्वादिति, विशेष्यत इति विशेषः, उद्गीथशब्दः उद्गीथविद्यापरः, ततश्च यच्छब्दस्य उद्गीथविद्याक्रियमाणसोमयागनिष्ठत्वादित्यर्थः, केचित्तु उद्गीथाख्यकर्मपरत्वेऽपि न दोषः, प्रबलकर्मान्तराप्रतिबद्धफलजनकत्वरूपं वीर्यवत्तरत्वमुद्गीथेन सम्भवति, उद्गीथस्याङ्गत्वेन फलजनकत्वाप्रसक्तेरिति वाच्यम्, करणानुग्रहस्यैवाङ्गकार्यत्वेन तादृशफले वीर्यवत्तरत्वस्य प्रबलकर्मान्तराप्रतिबद्धस्य सम्भवादित्याहुः, (एकपदसामर्थ्यं हि श्रुतिरिति) अत्रैकपदमसहायवाचि 'अभिधातुं पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षो रवः श्रुतिः' इत्यभियुक्तोक्तेः स्वत एव निश्चयसमर्थत्वमिति यावत्, इयांस्तु विशेषः, सम-

द्ययेति सम्बध्यते, यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरमिति विद्यया क्रियमाणं यच्छब्देन निर्दिश्य तस्य हि वीर्य्यवत्तरत्वमुच्यते ॥ १० ॥

यच्चेदमुक्तं "तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इति विद्याकर्मणोः साहित्यदर्शनाद्विद्या कर्माङ्गम्- इति; तत्राह—

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

"तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते" इत्यत्रोक्तेन न्यायेन विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वाद्विद्या स्वस्मै फलाय समन्वारभते, कर्म च स्वस्मै फलायेति विभागो

---

* श्रुतप्रकाशिका *

सति यच्छब्दानूदितस्य विद्यया क्रियमाणस्य प्रापकप्रमाणाकाङ्क्षायां प्रकरणसन्निहितोद्गीथविद्या 'यदेव विद्यया' इति विद्याशब्दं सङ्कोचयति, अतोऽनुवादरूपत्वात् प्रमाणान्तरसापेक्षत्वेन स्वतोऽर्थनिश्चयसामर्थ्याभावात् विद्ययेति पदमेकपदसामर्थ्यरूपा श्रुतिर्न भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

अनन्तरसूत्रस्य शङ्कामाह (यच्चेदमिति)

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥ समन्वारम्भणश्रुतिः सांसारिकफलविद्याकर्मविषया, विद्या स्वफलप्रदानायाऽन्वेति कर्म च स्वफलप्रदानायेत्यर्थः, ब्रह्मविद्यातदङ्गकर्मविषया वा स्यादियं श्रुतिः, विद्या 'नेहाभिक्रमनाशोऽस्ती'ति

* भावप्रकाशिका *

भिव्याहृतपदान्तरसापेक्षत्वेन श्रुतित्वमित्यध्वरमीमांसकाः, सङ्कोचकाभावात् प्रापकप्रमाणान्तरनैरपेक्ष्यमपि श्रुतिकोटौ निविशत इत्याचार्याणामभिप्रायः, अत एवानुवादस्सन्निहितपरामर्शीति वाचोयुक्तिर्युक्तिमती, अनुवादस्याऽपि श्रुतिरूपत्वे सान्निध्यनुरोधेन सङ्कोचस्य क्लेशेन निर्वाह्यत्वात् । केचित्तु श्रुतिर्न सम्भवतीत्यर्थ इत्यस्य सति सम्भवे अनुवादस्य सन्निहितगामित्वात् प्रकृताप्रकृतग्राहिणी श्रुतिर्न सम्भवतीत्यर्थं इति व्याचक्षते ॥ ७ ॥

द्रष्टव्यः । शतवत्- यथा चैत्ररत्नविक्रयिणं शतद्वयमन्वेतीत्युक्ते चैत्रार्थं शतम्, रत्नार्थं शतमिति विभागः प्रतीयते ; तथेहापि ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं-विद्यावतः कर्मविधानाद्विद्या कर्माङ्गमिति, नैतद्युक्तम्, 'वेदमधीत्य' इति अध्ययनमात्रवतो विधानात् । न चाध्ययनविधिरेवार्थावबोधे प्रवर्त्तयति, आधानवदध्ययनस्याक्षरराशिग्रहणमात्रे पर्य्यवसानात् । गृहीतस्य च स्वाध्यायस्य फलवत्क-

* श्रुतप्रकाशिका *

न्यायात् प्रारब्धावसाने मुक्तिदानायान्वेति, कर्म च जन्मान्तरेऽपि विद्योत्पादनायाऽन्वेतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥ (आधानवदिति) 'अग्नीनादधीते'त्यत्राधानेनाग्नेस्सम्पाद्यत्वमात्रमुक्तं न तूत्तरक्रतुविनियोगः, अग्निशब्दस्य तावन्मात्रे प्रसिद्धिस्वारस्यात्, तथाऽत्रापीत्यर्थः, एवं शब्दस्वारस्यमुपपादितम् । अथार्थानुपपत्तिः परिह्रियते (गृहीतस्य चेति) प्रवर्त्तकाभावान्मीमांसाया

* भावप्रकाशिका *

(अग्निशब्दस्य तावन्मात्रे प्रसिद्धिस्वारस्यादिति) जुह्वादिशब्दवत् क्रत्वपूर्वीयत्वस्यानादरणीयत्वात्, अयम्भावः, क्रत्वपूर्वीयत्वं हि न शक्त्या उपस्थाप्यम्, अपि तु लक्षणया, सा च मुख्यार्थानुपपत्तौ सत्यामवकल्पते, 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इत्यत्र तु जुहूशब्दस्य जुह्वाकृतिमात्रे पर्यवसायित्वेन तस्याः पर्णतामन्तरेणापि सम्भवात् जुहूस्वरूपमात्रपर्यवसितपर्णताया आनर्थक्यप्रसङ्गेन जुहूपदस्य क्रत्वपूर्वीयलक्षणाश्रयणेऽपि अग्निशब्दस्य 'नक्तं गार्हपत्यमादधाति' इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया संस्कारविशेषविशिष्टवचनतया तावन्मात्रपर्यवसितत्वेपि आनर्थक्यप्रसङ्गेन जुह्वादिवत् क्रत्वपूर्वीयलक्षणाया अनावश्यकतया क्रतुपर्यन्तत्वाभावादित्यर्थः (शब्दस्वारस्यमिति) तव्यप्रत्ययस्वारस्यमित्यर्थः,

र्मावबोधित्वदर्शनात्तन्निर्णयफले तदर्थविचारे पुरुषः स्वयमेव प्रवर्त्तते । ततः कर्मार्थी कर्मज्ञाने प्रवर्त्तते, मोक्षार्थी च ब्रह्मज्ञाने—इति न विद्या कर्मा-

* श्रुतप्रकाशिका *

अनारम्भणीयत्वं ह्यनुपपत्तिः, साऽपि रागतः प्रवृत्त्या परिहियत इत्यर्थः, श्रुतेरविवक्षितार्थत्वमपि परिहृतं भवति, अध्ययनविधेः प्रयोजनपर्यवसायित्वमपि परम्परयोपपद्यते, अर्थज्ञानपर्यन्तत्वपक्षवदिति कर्मावबोधित्वदर्शनादित्यापातप्रतीतिरुच्यते, तत्र कर्मोपक्रमत्वात् प्रथमं कर्मविचार उपपद्यते, आपातप्रतीत्या प्रवृत्तावपि 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इत्यादिभिर्व्याकुलतया न केवलं ब्रह्मविचार एव, कर्मविचारोऽपि कर्त्तव्य एव, अध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वे 'वेदमधीत्य स्नायात्' इत्यध्ययनानन्तरं समावर्त्तनस्मृतेर्बाधितत्वान्मीमांसाश्रवणस्यावसरः स्यात्, रागतः प्राप्तौ नावसर इति चेत्—न, क्त्वाप्रत्ययः समानकर्त्तृकत्वपूर्वकालत्वमात्रपरः, न त्वानन्तर्यपरः, अतो न विरोधः, आनन्तर्येऽपि स्वोपयोग्यर्थज्ञानस्यावसरप्रद एव विधिः, यथा क्रतुविधिरर्थार्जनादेः, न केवलं स्मृतिसिद्धा समावृत्तिः, श्रुतिसिद्धा

* भावप्रकाशिका *

तव्यप्रत्ययेन स्वाध्यायशब्दवाच्यवेदाख्याक्षरराशेः शेषित्वावगमादिति भावः । (वेदमधीत्य स्नायादिति) यद्यपि समावर्तनाङ्गकलापस्यैव अध्ययनानन्तर्यं शब्दार्थः, न तु समावर्तनस्य, यदि क्त्वाप्रत्ययेन स्नानस्याऽध्ययनानन्तर्यं प्रतिपिपादयिषितं स्यात्, तदा पक्त्वा भोक्ष्यमाणः स्नाति— इत्यादौ स्नानस्य पाकपूर्वभावित्ववत् गोष्ठप्रवेशादीनामध्ययनप्राग्भावित्वस्याऽपि प्रसङ्गात्, तथापि समावर्तनाङ्गानामानन्तर्ये समावर्तनस्याऽप्यानन्तर्यमिति भावः (स्वोपयोग्यर्थज्ञानस्येति) स्नानोपयोग्यर्थज्ञानस्येत्यर्थः, नच तावन्मात्रस्यैवाऽवसरप्रदः स्यात्, नान्यस्येति वाच्यम्, तुल्यन्यायतया स्नानानन्तरमेव दारपरिग्रहस्य कर्तव्यत्वेन दारपरिग्रहमारभ्य चाग्निहोत्रादेर्नैरन्तर्येण अनुष्ठेयतया तस्याप्यवसरप्रदत्वसम्भवादित्यर्थः, ननु समावर्तनदारपरिग्रहादेरप्यर्थज्ञानसाध्यतया तस्य

ङ्गम् । यद्यप्यध्ययनविधिरेवार्थाववोधे प्रवर्त्तयति, तथाऽपि न विद्या कर्माङ्गम्, अर्थज्ञानादर्थान्तर-

* श्रुतप्रकाशिका *

च 'अधीत्याभिसमावृत्य' इति हि श्रूयते, अतो नाध्ययनविधिर्बाधते। किञ्च श्रुतिस्मृत्योर्विरोध एव नास्ति, येन बाध्यबाधकभावः स्यात्, उभयत्राप्यध्ययनशब्दस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वे वा अक्षरराशिग्रहणपर्यन्तत्वे वा तुल्यार्थत्वात्, समावृत्तस्यापि मीमांसाश्रवणावसरः श्रावयितुरिव स्यादेव, यावदर्थज्ञानं हितैपिवचनादनुष्ठानमप्युपपद्यते, यथा ब्रह्मचर्ये, न च तावता मीमांसानैरपेक्ष्यं हितैषिणामाप्तत्वनिश्चयार्थं स्वयं शिष्याणामुपपादनार्थं च श्रवणोपपत्तेः, न चाध्ययनजन्यज्ञाननिरपेक्षं हितैपिवचनादनुष्ठानेऽपशूद्राधिकरणविरोधः, हितैपिवचनादनुष्ठानेऽपि मन्त्रब्राह्मणविशेषाणां कृत्स्नवेदस्य च जप्यत्वात् तस्य चाध्ययनेनैव सम्पाद्यत्वात्, अध्ययनस्य चोपनयनाङ्गकत्वादुपनयनस्य च त्रैवर्णिकाधिकारत्वाच्च शूद्रादेरुपनयनानधिकारादनुष्ठानानुपपत्तेः, 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' 'न चास्योपादिशेद्धर्मम्' इति निषेधाच्च शूद्रादेर्नोपदिशन्ति, अतोऽध्ययनविधेरर्थज्ञानपर्यन्तत्वाभावादध्ययनवतः कर्मविधानेऽप्यर्थज्ञानस्य कर्मविधिशेषत्वाभावान्न विद्या कर्माङ्गमित्यर्थः। अर्थज्ञानपर्यन्तत्वं विधेरभ्युपगम्य परिहरति (यद्यपीति) अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वात्— अध्ययन-

* भावप्रकाशिका *

च मीमांसामन्तरेण असाध्यत्वात्, अध्ययनशब्दस्य अर्थज्ञानपरत्वाभावे समावर्तनदारपरिग्रहादेरप्यनिष्पत्तिप्रसङ्गादित्यत आह (यावदर्थज्ञानमिति) 'न शूद्राय मतिं दद्यात्' इत्यध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यन्तत्वपक्षेऽपि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययननियमस्य स्वशाखामात्रविषयतया स्वीयेतरशाखाविहिताङ्गजाते तदध्ययनविधिमन्तरेणैव तत्तदध्येतृभ्यो गृहीत्वानुष्ठानं युक्तमिति त्रैवर्णिकेष्वभ्युपेतत्वात्, शूद्रं प्रति सर्वासामपि शाखानां स्वीयेतरत्वात् तदध्ययनाभावेपि तदध्येतृभ्यो गृहीत्वा कर्मानुष्ठानं को वारयेत, ननु शूद्रस्य क्रत्वनुष्ठानापेक्षितं ज्ञानं कार्त्स्न्येनाक्षेप्यम्, त्रैवर्णिकानान्तु स्वशाखेतरशाखाविहिताङ्गमात्रविषयमित्याक्षेपलाघवात् क्रतुविधयस्तानेवाऽधिकुर्वन्ति, न शूद्र-

त्वाद्विद्यायाः । यथा ज्योतिष्टोमादिकर्मस्वरूपविज्ञानात्फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठानमर्थान्तरम्, तथाऽर्थज्ञानरूपाद्ब्रह्मस्वरूपविज्ञानादर्थान्तरमेव ध्यानोपासनादिशब्दवाच्या पुरुषार्थसाधनभूता विद्येति न तस्याः कर्मसम्बन्धगन्धो विद्यते ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

यच्चोक्तं "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इत्यात्मविदं ज्ञाना-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

शब्दवाच्यव्यतिरिक्तत्वाद्विद्याया इत्यर्थः । न ह्यर्थज्ञानस्य ज्योतिष्टोमादिकर्मशेषभूतं, विपरीतं हि तत्, एवं शास्त्रजन्यज्ञानमुपासनाख्याया विद्यायाः शेषभूतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥ पूर्वपक्षिणोक्तस्य कर्मणैवेत्यादिवचनस्यापि विद्या-

* भावप्रकाशिका *

गिति चेत्, एवं तर्हि यस्य कर्मणो यस्यां शाखायां विधानं 'भूयस्त्वेनोभयश्रुति' इति न्यायेन प्रधानस्याऽपि विधानम्, शाखान्तरे तु किञ्चिदङ्गविधानम्, तत्र कर्मणि तच्छाखाध्यायिनामेवाऽधिकारः स्यात् ज्ञानाक्षेपलाघवात्, नतु शाखान्तराध्यायिनाम्, यस्य कर्मणः तदङ्गस्य कस्यचित् यस्यां शाखायां विधानं नास्ति, किन्तु शाखान्तर एव साङ्गस्य तस्य विधानम्, तत्र कर्मणि तच्छाखाध्यायिनामधिकारो न स्यात्, शूद्रवत्तेषां तदनुष्ठानोपयोगिज्ञानस्य कात्स्न्येनाऽऽक्षेप्यत्वात्, तस्मात् त्रैवर्णिकानामपि ज्ञानाक्षेपस्य सम्प्रतिपन्नतया तद्वदेव शूद्रस्यापि कर्मानुष्ठानोपयोगिज्ञानाक्षेपसम्भवात् तत्तद्वेदविद्भ्योऽवगत्य कर्मानुष्ठानमुपपद्यत एवेति अध्ययनस्य अर्थज्ञानपर्यन्तत्वे शूद्राधिकारस्य अनिवार्यतया 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इत्यादिनिषेधविधिरेव शरणीकरणीय इति भावः, (अध्ययनशब्दवाच्यव्यतिरिक्तत्वाद्विद्याया इति) अध्ययनफलव्यतिरिक्तत्वात् विद्याया इत्यर्थः ॥ ७ ॥

द्व्यावृत्य यावज्जीवं कर्मानुष्ठाने नियमयतीति; तन्नोपपद्यते, अविशेषात्- न ह्ययं नियमः फलसाधनभूतस्वतन्त्रकर्मविषय इति विशेषहेतुरस्ति, विद्याङ्गभूतकर्मविषयतयाऽप्युपपत्तेः। "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" इति च विदुषस्त्वा-प्रयाणादुपासनस्यानुवर्त्तमानत्वात् ॥ १३ ॥

एवमर्थस्वाभाव्येन चोद्यं परिहृत्य "कुर्वन्नेवेह कर्माणि" इत्यस्यार्थमाह—

स्तुतये ऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

वाशब्दोऽवधारणार्थः, "ईशा वास्यमिदं सर्वम्" इति विद्याप्रकरणाद्विद्यास्तुतये सर्वदा कर्मानुष्ठाना-नुमतिरियम्। विद्यामाहात्म्यात् सर्वदा कर्म कुर्व-न्नपि न लिप्यते कर्मभिरिति हि विद्या स्तुता भवति। वाक्यशेषश्चैवमेव दर्शयति- "एवं त्वयि

---

* श्रुतप्रकाशिका *

ङ्गभूतकर्मविषयत्वमभिमेत्याह (कर्मणैव हीति) तस्य यावज्जीवमनुवृत्ति-रङ्गिन उपासनस्यानुवर्त्तमानत्वादुपपन्नेत्याह (विदुषस्त्विति) ॥ १३ ॥

उत्तरसूत्रसङ्गतिमाह (एवमिति) अर्थस्वाभाव्यं—विद्याया अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वं कर्मेतिकर्तव्यताकत्वं च ।

स्तुतयोऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ 'ईशा वास्य'मिति ईट्छब्दस्तृतीयान्तः– ईशा, तेन वास्यम्। यद्वा– ईशेन आवास्यम्, ईश्वरपरतन्त्रमित्यर्थः । नरे– न रमत इति नरः, निस्सङ्गः, तस्मिन् इतोऽन्यथा नास्ति– नरे त्वयि न कर्म लिप्यत इतीतोऽन्यथा नास्ति, इदमेव तत्त्वं न स्तुतिमात्रमित्यर्थः ॥ १४ ॥

* भावप्रकाशिका *

(अर्थज्ञानादर्थान्तरत्वं कर्मेतिकर्तव्यताकत्वञ्चेति) कर्माङ्गत्वानर्हवाक्या-

नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे" इति। अतो न कर्माङ्गं विद्या ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि चैवमेके शाखिनः कामकारेण ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य गार्हस्थ्यत्यागमधीयते "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः"[1] इति विदुषो विरक्तस्य कामकारेण गार्हस्थ्यकर्मत्यागं ब्रुवदिदं वचनं ब्रह्मविद्यायाः कर्मानङ्गत्वं दर्शयति। यज्ञादिकर्माङ्गत्वे हि विद्याया विद्यानिष्ठस्य कामकारेण गार्हस्थ्यत्यागो न सम्भवति। अतो न विद्या कर्माङ्गम् ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

पुण्यापुण्यरूपस्य समस्तसांसारिकदुःखमूलस्य

---

* श्रुतप्रकाशिका *

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ गार्हस्थ्यत्यागमधीयत इत्यध्याहारः, (यज्ञादीति) न ह्यङ्गमवलम्ब्याङ्गिनस्त्याग उपपद्यते, तस्मात् त्याज्यस्य कर्मणोऽङ्गित्वं नास्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥ (तस्मिन् दृष्टे परावर इत्यादिकमिति) अर्थप्रधानो निर्देशः, इत्याद्युक्तार्थरूपमुपमर्दमित्यर्थः। (तद्विद्याया इति) न ह्यङ्गेनाङ्गिन उप-

* भावप्रकाशिका *

र्थज्ञानादर्थान्तरभूतायाः कर्माङ्गत्वस्वभाववत्तया 'कुर्वन्नेव' इतिवाक्यस्य अङ्गभूतकर्मविषयत्वेनाऽप्युपपत्तिरस्तीत्युक्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥

भाष्ये– येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः– इति, लोक इव प्रत्यक्ष इत्यर्थः, एके– वाजसनेयिन इत्यर्थः ॥ ७ ॥

(न ह्यङ्गेनाऽङ्गिन इति) नन्वेवं सति कर्मणो विद्याङ्गत्वमपि न स्यात्

---

1. बृ० ६-४-२२ ॥

कर्मणो ब्रह्मविद्ययोपमर्दं च प्रतिवेदान्तमधीयते— "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिकम् । तद्विद्यायाः कर्माङ्गत्वे न सङ्गच्छते ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्स्वाश्रमेषु ब्रह्मविद्यादर्शनात्तेष्वग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्माभावाच्च न विद्या कर्माङ्गम् । नन्वूर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्त्येव "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिनाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां यावज्जीवाधिकारश्रुतेः । श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां चाप्रामाण्यात् । अत आह—शब्दे हि—इति । वैदिके एव हि शब्दे ते दृश्यन्ते "त्रयो धर्मस्कन्धाः" "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" "एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इत्यादौ । यावज्जीवश्रुतिस्त्वविरक्तविषया ॥ १७ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

मर्दं उपपद्यते, तस्मादुपमर्दिका विद्योपमर्दनीयस्य कर्मणो नाङ्गमित्यर्थः ॥ १६ ॥

उर्द्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ स्मृतिष्वाश्रमाः प्रतीयन्त इत्यत्राह (श्रुतिविरुद्धानामिति) धर्मस्कन्धा धर्माश्रया आश्रमाः ॥ १७ ॥

❀ भावप्रकाशिका ❀

अङ्गिना अङ्गोपमर्दस्याऽप्ययोगादिति चेन्न, येषां कर्मणां निवर्त्यत्वं तेषां विद्याङ्गत्वानभ्युपगमात्, न चैतत्परेणाऽपि कर्मभेदाभ्युपगमेन सुवचमिति वाच्यम्, जैमिनिना उपनिषदां जीवातिरिक्तब्रह्मपरत्वमपह्नुत्य देहातिरिक्तात्मपरत्वमभ्युपगम्य तद्वेदनं पारलौकिकसर्वकर्माङ्गमित्यङ्गीकृतत्वात्, तन्मते विद्यानिवर्त्यकर्मणामपि पारलौकिकात्मवेदनसाध्यत्वाविशेषेण विद्यां प्रत्यप्यङ्गित्वस्य वक्तव्यत्वात्, अङ्गेनाऽङ्गिन उपमर्दो न सम्भवतीति भावः ॥ ७ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदनाच्चाप-
वदति हि ॥ १८ ॥

यदिदम् "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यादौ वैदिके शब्दे ऊर्ध्वरेतस आश्रमा दृश्यन्ते, अतस्ते सन्त्येवेति, नैतदुपपद्यते, यतः [1]"त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यादिषु वाक्येषु तेषामाश्रमाणां परामर्शमात्रं क्रियते, अनुवादमात्रमित्यर्थः। कुत एतत्? चोदनात्— अविधानादित्यर्थः। न ह्यत्र विधिशब्दः श्रूयते; "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यादिना हि प्रकृतं प्रणवेन ब्रह्मोपासनं स्तूयते, "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इत्युपसंहारात्। अतोऽन्यार्थमनुवादमात्रमत्र क्रियते तेषामाश्रमाणाम्। [2]"ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" इति च देवयानविधिपरत्वात्तत्रापि नाश्रमान्तरविधिसम्भवः। अपि चापवदति हि श्रुति-

* श्रुतप्रकाशिका *

परामर्शं जैमिनिरचोदनाचापवदति हि ॥ १८ ॥ अन्यार्थं— ब्रह्मोपासनस्तुत्यर्थम् ॥ १८ ॥

* भावप्रकाशिका *

भाष्ये— प्रकृतं प्रणवेन ब्रह्मोपासनं स्तूयते—इति, प्रकरिष्यमाणमित्यर्थः, 'ओङ्कारेण सर्वा वाक् संतृण्णा ओङ्कार एवेदं सर्वम्' इत्युत्तरत्र प्रणवोपासनस्य विधित्सितत्वादिति भावः। भाष्ये— तेषामाश्रमाणामिति च्छेदः, ननु परामर्शेऽपि आश्रमा गम्यन्त एव, सत्यं गम्यन्ते, स्मृत्याचाराभ्यां तु तेषां प्रसिद्धिः; न प्रत्यक्षया श्रुत्या, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे च 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्' इति नयेन सिद्धम्, अथवा अन्धपङ्ग्वादिकर्मानधिकृतविषया स्यात्,

1. छा० २-२३.१ ॥ | 1. छा० ५-१०-१ ॥

राश्रमान्तरं "वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते" इत्यादिका । अत ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्तीति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणस्साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

गृहस्थाश्रमवदाश्रमान्तरमप्यनुष्ठेयं भगवान् बादरायणो मन्यते । कुतः? साम्यश्रुतेः— उपादेयतयाऽभिमतगृहस्थाश्रमसाम्यं हि तेषामप्याश्रमाणां श्रूयते "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यारभ्य ब्रह्मसंस्थस्तुत्यर्थतया सङ्कीर्त्तनं गृहस्थाश्रमस्येतरेषां च समानम् । अथ गृहस्थाश्रमस्यानुवादः प्राप्तौ सत्यामेव सम्भ-

* श्रुतप्रकाशिका *

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ आश्रमशब्दो धर्मपरः, स्तुत्यर्थतयाऽनुवादसाम्यं प्रमाणान्तरप्राप्तिसाम्यं चोभयं सूत्राभिप्रेतम् । आश्रमान्तरकीर्त्तने सति हि साम्यं वक्तव्यम्, तदेव नास्ति, गार्हस्थ्यधर्माणामेव कीर्त्तना-

* भावप्रकाशिका *

ननु गार्हस्थ्यस्यापि परामर्शमात्रम्, 'यज्ञोऽध्ययनं दान'मिति, ततश्च तदपि न सिद्धयेदिति चेत्— सत्यम्, एवं गृहस्थं प्रत्येव सर्वकर्मणां श्रुतिषु विधानात् श्रुतिप्रसिद्धमेव तदस्तित्वम् । भाष्ये— 'ये चेमेऽरण्ये' इति देवयानविधिपरत्वादिति, 'तद्य इत्थं विदुः ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप' इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति' इति देवयानविधिपरत्वादित्यर्थः, 'एतदेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' इत्ययन्तु लोकसंस्तवः, न पारिव्राज्यविधिरिति भावः । भाष्ये— योऽग्निमुद्वासयते'— इत्यादिकेति, आदिशब्देन 'आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं माव्यवच्छेत्सीः नापुत्रस्य लोकोस्ति' इत्यादि गृह्यते ॥ ७ ॥

भाष्ये—अथ गृहस्थाश्रमस्यानुवादः— इति, अन्यतः प्राप्तेरभावेन अनुवादत्वासम्भवेन यथास्यैव विधिपरत्वमभ्युपेयते, तदितरेषामपि समानमिति भावः । परामर्शपदे

तीति तस्य प्राप्तिरवश्याभ्युपेत्येति मतम्, तद्दितरेषामपि समानम्, अन्यत्राऽभिनिवेशात् । न च गार्हस्थ्यधर्म एव "यज्ञोऽध्ययनं दानं तपो ब्रह्मचर्य" मिति सर्वैः शब्दैरभिधीयते, ब्रह्मचर्यतपसोर्गृहस्थस्यैव सम्भवादिति युक्तम्, "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इति त्रित्वेन संगृह्य "प्रथमो द्वितीयस्तृतीयः" इति विभागवचनानुपपत्तेः । अतो "यज्ञो-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

दित्याशङ्कते (न च गार्हस्थ्येति) परिहरति । (त्रय इति) व्याख्यानान्तरव्यावृत्त्यर्थं च व्याचष्टे (अतो यज्ञ इति) ब्रह्मसंस्थशब्दः संन्यासाश्रम-

* भावप्रकाशिका *

विधानपक्षे तुल्यमित्याद्युपसंहारभाष्यानुसारात्, नच स्तुत्यर्थतयाऽनुवादसाम्यं प्रमाणान्तरप्राप्तिसाम्यं चोभयं सूत्राभिप्रेतमिति टीकाविरोध इति वाच्यम्, वर्षकृतं दुर्भिक्षमितिवत् प्रमाणान्तरप्राप्त्यभावकृतं साम्यमिति तदर्थात् इहैव विधिपक्षाश्रयणमिति पर्यवसितोऽर्थः । केचित्तु परामर्शपक्षे विधानपक्षे चेति भाष्यस्य मानान्तराप्राप्तपरामर्शपक्षे मानान्तरविहितपरामर्शपक्षे चेत्यर्थः, नत्वत्रैव विधित्वपक्ष इत्यर्थः, तस्य पक्षस्योत्तरसूत्रप्रतिपाद्यत्वाभावात् । नचास्मिन् सूत्रे पक्षद्वयस्याप्यनुपक्षेपे 'विधिर्वा धारणव'दित्यत्र वाशब्दस्याऽवधारणार्थत्वप्रतिपादकभाष्यासामञ्जस्यम्, पूर्वत्र पक्षद्वयोपक्षेप एव अवधारणस्वारस्यादिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वादिति वदन्ति । भाष्ये— तपो ब्रह्मचर्यमिति सर्वैश्शब्दैरिति, यद्यपि श्रुतौ 'ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी' इति ब्रह्मचारिशब्द एव श्रूयते, तथापि ब्रह्मचारिधर्म एव ब्रह्मचर्यशब्देनाभिधीयते इत्युत्तरभाष्यानुरोधात् ब्रह्मचारिशब्दस्य ब्रह्मचर्यपरत्वात् ब्रह्मचर्यमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये— ब्रह्मचर्यतपसोः गृहस्थस्यैव सम्भवादिति, 'यज्ञोऽध्ययन'मिति निर्दिष्टस्य गृहस्थस्य सम्भवादित्यर्थः । अत उपकुर्वाणेऽपि सम्भवात् गृहस्थस्यैवेत्येवकारोऽनुपपन्न इति चोद्यं निरस्तम्, एवकारस्येतरव्यवच्छेदकत्वाभावात् । भाष्ये— त्रित्वेन सङ्गृह्येति, अत्र स्कन्ध-

ऽध्ययनं दान"मिति गृहस्थाश्रम उच्यते । अध्ययनशब्दो वेदाभ्यासपरः। तपःशशब्देन वैखानसपारिव्राज्ययोर्ग्रहणम्, उभयोस्तपःप्रधानत्वात्। तपःशब्दो हि कायक्लेशे रूढः, स च द्वयोरपि समानः। ब्रह्मचारिधर्म एव ब्रह्मचर्यशब्देनाभिधीयते, "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति परत्र श्रूयमाणो ब्रह्मसंस्थशब्दो यौगिकः सर्वाश्रमसाधारणः, सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्मसंस्थासम्भवात्। ब्रह्मणि संस्थासंस्थितिर्ब्रह्मसंस्थत्वं, तच्च सर्वेषां सम्भवत्येव। ब्रह्मनिष्ठाविकलाः केवलाश्रमिणः पुण्यलोकभाजः; तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठोऽमृतत्वभाग्भवति। तदेतद्विस्पष्टमुक्तं भगवता पराशरेण "प्राजापत्यं ब्राह्मणाना"मित्यारभ्य "ब्राह्मं संन्यासिनां स्मृत" मित्यन्तेन वर्णानामाश्रमाणां च केवलानां ब्रह्मलोकप्राप्त्यन्तं फल-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

विषयः परैर्व्याख्यातः, तद्व्यावृत्त्यर्थमाह (ब्रह्मसंस्थ इति) यौगिकः— यौगिकत्वात्, अनेन 'क्लृप्तावयवशक्त्यैवे'त्याद्युक्तनयात् ब्रह्मसंस्थशब्दस्य चतुर्थाश्रमपरत्वानुपपत्तिरुक्ता, उक्तार्थानुपपत्त्याऽपि न तथाऽर्थो वर्णनीय इत्याह (सर्वेषामिति) तस्यामेव श्रुतौ 'पुण्यलोकभाजः' इत्युक्तम्, तद्व्याचष्टे (ब्रह्मनिष्ठाविकला इति) (तदेतदित्यादि) अभिदधता पराशरेणेत्यन्वयः, 'ये चेमेऽरण्ये' इत्यादिवाक्यस्य देवयानविधिपरत्वादाश्रमविधिपरत्वाभाव उक्तः पूर्वप-

* भावप्रकाशिका *

शब्दो यद्याश्रमपरो न स्यात् ततो यज्ञादीनां प्रातिस्विकोत्पत्तीनां क्रियपेक्षय त्रित्वसङ्ख्या व्यवस्थाप्यते, एकैकाश्रमोपगृहीतत्वे स्वाश्रमधर्माणां त्रित्वाच्चद्वयं

मभिधाय "एकान्तिनः सदा ब्रह्मध्यायिनो योगिनो हि ये। तेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः" इति तेष्वेव ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तिमभिदधता। अतो गृहस्थाश्रमतुल्या ऊर्ध्वरेतस आश्रमा अपि दृश्यन्त इति तेऽप्यनुष्ठेयाः। "ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तपः इत्युपासते" इति च अरण्ये– इति तपःप्रधानाश्रमप्राप्त्यपेक्षत्वाद् देवयानविधानस्य तत्रापि तत्प्राप्तिरङ्गीकरणीया ॥ १९ ॥

परामर्शपक्षे विधानपक्षे च गृहस्थाश्रमतुल्यमेषामप्यनुष्ठेयत्वमित्युपपाद्य विधिरेवायमाश्रमाणां सर्वेषां नानुवाद इत्युपपादयितुमाह—

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

वाशब्दोऽवधारणार्थः । विधिरेवायमाश्रमाणाम्, धारणवत्; यथा दिष्टाग्निहोत्रे "अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवेभ्यो धारयति" इत्यत्रानु-

* श्रुतप्रकाशिका *

क्षिणा, तत्परिहरति (ये चेमेऽरण्य इति) देवयानविधानार्थं कृतोऽप्यनुवादो वानप्रस्थपारिव्राज्ययोः प्रमाणान्तरप्राप्तिसापेक्ष इति तत्रापि विधिरस्त्येवेत्यर्थः ॥१९॥

उत्तरसूत्रशङ्कामाह (परामर्शपक्ष इति)।

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ इयमस्मिन् सूत्रे कृत्वा चिन्तेत्याह (ब्रह्मचर्य

* भावप्रकाशिका *

त्रित्वे व्यवस्थापयितुमिति, आश्रमप्रतिज्ञोपपत्तिरिति भावः ॥ * ॥

भाष्ये– दिष्टाग्निहोत्रे– इति, मृताग्निहोत्र इत्यर्थः, दिष्टाग्निहोत्रे श्रूयते

वादसरूपादपि वाक्यादुपरि धारणस्याप्राप्तत्वाद्विधिराश्रीयते; तदुक्तं शेषलक्षणे [1]"विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्" इति ; तथा अत्राप्यप्राप्तत्वाद्विधिरेवाश्रयणीयः [2]"ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इति जाबालानामाश्रमविधिमसन्तमिव कृत्वा एतेष्वन्यपरेष्वपि वाक्येष्वाश्रमप्राप्तिरवश्याश्रयणीयेत्युपपादितम् । एवमाश्रमान्तरविधानादृणश्रुतिर्यावज्जीवश्रुतिरपवादश्रुतिश्चाविरक्तविषया एवेति वेदितव्याः । अन्याश्च

* श्रुतप्रकाशिका *

समाप्येत्यादिना) ऋणश्रुतिः 'त्रिभि ऋणवान् जायते' इत्यादिका, अपवादश्रुतिः 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' इत्येषा 'स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुष'मित्यादिका आश्रमविशेषधर्मानुवृत्तिपराः श्रुतयोपि तत्तदाश्रमाणां तत्तद्धर्मानुवृत्तिपराः, न स्वाश्रमान्तरधर्माणां ब्रह्मविद्याङ्गत्वनिरोधिन्य इत्याह (अन्याश्चेति) । अधिकरणार्थमुपसंहरति (अत इति) ऊर्ध्वरेतसां ब्रह्मविद्याविधानेन विद्याया गृहस्थाश्रमधर्मं प्रत्यङ्गत्वाभावेन पृथक्-

* भावप्रकाशिका *

'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्येषोऽनुवादः, वर्तमानोपदेशात् हिशब्दाच्चाचाराच्च उपरिधारणप्राप्तेः हविषोऽभ्यर्हितद्रव्यत्वात् प्रच्छादनं येन केनचित्प्राप्नोति, ततः 'स्रुग्दण्डे समिधमुपसङ्गृह्यानुद्रवति' इतिवाक्यान्तरप्रतिपत्तौ समिन्नियम्यते, तस्मादनुवाद इति प्राप्ते समिधो हविराच्छादनासमर्थत्वात् स्रुग्दण्ड इत्यनेन हविषः प्राग्देशस्य प्राप्तत्वेऽपि हविष उपर्यप्राप्तत्वात् विधिरिति स्थितं तृतीये । 'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते' इति, एषेति च्छेदः, भाष्ये— अविरक्तविषया एवेति, गृहस्थस्य

1. पूर्वमी० ३-४-१५ ॥ | 2. जाबालो० ४-ख० ॥

ब्रह्मविदः कर्मणामाप्रयाणादवश्यकर्तव्यताविधायिन्यः श्रुतयः स्मृतयश्च स्वस्वाश्रमधर्मविषयाः । अत ऊर्ध्व-रेतस्सु च ब्रह्मविद्याविधानाद्विद्यात पुरुषार्थ इति सिद्धम् ॥ २० ॥

पुरुषार्थाधिकरणं समाप्तम् ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

फलसाधनत्वात् विद्यातः पुरुषार्थसिद्धिरित्यर्थः ।

इतरे त्रयोऽपि 'विभागः शतवत्' इत्येतत्पुरुषभेदेन विभागपरमाहुः, 'आभ्यां शतं देय'मित्युक्ते पञ्चाशदेकस्य पञ्चाशदन्यस्येति विभागवदिति, तदयुक्तं 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इत्येकस्मिन्नेव पुरुषे द्वयोरन्वारम्भणप्रतीतेस्तदविरो-धेन विभागस्य दर्शनीयत्वात् ।

परे चापरे चाध्ययनस्यार्थावबोधपर्यन्ततामिच्छन्तो मात्रशब्दस्य वेदान्त-सिद्धगात्मज्ञानव्यवच्छेद्यमिति तस्य न कर्मशेषतेत्याहुः, तच्चायुक्तं, सूत्राक्षा-रस्यादर्थावबोधपर्यन्तायाः शब्दस्वारस्यार्थानुपपत्तिविरहविध्वस्तत्वाच्च, त्रयेऽपि 'ना-विशेषा'दिति सूत्रं विदुष एवायं नियम इति विशेषाभावादविद्वद्विषयोऽयं 'कुर्व-न्नेवे'ति नियमः– इति व्याचक्षते, तदप्ययुक्तं ब्रह्मविदः प्रकृतत्वात्, अतः स्वतन्त्रकर्मविषयत्वे विशेषाभावाद्विद्याङ्गकर्मविषयत्वेनापि नियमोपपत्तिरूपतया व्याख्यानं युक्तम् । अन्ये तु– 'परामर्शं जैमिनि'रित्याद्यधिकरणान्तरं वर्ण-

* भावप्रकाशिका *

उत्सर्गेष्टिपूर्वकत्यागे दोषादर्शनात् अविहितत्यागविषयैव दोषश्रुतिः, ततश्च प्रविव्रजिषोर्विरक्तस्य त्यागविधिसद्भावात् विहितस्त्यागो न दोषावहः, नच कर्माधिकृतान्धपङ्गुबधिरादिविषया पारिव्राज्यश्रुतिरिति वक्तुं शक्यम्, अवि-शेषश्रवणात्, जाबालश्रुतौ 'व्रती वा अव्रती वा स्नातको वा अस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा' इति पृथग्विधानात् । अतः प्रतिपन्नं गार्हस्थ्यं 'प्रमा-दादज्ञानाद्वा उद्वासयितुं प्रवृत्तं प्रति वा अविरक्तं प्रति वा वीरहा वा' इतिश्रुति-

* श्रुतप्रकाशिका *

यन्ति, तदपि तादर्थ्यनैरन्तर्याभ्यामयुक्तम् । परे त्वेकाधिकरणमिच्छन्त एव 'विधिर्वा धारणव' दित्यत्र 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यादौ विषये तपःशब्दो वनस्थमात्रपरः, ब्रह्मसंस्थशब्दः परिव्राजकवाची, त्रयाणां पुण्यलोकभाक्त्वमुक्त्वा ब्रह्मसंस्थस्यामृतत्वप्राप्तिवचनात्, यथा देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ अन्यतरो महाप्राज्ञ इत्युक्ते विष्णुमित्रो महाप्राज्ञ इत्युक्तं स्यात्, न तु यज्ञदत्तवद्दिति, तदनुपपन्नम्, तपश्शब्दस्य वनस्थमात्रपरत्वेऽपि ब्रह्मसंस्थशब्दस्य यौगिकत्वसम्भवेन प्रोक्षणीन्यायात् परिव्राजि रूढिकल्पनानुपपत्तेः प्रकृताश्रमत्रयमात्रावलम्बनत्वेनास्य वचनस्य परिव्राजामऽमृतत्वप्राप्तौ प्रमाणत्वाभावप्रसङ्गात्, अतस्तेषां खल्वेषां सतां भूतानां त्रीण्येव बीजान्यण्डजं जीवजमुद्भिज्ज'मित्यवधारणे सत्यपि स्वेदजोद्भिज्जयोरिवानवधारणस्थले तपश्शब्देनाश्रमद्वयस्य तन्त्रेणोपादानोपपत्तेः, पुण्यलोकभाक्त्वामृतत्वयोस्तेष्वेवाश्रमेषु

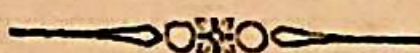
* भावप्रकाशिका *

रुपपन्नेति भावः । (परे त्वित्यादि) (ऐकाधिकरण्यमित्यादि) यद्यपि कल्पतरावधिकरणभेदः सूचितः, तथापि भाष्यभामत्योरनुक्तत्वादेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् (इत्यादौ विषय इति) विषयवाक्य इत्यर्थः, (देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञावित्यादि) अन्यतरः कश्चिदित्यर्थः, ननु च शाङ्करभाष्ये— नह्येवं भवति देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ, अन्यतरस्तु तयोर्महाप्राज्ञ इति, भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ विष्णुमित्रस्तु महाप्राज्ञ इतीदृशोक्त्यसम्भवपरतैव प्रतीयते, नत्वीदृशीमुक्तिमभ्युपगम्य यज्ञदत्तस्योच्यमानत्वनिषेधपरत्वमिति चेन्न, न ह्येवं भवति, वह्निस्सेककरणमित्युक्ते वह्नेस्सेककरणत्वमित्युच्यमानत्वं न सम्भवतीत्यस्यार्थस्य फलितत्वदर्शनात् फलितार्थमादायाऽनुवादोपपत्तेः । किञ्च दार्ष्टान्तिके 'त्रय एते पुण्यलोका भवन्ति' 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति श्रुतावुक्तेरसिद्धतया उक्ति सिद्धवत्कृत्यैवेदृश्योक्त्या उच्यमानत्वं न प्राङ्निर्दिष्टानाम् । अपि तु ततोऽन्यस्य परिव्राज इत्यस्यिन्नर्थ एव दृष्टान्तस्योपन्यसनीयतया दृष्टान्तेऽप्युक्तिं सिद्धवत्कृत्यैव प्राङ्निर्दिष्टानां नोच्यमानत्वं दृष्टम्, अपि तु ततोन्यस्यैवेति, एवमुपन्यासस्योचितत्वेन तत्रैव शाङ्करभाष्यस्यापि तात्पर्यमभिप्रेत्य तथाऽनूदितमिति द्रष्टव्यम् (प्रकृताश्रमत्रयेति) केवलयो-

* श्रुतप्रकाशिका *

विद्वदविद्वद्विषयत्वेनोपपत्तेः, प्राजापत्यं गृहस्थानामित्यादिस्मृत्यैकार्थ्याच्चाश्रमचतुष्टयविधिः । न च कर्मावरुद्धत्वेनाश्रमान्तराणामात्मानुसन्धानानवकाशः कर्मानवरुद्धकालबाहुल्यात्, न हि सर्वस्मिन्नहोरात्रे उपासीतेति विधिः, अन्यथा जनकादीनामात्मवेदनादपवर्गप्राप्तिवचनानुपपत्तेः, उभयभावनानिष्ठगोचरशास्त्रवैयर्थ्यं च स्यात् । यत्तु देवदत्तयज्ञदत्तौ मन्दप्रज्ञौ अन्यतरो महाबुद्धिरिति निदर्शनं तत्रापि कालभेदेन यज्ञदत्तादिविपर्ययत्वं युज्यते, दृष्टान्तवैषम्यं च, तत्र धर्म्यन्तरोपस्थापकान्यतरशब्दसमभिव्याहारात् यौगिकस्य महाबुद्धिशब्दस्य धर्म्यन्तरनिष्ठत्वं युक्तम्, इह तु ब्रह्मसंस्थशब्दातिरेकेण विशेष्यसमर्पकपदाभावात् प्रकृतविषयत्वमेव स्यात् ॥ २० ॥

पुरुषार्थाधिकरणं समाप्तम् ॥

* भावप्रकाशिका *

गिकानाम् आग्नेयीन्यायेन सन्निहितगामित्वादिति भावः (कालभेदेनेति) पूर्वं मन्दप्रज्ञस्यैव इदानीं शास्त्राभ्यासपाटववशेन महाप्राज्ञत्वसम्भवादिति भावः (धर्म्यन्तरोपस्थापकेति) अन्यतरश्चासौ शब्दश्च अन्यतरशब्दः, नत्वन्यतर इत्ययं शब्द इति भणितव्यम्, ततश्च निर्दिष्टमन्दप्रज्ञापेक्षया धर्म्यन्तरोपस्थापकस्य वयनिर्दिष्टपदद्वयान्यतरभूतमहत्पदसमभिव्याहारादित्यर्थः, (यौगिकस्येति) यौगिकस्यापीत्यर्थः (इह तु ब्रह्मसंस्थशब्दातिरेकेणेति) त्रिष्वेवाश्रमेषु ब्रह्मसंस्थश्चेदमृतत्वभाग्भवतीत्यर्थकत्वेपि विरोधाभावादित्यर्थः । किञ्च ब्रह्मसंस्थपदस्य चतुर्थाश्रमपरत्वे उर्ध्वरेतस आश्रमा न सन्ति 'त्रयोः धर्मस्कन्धाः' इति तु विधेयब्रह्मसंस्थतास्तुतये अनुवादमात्रमित्येवमर्थकतया प्रवृत्तस्य 'परामर्शं जैमिनिरचोदना'दिति सूत्रस्य व्याहतार्थत्वप्रसङ्गः, तथा हि सति ब्रह्मसंस्थताविधिरेव संन्यासविधिरूपत्वेन उर्ध्वरेतसामाश्रमस्य सिद्धत्वेन पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरप्रवृत्तेरिति द्रष्टव्यम् । अत्र परमहंसस्य शिखोपवीतादावश्यकत्वं शतदूषण्यामाचार्यैरेव प्रपञ्चितमिति नात्र प्रयत्यते ॥ * ॥

इति पुरुषार्थाधिकरणम् ।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

२ अधिकरणम्

इदमिदानीं चिन्त्यते,– [1]"स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो य उद्गीथः" इति एवंजातीयकानि वाक्यानि क्रत्ववयवभूतोद्गीथादिस्तुतिमात्रपराणि ? आहोस्विदुद्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधानार्थानि– इति । अत्र प्रतिपादितमुपासनपरत्वमङ्गीकृत्योपासनस्य पुरुषार्थत्वेन क्रतुषूपादा-

* श्रुतप्रकाशिका *

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ अनन्तराधिकरणद्वयं प्रासङ्गिकम्, ब्रह्मसंस्थस्तुत्यर्थगनूदितत्वं पूर्वपक्षीकृत्याश्रमद्वयस्य विधानमुक्तम्, एवं स्तुतिप्रसङ्गात् रसतमत्वप्रतिपादकवाक्यानि स्तुतिपराणि, उत नेति शङ्का जायत इति प्रासङ्गिकी सङ्गतिः, पूर्वं सप्तानां रसानां प्रतिपादितत्वादुद्गीथस्याष्टमरसत्वम्, 'स एष रसाना' मित्यादिवाक्यानि किमुद्गीथादिस्तुतिमात्रपराणि ? उतोद्गीथादिषु रसतमत्वादिदृष्टिविधिपराणि, किमेषामर्थवादत्वसमाश्रयणं न्याय्यम्, उत विधिपरत्वम्, अपूर्वत्वं किं विधित्वमव-

* भावप्रकाशिका *

(अनन्तराधिकरणद्वयमिति) पुरुषार्थाधिकरणापेक्षयेति शेषः । भाष्ये– परमः परार्ध्य इति, परमात्मप्रतीकत्वात्परमः परस्य ब्रह्मणः अर्धं स्थानमर्हतीति परार्ध्यः, (पूर्वं सप्तानां रसानामिति) 'एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसोऽपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचस्साम रसः साम्न उद्गीथरसः' इति पृथिव्यादीनां सप्तानां पूर्वं रसानां कीर्तितत्वादित्यर्थः । भाष्ये– अत्र प्रतिपादितमुपासनपरत्वमित्यादि, नन्वस्मिन्नधिकरणे 'स एष रसानां रसतमः' इत्या-

1. छा० ५-१०-१ ॥

नानियम उक्तः। किं युक्तं? स्तुतिमात्रपराणीति। कुतः? उद्गीथाद्युपादानात्। क्रत्वङ्गभूतानि ह्युद्गीथादीन्युपादाय तेषां रसतमादित्वं प्रतिपादितम्, यथा जुह्वादीनां पृथिव्यादित्वं प्रतिपादयतो वचनस्य "इयमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीयः" इत्यादिकस्य तत्स्तुतिमात्रपरत्वम्, तथेहापि। तदिदमाशङ्कते—स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेत्—इति। उद्गीथाद्युपादानात्तत्स्तुतिमात्रमेवैषां वाक्यानां विवक्षितमिति चेत्—

* श्रुतप्रकाशिका *

गमयति, नेति, न चेदर्थवादत्वस्य न्याय्यत्वात् स्तुतिपराणि, अवगमयति चेद् विधिपरत्वस्य न्याय्यत्वात् रसतमत्वादिदृष्टिविधिपराणि, उद्गीथाद्युपासनानां पुरुषार्थत्वं प्रागुक्तं तत्कथमुपासने संशय इत्यत्राह (अत्र प्रतिपादितमिति) उद्गीथाद्युपादानादित्येतद्विवृणोति (क्रत्वङ्गेति) ततः किमित्यत्राह (यथेति) ननु क्रत्वङ्गोपादानपूर्वकप्रतिपादनं स्तुतिश्चेत्, क्रत्वङ्गजुहूपादानपूर्वकपर्णतापतिपादनमपि स्तुतिः स्यात्, नैवं क्रत्वङ्गोपादानपूर्वकस्य पुरुषेण साधयितुमशक्यगुणप्रतिपादनस्यैव स्तुतिरूपत्वात्। शङ्काया अनुसूत्रतामाह (तदिदमिति) उक्तमर्थं सूत्राक्षरेषु दर्शयति (उद्गीथादीति)।

* भावप्रकाशिका *

दिवाक्यानामुपास्यविशेषसमर्पकत्वम्, उत स्तुतिपरत्वमित्येव चिन्ता प्रक्रियते, ननु 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यादिवाक्यानामपि उपासनविधिपरत्वमस्ति, नेति विचारः प्रवर्तते, तेषां वाक्यानामनुदाहृतत्वादिति चेत्—नैवम्, रसतमादिवाक्यानामपि स्तावकत्वमिति पूर्वपक्षिणो ह्ययमभिप्रायः, अत्र 'उद्गीथमुपासीत' इति नोपासनं विधीयते, उद्गीथविधिसिद्धानुष्ठानौपयिकज्ञानसामान्यवाची उपासनशब्दः, अतोऽनुवाद एव। अतश्च रसतमादिवाक्ये समभिव्याहृतविध्यभावेन तदेकवाक्यतया स्तावकत्वाभावेन उद्गीथपदोपस्थापितक्रतुप्रकरणगतोद्गीथविध्येकवाक्यतयैव रसतमादिवाक्यानां स्तावकत्वम्।

अत्रोत्तरं-नापूर्वत्वादिति। न स्तुतिमात्रत्वमुपपद्यते; कुतः अपूर्वत्वात्-अप्राप्तत्वात्। न ह्युद्गीथादयो रसतमादितया प्रमाणान्तरेण प्रतिपन्नाः, येन तत्प्रशस्त्य-

* श्रुतप्रकाशिका *

(अत्रोत्तरमित्यादि) अपूर्वत्वादित्येतद्व्याचष्टे (अप्राप्तत्वादिति) तदुपपादयति (नहीति) स्तुतिर्हि प्रमाणान्तरप्राप्तगुणानुवादेन वा-अप्राप्तगुणविधानेन वा-मुख्यवृत्त्युपस्थापितगुणासम्भवे वृत्त्यन्तरोपनीतगुणान्वयेन वा क्रियते, तत्र प्रमाणान्तरप्राप्तगुणानुवादरूपस्तुत्यनुपपत्तौ हेतुः सूत्रे कण्ठोक्तः, तर्ह्यप्राप्तगुणविधानेन स्तुतिरियं स्यात्, यद्रसतमत्वादिकथनमिति चेन्न, उद्गीथादेः रसतमत्वादिकत्वस्यायोग्यत्वादयोग्यार्थस्य च विधातुमशक्यत्वात्, तद्विधानेन स्तुत्यनुपपत्तेरिति परिहारः सूत्रे भाष्ये चाभिप्रेतः। ननु मुख्यार्थायोग्यत्वे सति 'इयमेव जुहू'रित्यादाविव वृत्त्यन्तरोपनीतगुणान्वयेन स्तुतिः स्यात्, यदि स्वरूपेणान्वयायोग्यस्यापि रसतमत्वादेरारोपणस्य शक्यत्वात् दृष्टिविधिः, तर्हि 'इय-

* भावप्रकाशिका *

नच स्तावकवाक्यानां स्तुतिविधिसमभिव्याहारनियमोऽस्ति 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि यद्ब्राह्मणानीतराणि' इत्यतिदिष्टेष्वर्थवादेषु व्यभिचारादित्येकः पक्षः, 'उद्गीथमुपासीत' इत्युपासनाविधिमभ्युपेत्य तदेकवाक्यतया तस्तावकत्वम् नोपासनाविषयसमर्पकत्वम्। 'ओमित्येतदक्षर'मित्यनेनैव उपासनविषयसमर्पणादिति द्वितीयः पक्षः, तत्र द्वितीयपक्षे उपासनानां सद्भावेपि प्रथमपक्षे उपसनाविध्यभावात् अत्र प्रतिपादितमुपासनाविधिपरत्वमित्येतत्तदभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् (स्तुतिर्हि प्रमाणान्तरप्राप्तेति) 'विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते। भूतार्थवादस्तद्धानात् अर्थवादस्त्रिधा मतः' इति वाक्यविद्भिरुक्तत्वात्, मानान्तरविरोधे गुणवादो यथा 'यजमानः प्रस्तरः' 'ग्रावाणः प्लवन्ते' इत्यादौ। मानान्तरावधारिते अनुवादो यथा 'अग्निर्हिमस्य भेषज'मिति। साधकबाधकप्रमाणाभावे भूतार्थवादो यथा- 'वज्रहस्तः पुरन्दरः' इत्यादौ। (अप्राप्तगुणविधानेन वेति) अप्राप्तधर्मोपदेशेन भूतार्थवादेनेत्यर्थः। अतश्च कथं गुणविधायकस्यार्थवादान्तर्भाव इति शङ्का न कार्या

बुद्ध्युत्पत्त्यर्थं रसतमादित्वेनानूद्येरन्। न चोद्गीथादि- विधिरत्र सन्निहितः, येन "इयमेव जुहूः स्वर्गो लोक आहवनीयः" इत्यादिवत्तदेकवाक्यत्वेन यया कयाचन विधया तत्स्तुतिपरत्वमाश्रीयेत। अतः क्रतुवीर्य- वत्त्वादिफलसिद्ध्यर्थमुद्गीथादिषु रसतमादिदृष्टिविधा- नमेव न्याय्यम् ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

उपासीतेत्यादिभावशब्दाच्च विधिपरत्वमेव न्याय्यम्,

---

* श्रुतप्रकाशिका *

मेव जुहू'रित्यादिष्वपि दृष्टिविधिः स्यादित्यत्राह (न चोद्गीथादिविधिरिति) आदिशब्देन पञ्चविधसामविध्यादिकं गृह्यते (यया कयाचन विधया) अमुख्य- वृत्त्येत्यर्थः। इयमेवेत्यादिवाक्यस्य कर्मविधिप्रकरणसन्निधानात् "सम्भवत्ये- कवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते" इति न्यायादेकवाक्यत्वसिद्ध्यर्थमसुख्यवृत्त्या स्तुतित्वमाश्रितम्, अत्र तु तथा सन्निहितत्वाभावेनैकवाक्यत्वाभावात् स्तुति- त्वानुपपत्तिरित्यर्थः। सूत्रव्याख्यानमधिकरणार्थेन निगमयति (अत इति) ॥ २१ ॥

पूर्वं पूर्वपक्षयुक्तिः परिहृता, स्वपक्षसाधकहेतुरनन्तरसूत्रेणाभिधीयते। भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥ उद्गीथादिविधेरत्राभाव उक्तः पूर्वसूत्रे, अत्र

* भावप्रकाशिका *

(अत्र तु तथा सन्निहितत्वाभावेनेति) 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि' इत्यादिवच- नबलात् पञ्चसञ्चरविध्येकवाक्यत्वमिति भावः ॥ ६ ॥

भाष्ये— विधिपरत्वमेव न्याय्यमिति, विस्पष्टविधिविभक्तिश्रवणात् ध्या- नपर्यायस्योपासनस्याऽप्राप्तत्वाच्च उपासनविधिपरत्वमेव न्याय्यम्। ततश्च सम- भिव्याहृतोपासनविध्येकवाक्यत्वे सति नासमभिव्याहृतोद्गीथविध्येकवाक्यत्वं युक्तमित्यर्थः। नन्वस्तु समभिव्याहृतोपासनविध्येकवाक्यत्वं, तथापि स्तुत्यर्थत्वे- नान्वयः किन्न स्यादिति शङ्कामुपसंहारव्याजेन निरस्यति, भाष्ये— तस्मादु-

विधिप्रत्ययुक्तो हि क्रियाशब्दो विधेयमेव स्वार्थमवगमयति । तस्मादुपासनविधानार्था एताः श्रुतयः ॥२२॥

स्तुतिमात्राधिकरणं समाप्तम् ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥

३ अधिकरणम् । [1]"प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम [2]"श्वेतकेतुर्हारुणेय आस" इत्ये-

* श्रुतप्रकाशिका *

तूपासनविधेः सद्भाव उच्यते, भावः—क्रिया, विधिप्रत्ययुक्तो भावशब्दोऽत्र विवक्षितः ॥ २२ ॥ स्तुतिमात्राधिकरणं समाप्तम् ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २३ ॥ इदमपि प्रासङ्गिकमधिकरणम्, रसतमादिवाक्यानां स्तुत्यर्थत्वं पूर्वपक्षीकृत्योपासनपरत्वं स्थापितम्, एवं प्रातर्दनादीन्याख्यानानि किं स्तुत्यर्थानि ? उत पारिप्लवार्थानीति शङ्कया सङ्गतिः, पारिप्लवाः— आख्यानानि, इह पारिप्लवशब्देनाख्यानशंसनं विवक्षितं 'श्वेतकेतु-

* भावप्रकाशिका *

पासनविधानार्था एताश्श्रुतय इति, उपास्यत इत्युपासनम्, कर्मणि बहुवचनात् ल्युट्, उपास्यविधानार्था इत्यर्थः, यद्वा उपासने विषयविधानार्था इत्यर्थः, उपासनविषयसमर्पकतया प्रवृत्तिविशेषपरत्वे सम्भवति व्यर्थप्रयासस्तुत्यर्थत्वकल्पनायोगादिति भावः ॥ ७ ॥

इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ।

(शङ्कया सङ्गतिरिति) विचारणासङ्गतिरित्यर्थः, ननु 'दक्षिणत आहवनीयस्य हिरण्यकशिपावासीनोऽभिषिक्ताय पुत्रामात्यपरिवृताय राज्ञे पारिप्लवमाचक्षीत प्रथमेऽहनि 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इति पारिप्लवशब्दस्याऽऽख्यानाभिधायकत्वदर्शनात् कथमाख्यानानां पारिप्लवनामकशंसार्थत्वपूर्वपक्ष इत्यत आह (पारिप्लवा आख्यानानि इह पारिप्लवशब्देन आख्यानशंसनं विवक्षितमिति)

[1]. कौ० ३-१ ॥ | [2]. छा. ६-१-१ ॥

वमादीनि वेदान्तेष्वाख्यानानि किं पारिप्लवप्रयोगार्थानि, उत विद्याविशेषप्रतिपादनार्थनीति चिन्तायाम् "आख्यानानि शंसन्ति" इत्याख्यानानां पारिप्लवे विनियोगान्न विद्याप्रधानत्वं न्याय्यमिति चेत्—न सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवप्रयोगे विनियोग-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

र्दुरुषेयः' इत्यादिवाक्यानि किं पारिप्लवप्रयोगार्थानि ? उत विद्याविधानार्थानि, किं पारिप्लवे सर्वाख्यानानां विनियोगः ? उत मन्वाद्याख्यानानामेवेति, किम् 'आख्यानानि शंसन्ती'त्याख्यानशब्दः सर्वाख्यानपरः, उत मन्वाद्याख्यानपरः, किमाख्यानविशेषाम्नानमाख्यानशब्दस्य विशेषपरतामवगमयति, नेति, न चेदाख्यानशब्दस्य सर्वाख्यानपरतया सर्वेषां तत्र विनियुक्तत्वात सर्वाख्यानानि पारिप्लवार्थानि स्युः, विशेषपरतामवगमयति चेदाख्यानशब्दस्य मन्वाद्याख्यानविशेषविषयतया तेषामेव पारिप्लवे विनियोगात् श्वेतके-

* भावप्रकाशिका *

शंसनं शस्त्रम्, आख्यानसाध्यं शस्त्रमित्यर्थः । परिप्लुत्य परिप्लुत्य शंसनमिति पारिप्लवशब्दस्य शस्त्रेपि वृत्त्युपपत्तेरिति भावः, भाष्ये— विद्याविशेषप्रतिपादनार्थानीति 'ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य मीमांसांचक्रुः' इत्याख्यायिकया विद्यायाः परमात्मविषयस्वरूपविशेषप्रतिपत्तेः 'मटचीहतेषु कुरुष्वाटक्या सह जायया' इत्याख्यायिकया विद्यायां भक्ष्यनियमनादिरूपविशेषप्रतिपत्तेर्दर्शनात् तदर्थानीत्यर्थः, तथा आख्यायिकाश्रवणे अनवहितानामपि अवधानसम्पादनेन प्रतिपत्तिसौकर्यार्थानीत्यर्थः, ननु पारिप्लवे वाक्येन विनियुक्तानामपि सन्निधेर्विद्यार्थत्वमपि स्यादिति शङ्कां निरस्यति, भाष्ये— न विद्याप्राधान्यं न्याय्यमिति, 'वेधाचर्थभेदा'दिति न्यायविरुद्धमिति भावः । ननु 'एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः तस्मादेतेनेष्ट्वा अथान्येन यजेत' इत्यत्राऽन्यशब्दस्य ज्योतिष्टोमेतरसर्वक्रतुपरामर्शिनः 'यो वै त्रिवृदन्यं यज्ञक्रतुमापद्यते स तं दीपयति यः पञ्चदशम्' इत्यादिवाक्यशेषगतत्रिवृदादिस्तोमकक्रतुसङ्कीर्तना-

मर्हन्ति । कुतः ? विशेषितत्वात् विनियोगस्य । "आख्यानानि शंसन्ति" इत्युक्त्वा तत्रैव "मनुर्वैवस्वतो राजा" इत्यादिना मन्वादीनामाख्यानानि विशेष्यन्ते । अतस्तेषामेव तत्र विनियोग इति गम्यते । तस्मान्न सर्वा वेदान्तेष्वाख्यानश्रुतयः पारिप्लवप्रयोगार्थाः, अपि तु विद्याविध्यर्थाः ॥ २३ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

तूपाख्यानादीनि विद्याविधानार्थानि स्युः, (विद्याविशेषप्रतिपादनार्थानि) स्तावकत्वेन प्रतिपादनार्थानीत्यर्थः । (विद्याविध्यर्था इति) विद्याविधेः स्तावकतया शेषभूता इत्यर्थः । प्रकरणोपात्तमात्रानभ्युपगमे आख्यानानन्त्यात्

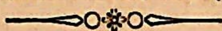
* भावप्रकाशिका *

नुसारेण तावन्मात्रे सङ्कुचितवृत्तित्वापत्त्या अनेकस्तोमकानां क्रतूनां ज्योतिष्टोमात् प्रागप्यनुष्ठानं स्यादिति, ततश्च 'एकस्तोमे वा क्रतुसंयोगात्' 'सर्वेषां वा चोदनाविशेषात् प्रशंसा स्तोमानाम्' इति पूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्राभ्यां प्रवर्तितेन पाञ्चमिकाधिकरणेन विरोधः स्यात्, तस्मादुपक्रमगतसर्वश्रुत्या विद्याप्रकरणगताख्यानानामपि कर्मसु विनियोगात् पारिप्लवार्थत्वमेव स्यात्, न विद्यार्थत्वमित्यस्वरसादाह (प्रकरणोपात्तेति) उपक्रमानुसारेण उपसंहारनयनस्यौत्सर्गिकत्वेऽप्यत्रानन्तशाखागतशंसनस्य अशक्यत्वेन सत एव उपक्रमगतसर्वश्रुतेः सङ्कोचकापेक्षासत्त्वात् वाक्यशेषेण चापेक्षितसमर्पणात् वाक्यशेषगतेष्वाख्यानेषु सङ्कोचः, यथा— 'अथैतस्य हारियोजनस्य सर्व एव लिप्सन्ते' इत्यत्र सर्वशब्दस्याऽसङ्कुचितसर्वपरत्वासम्भवेन सङ्कोचकापेक्षायां ज्योतिष्टोमे प्रकृतेषु ऋत्विक्ष्वेव सङ्कोचः, न सर्वेषाम्। किञ्च यद्युपक्रमगतसर्वश्रुत्या आख्यानानां सर्वेषां गृहीतिस्स्यात्, तदा 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्यादिवाक्यशेषविशेषणमनर्थकमेव स्यात्, नचार्थवत्त्वे सम्भवति आनर्थक्यं युक्तम्, अतः सङ्कोचः । 'यो वै त्रिवृदन्यम्' इत्यादिवाक्यशेषस्तु संयोगमात्रेणैवोपपद्यते, अन्यशब्देन चाविशेषः प्रतीयते, त्रिवृदादीनामनेकस्तोमकेष्वपि विनापि व्याप्त्या संयो-

तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॥ २४ ॥

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादिविधिनैकवाक्यतयोपबन्धाच्चाख्यानानां विद्याविध्यर्थान्येव तानीति गम्यते; यथा "सोऽरोदीत्" इत्येवमादेः कर्मविध्यर्थत्वम्; न पारिप्लवार्थत्वम् ॥ २४ ॥

पारिप्लवार्थाधिकरणं समाप्तम् ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥

४ अधिकरणम् स्तुतिप्रसङ्गादवान्तरसङ्गतिविशेषेणार्थद्वयं चिन्तितम् । विद्यावन्त ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणः सन्तीत्युक्तम् "ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि" इत्यादिभिः सूत्रैः । इदानीमूर्ध्वरेतसो यज्ञाद्यभावात्तद-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

अशक्यत्वं च स्यात् ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्योपबन्धात् ॥ २४ ॥ उपबन्धः– अन्वयः, (यथेति) हिरण्यदक्षिणयरवेवाक्येनैकवाक्यतयोपबन्धात्, सोऽरोदीदित्येवमादेः कर्मविध्यर्थत्वमित्यर्थः ॥ २४ ॥ पारिप्लवार्थाधिकरणं समाप्तम् ।

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥ व्याख्यातयोरधिकरणयोः प्रासङ्गिकत्वमाह (स्तुतिप्रसङ्गादिति) अस्याधिकरणस्य प्रथमाधिकरणेन सङ्ग-

* भावप्रकाशिका *

गमान्तेण दीपकत्वं सम्भवतीति वैषम्यमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

(हिरण्यदक्षिणयरवेवाक्येनेति) रजतहिरण्यस्येत्यर्थः, तस्माद्धिरण्यमिति श्रुतेरिति भावः ॥ * ॥

इति पारिप्लवार्थाधिकरणम् ।

भाष्ये– ऊर्ध्वरेतसो यज्ञाद्यभावादिति, ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपा-

ङ्गिका विद्या न सम्भवतीत्याशङ्क्याह—अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा–इति। यत ऊर्ध्वरेतस आश्रमिणो विद्यासम्बन्धित्वेन श्रुत्या परिगृह्यन्ते [1]"ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" [2]"ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते" [3]"एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" [4]"यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति" इत्यादिकया।

* श्रुतप्रकाशिका *

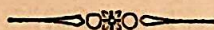
तिमाह (विद्यावन्त इति) (आशङ्क्याहेति) सूत्रे चशब्दः शङ्काद्योतक इति भावः । किं परिव्राजां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्ति ? नेति, किं यज्ञाङ्गिकैव विद्या, उताश्रमप्रयुक्तधर्माङ्गिका , किमूर्द्ध्वरेतसां विद्यासम्बन्धप्रतिपादकवाक्यानि विद्याया आश्रमधर्माङ्गकत्वमवगमयन्ति, नेति, न चेद्यज्ञाद्यङ्गकत्वाद्विद्यायां परिव्राजामनधिकारः, अवगमयन्ति चेदाश्रमधर्माङ्गतया परिव्राजां ब्रह्मविद्याधिकारः । अतश्शब्दार्थमाह (यत इति)।

छ भावप्रकाशिका छ

सते' इति विद्यासम्बन्धबोधकवाक्यानामान्यपर्यमाश्रयणीयमिति भावः, यदि च अवश्यमूर्ध्वरेतसां विद्यासम्बन्धो वक्तव्यः, तर्हि अङ्गानुप्रकृतविद्यायाः फलानवाप्तेः अङ्गभूतयज्ञाद्यनुष्ठानस्य आवश्यकत्वात् तदर्थं दारान्तरं परिगृह्याधानं कर्तव्यम् । नच दारपरिग्रहे सति उर्ध्वरेतस्त्वविरोधापत्तिः, विद्याङ्गकर्मार्थं दारपरिग्रहेपि भीष्मवदूर्ध्वरेतस्त्वोपपत्तेः, 'सोयमुपनयन्नादधीत होमसंयोगात्' इति पूर्वतन्त्राधिकरणपूर्वपक्षरीत्या पूर्वपक्षः, तत्र हि उपनयनाङ्गहोम आहवनीये कर्तव्यः, असिन्दारपरिग्रहे सति उपनयनविधिपूर्वकविद्याग्रहणोत्तरकालविहितो दारपरिग्रहः प्रजार्थो भविष्यतीति पूर्वपक्षः प्रवर्तितः, तद्वदत्रापि, नचाश्रमधर्मैरेव विद्याङ्गसिद्धेः यज्ञाद्यनुष्ठानार्थम् आधानदारसङ्ग्रहयोराक्षेपो न प्राप्नोतीति वाच्यम् , यज्ञेनेत्यादितृतीयाश्रुत्या विशिष्य यज्ञादीनामपि विद्याङ्गत्वविधानात्, कर्मत्यागश्रुतिस्तु विद्यानङ्गकर्मविषया। सिद्धान्तस्तु केवलपु-

१. छा. २-२३-१ ॥ २. छा. ५-१०-१ ॥ ३. बृ. ६-४-२२ ॥ ४. कठ. १-२-१५ ॥

अत एवोर्ध्वरेतस्सु विद्याऽग्नीन्धनाद्यनपेक्षा, अग्नीन्धनम्-अग्न्याधानम्, आधानपूर्विकाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मानपेक्षा तेषु विद्या । केवलस्वाश्रमविहितकर्मापेक्षेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अग्नीन्धनाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥

५ अधिकरणम् यदि विद्या यज्ञाद्यनपेक्षैवामृतत्वं

* श्रुतप्रकाशिका *

परे त्विदं सूत्रमाद्यधिकरणफलनिगमनपरमाहुः, अत एव- विद्यातः पुरुषार्थत्वाद्विद्यया फलोत्पत्तौ न कर्मापेक्षेति, इदं च निगमनमुत्पत्तावेव कर्मापेक्षेत्यनन्तरसूत्रे वक्तुं युक्तमिति, तदिदं मन्दफलत्वादनादरणीयं, पूर्वपक्षे युक्त्यन्तरे सम्भवति सङ्गते च सति तन्निरासपरत्वं हि सप्रयोजनम्, ऊर्ध्वरेतस आश्रमसद्भाव आसन्नत्वादत इति परामर्शयोग्यश्च ॥ २५ ॥

अग्नीन्धनाद्यधिकरणं समाप्तम् ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २६ ॥ सङ्गतिः स्फुटा, किं

❀ भावप्रकाशिका ❀

र्थमिव केवलधर्मार्थं दारसङ्ग्रहायोगात् 'धर्मे चार्थे च नातिचरितव्ये'ति स्मृतेः, भीष्मस्य तु धर्मप्रजोभयार्थे दारपरिग्रहे निर्वृत्त एव पितृप्रीत्यर्थमूर्ध्वरेतस्त्वप्रतिज्ञया पुत्रोत्पादनान्निवृत्तौ सत्यां दाराणां धर्मार्थत्वमात्रमवशिष्टमिति तेन यज्ञाद्यनुष्ठानम्, नतु ऊर्ध्वरेतस्त्वप्रतिज्ञानन्तरं केवलधर्मार्थदारसङ्ग्रहः, श्रुतिस्मृतिसिद्धनिकेतनत्वादिसंन्यासधर्मपर्यालोचनया न संन्यासिनो दारपरिग्रहादिकमुपपद्यत इति भावः (विद्यया फलोत्पत्तौ न कर्मापेक्षेति) क्रत्वर्थत्वाभावेन स्वशेषिभूतकर्मापेक्षा नास्तीत्यर्थः, निगमनप्रयोजनमाह (इदञ्च निगमनमिति) ॥ ❀ ॥ इति अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ।

यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्, यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव- इत्यादिभाष्यम-

साधयति; तर्हि गृहस्थेऽप्यपि तदनपेक्षैव साधयितु-
मर्हति, यज्ञादिश्रुतिरपि 'विविदिषन्ति' इति शब्दात्
कर्मणो वेदनाङ्गतां न प्रतिपादयतीति—अत आह—
सर्वापेक्षा—इति। यज्ञादिसर्वकर्मापेक्षैव विद्या कर्मवत्सु
गृहस्थेषु, कुतः ? यज्ञादिश्रुतेः, "तमेतं वेदा-
नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
तपसाऽनाशकेन" इत्यादिना यज्ञादयो हि विद्या-
ङ्गत्वेन श्रूयन्ते । यज्ञादिना विविदिषन्ति वेदितु-

* श्रुतप्रकाशिका *

गृहस्थस्य यज्ञादिकर्मवतो विद्यायामधिकारः ? उत तद्रहितस्येति, यज्ञादि-
कर्म विद्याङ्गं, नेति, यज्ञेनेत्यादिश्रुतिर्विद्याङ्गतया यज्ञादिकर्म विनियुङ्क्ते,
नेति, किं कर्मणो विद्योत्पादकत्वं सम्भवति, नेति, असम्भवे—विनियोगा-
भावात् यज्ञादेर्विद्याङ्गत्वाभावात्तद्रहितस्य गृहस्थस्य विद्याधिकारः सम्भवेद्,
सम्भवति चेत्—विनियोगाद् यज्ञादेर्विद्याङ्गतया तद्वतो गृहस्थस्य विद्या-
धिकारः, (यज्ञादिश्रुतिरपीति) इच्छासाधनत्वं वदतीति भावः । (यज्ञादिसर्व-

* भावप्रकाशिका *

युक्तम्, प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये प्रत्ययार्थप्राधान्येन इच्छायामेव तृतीयया साधनत्व-
प्रतीतेरित्यत्राह (परमसाध्येच्छया विनेत्यादि) नन्वन्नद्वेषेण कार्श्यं प्राप्तस्य
तत्परिहारायान्यविषयौन्मुख्यलक्षणायामिच्छायां सत्यामपि उत्कटाजीर्णादिप्रयु-
क्तधातुवैषम्यदोषात् तत्र प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायत इति तद्रोचकौषधवत्
निरतिशयानन्दं ब्रह्म तत्प्राप्तौ विद्यासाधनमित्यर्थे प्राचीनबहुजन्मानुष्ठि-
तानभिसंहितनित्यनैमित्तिककर्मोपसञ्जातचित्तप्रसादमहिम्ना सम्पन्नविश्वासस्य पुरु-
षस्य ब्रह्मावाप्तौ तत्साधनविद्यायाञ्च औन्मुख्यलक्षणायामिच्छायां सत्यामपि
अनादिभवसञ्चितानेकदुरितदोषेण आस्तिककामुकस्य हेयकर्मणीव विषयभोग-
प्रावण्यं सम्पादयता प्रतिबन्धाद्विद्यासाधने श्रवणादौ प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जा-
यत इति प्रतिबन्धादिनिरासपूर्वकमिच्छासम्पादकयज्ञादिविधानमुपपन्नतरमिति

मिच्छन्ति, यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः। यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव यज्ञादिभिर्ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते; यथाऽसेर्हननसाधनत्वे सत्यसिना जिघांसतीति व्यपदेशः। अतो यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते। ज्ञानं च वाक्यार्थज्ञानादर्थान्तरभूतं ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यं विशदतमप्रत्यक्षतापन्नस्मृतिरूपं निरतिशयप्रियमहरहरभ्यासाधेयातिशयमाप्रयाणादनुवर्तमानं मोक्षसाधनमित्युक्तमस्माभिः पूर्वमेव; वक्ष्यति च

* श्रुतप्रकाशिका *

कर्मापेक्षैवेति) सूत्रे प्रतिज्ञापदानन्तरश्चशब्दोऽवधारणार्थ इति भावः। (ज्ञानसाधनत्वे सत्येवेति) परमसाध्येच्छया विनाऽवान्तरसाध्येषु प्रवृत्तिर्नोपपद्यते, यथा स्वर्गेच्छया विना स्वर्गार्थयज्ञादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः, एवं ज्ञानेच्छया विना तदर्थेच्छासिद्ध्यर्थप्रवृत्त्यनुपपत्तेः, सञ्जातज्ञानेच्छस्य चेच्छासिद्ध्यर्थप्रवृत्तिनैरपेक्ष्याच्च यज्ञादेरिच्छासाधनत्वं नोपपद्यत इति भावः। ज्ञानस्य न यज्ञाद्यपेक्षा, वाक्यादेव तदुत्पत्तेरित्यत्राह (ज्ञानं चेति) (आप्रयाणादनुवर्तमानमिति) अङ्गिनोऽनुवृत्त्या तदङ्गस्य कर्मणोऽनुवृत्तिरपेक्षितेति भावः। यज्ञादिषु प्रवृत्तिर्मनोवधानविरोधिनी स्यात् प्रवृत्तिरूपत्वादित्यत्राह

* भावप्रकाशिका *

चेन्न, सत्यम्, यद्यनेन वाक्येन कर्मणामिच्छादिसंयोगः प्रतिपाद्यते, तदा श्रुतनिर्वाहाय कथञ्चिदियं प्रणाड्याश्रीयेत, नत्वेतदस्ति, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्मध्ये प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमित्यौपगवादिदृष्टसामान्यन्यायापेक्षया इच्छाविषयतया शब्दबोध्य एव शब्दसाधनान्वय इति स्वर्गकामादिवाक्ये क्लृप्तविशेषन्यायस्य बलीयस्त्वात्, 'अश्वेन जिगमिषति' 'असिना जिघांसति' इत्यादिलौकिकप्रयोगे च अश्वादिरूपसाधनस्य 'तद्विजिज्ञासितव्यं' 'निदि-

[1]"आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इत्यादिना । एवंरूपं ध्यानमहरहरनुष्ठीयमानैर्नित्यैर्नैमित्तिकैः कर्मभिः परमपुरुषाराधनरूपैः परमपुरुषप्रसादद्वारेण जायते—इति यज्ञादिना विविदिषन्तीति शास्त्रेण प्रतिपाद्यते । अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु यज्ञादिनित्यनैमित्तिकसर्वकर्मापेक्षा विद्या । अश्ववत्— यथा पुरुषगमनसाधनभूतोऽश्वः स्वपरिकरबन्धपरिकर्मापेक्षः, एवं मोक्षसाधनभूताऽपि विद्या नित्यनैमित्तिककर्म-

* श्रुतप्रकाशिका *

(एवंरूपं चेति) अदृष्टद्वारोपकारकत्वान्न दोष इत्यर्थः ।

अश्ववत्— रथचर्यायोग्योऽश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते, तथा फलोत्पत्तौ न कर्मापेक्षत इति परे व्याचक्षते, फलोत्पत्तावनपेक्षत्वे प्रामाणिकेऽपि उत्पत्तावपेक्षैव सूत्रप्रतिपाद्या 'सर्वापेक्षे'ति प्रतिज्ञातत्वात्, अतः परोक्तव्याख्यानं क्लिष्टम् ।— अपरे तु विद्यायाः फलोत्पत्तावनुग्राहकत्वेन यज्ञाद्यपेक्षाऽस्ति नेति विचार्योऽस्तीति सिद्धान्तयन्ति, यज्ञादिवाक्ये फलसिद्धावपेक्षाप्रतीत्यभावात् वेदनसाधनत्वमात्रं हि तत्रावगम्यते, तेन न विद्यायाः फलसिद्धावुपकारकत्वम् अशाब्दत्वात् 'निचाय्य' 'तस्मिन् दृष्टे' 'तमेवं

* भावप्रकाशिका *

ध्यासितव्यम्' इत्यादिवैदिकप्रयोगे च तव्यप्रत्ययार्थीभूतविधेश्च सन्प्रत्ययाभिहितेच्छाविषय एव गमनान्वयस्य क्लृप्तत्वाच्च प्रकृत्यभिहितायां विद्यायामेवाऽन्वयस्य क्लृप्तत्वादिति भावः (उत्पत्तावपेक्षैव सूत्रप्रतिपाद्येति) यद्यपि परैः पूर्वसूत्रे फलोत्पत्तावनपेक्षत्वमस्मिन्सूत्रे विद्योत्पत्तौ कर्मापेक्षितत्वमित्येवोक्तम्, तथाप्यश्ववदित्यत्र यथाऽश्वो न लाङ्गलाकर्षणे विनियुज्यते, रथचर्यायान्तु युज्यते, एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलोत्पत्तौ नापेक्ष्यन्ते, उत्पत्तौ

1. ब्रा० ४-१-१ ॥

परिकरापेक्षा । तदिदमाह स्वयमेव भगवान् "यज्ञ दानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्" "यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति ॥ २६ ॥

सर्वापेक्षाधिकरणं समाप्तम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

विद्वान्' इत्यादिभिरुत्पन्नस्य वेदनस्य मोक्षसाधनत्वेऽन्यानपेक्षत्वप्रतीतिस्वारस्याच्च तदनुपपन्नम् ।— अन्ये तु विद्याया यज्ञाद्यपेक्षत्वे परिव्राजां विद्यानधिकारप्रसङ्गात् गृहस्थेष्वपि यज्ञाद्यनपेक्षेति पूर्वपक्षं कृत्वा गृहिणां परिव्राजां चाचारे समानेऽपि सङ्गतिनिवृत्तिरूपपारिव्राज्यस्य गार्हस्थ्यस्थाननिविष्टत्वात् कर्मतन्निवृत्तिरूपयोर्गार्हस्थ्यपारिव्राज्ययोर्ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पोपपत्तेः परिव्राजकेषु विद्यायामनपेक्षितस्य यज्ञादिकर्मणो गृहिष्वपेक्षा युज्यत इति सूत्रद्वयमेकाधिकरणं वर्णयन्ति, तदयुक्तम्— अधिकरणभेदस्यैव युक्तत्वात्, तथा हि किमुभयं सिद्धान्तसूत्रं, तर्हि यतिष्वनपेक्षाया गृहिष्वपेक्षायाश्च परस्परतादर्थ्याभावात्साध्यद्वयं स्यात्, तदानीमेकाधिकरणयमयुक्तम्, यद्युच्येत, आद्यं सूत्रं पूर्वपक्षविषयं यतिष्वनपेक्षत्वात्, गृहिष्वनपेक्षेत्येवमर्थपरमिति, तन्न यतिषु यज्ञानपेक्षविद्याधिकारस्याधिकरणान्तरसाध्यत्वात्, तस्य च तन्मूलपूर्वपक्षस्य चैकसूत्रप्रतिपाद्यत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च, 'ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि' इत्यत्रैव तत्समर्थनमाभिप्रायिकमिति च वाच्यं, विद्यानङ्गत्वसमर्थनोपक्षीणस्य सूत्रस्य विद्याधिकारसमर्थनेऽपि तात्पर्यकल्पने गौरवप्रसङ्गात् । अत आद्यसूत्रस्याधिकरणान्तरत्वं युक्तं, तथा सत्यनन्तराधिकरणपूर्वपक्षहेतुरर्थसिद्धः स्यात्

७ भावप्रकाशिका ७

स्वपेक्षयन्त इति, भाष्योक्तत्वात् फलोत्पत्तावनपेक्षाप्यस्मिन्नधिकरणे प्रतिपाद्यत इत्यभिप्रेत्य दूषणमुक्तमिति द्रष्टव्यम् (अनन्तराधिकरणपूर्वपक्षहेतुरिति)

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्ग-
तया तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

६ अधिकरणम्

गृहस्थस्य शमदमादीन्यप्यनुष्ठेयानि ?

उत नेति चिन्तायाम्— आन्तरबाह्यकरण-व्यापाररूपत्वात्कर्मानुष्ठानस्य शमदमादीनां तद्विपरीतरूपत्वाच्चाननुष्ठेयानि—

इति प्राप्ते उच्यते— यद्यपि गृहस्थः करणव्यापाररूपकर्मसु प्रवृत्तः, तथाऽपि स विद्वान् शमदमाद्युपेतः स्यात्; कुतः ? तदङ्गतया तद्विधेः— विद्याङ्गतया तेषां विधेः, "तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त

* श्रुतप्रकाशिका *

अतोऽधिकरणभेदः स्वारसिकप्राप्तः ॥ २६ ॥

सर्वापेक्षाधिकरणं समाप्तम् ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥ सङ्गतिः पूर्वपक्षोत्थानमुखेन स्फुटा, किं विद्यानिष्ठस्य गृहस्थस्य शमादीन्युपादेयानि, उत नेति, किं यज्ञादीनां शमादीनां च विरोधोऽस्ति नेति, किमत्र विधीयमाना करणव्यापारोपरतिरूपा शान्तिर्यज्ञादिव्यतिरिक्तव्यापारशान्तिः, उत सर्वव्यापारशान्तिः, सर्वशान्तिश्चेद्विरोधादनुपादेयानि, न चेदविरोधात् गृहस्थस्याप्युपादेयानि। (यद्यपीत्यादि) विहितत्वाद् दृष्ट-

* भावप्रकाशिका *

आद्यसूत्रापेक्षया अनन्तराधिकरणे इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति सर्वापेक्षाधिकरणम्।

उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत्" इति । विद्योत्पत्तेश्चित्तसमाधानरूपत्वेन दृष्टपरिकरत्वाच्छमादीनाम्, विद्यानिर्वृत्तये तेषां शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वाच्च तान्यप्यनुष्ठेयानि । न च करणव्यापारतद्विपर्ययरूपत्वेन कर्मणां शमदमादीनां च परस्परविरोधः, भिन्नविषयत्वात्– विहितेषु करणव्यापारः, अविहितेषु प्रयोजनशून्येषु च तदुपशम इति । न च करणव्यापाररूपकर्मसु वर्त्तमानस्य वासनावशात् शमादीनामुपादेयत्वास-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

मुखेनोपकारकत्वाच्च शमाद्यनुष्ठेयमित्यर्थः । (अविहितेषु प्रयोजनशून्येषु चेति) शरीरधारणार्थमितभोजनादिव्यावृत्त्यर्थं प्रयोजनशून्येष्वित्युक्तम् , यद्वा अविहितेषु– अविहितप्रतिषिद्धेषु, प्रयोजनशून्येषु– मुमुक्षोः प्रयोजनशून्यानि काम्यकर्माणि तेष्वित्यर्थः ।

परे त्विदं सूत्रं पूर्वाधिकरणेऽन्तर्भाव्य व्याचक्षते, 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इति वर्तमानापदेशतया न यज्ञादिविधिः, किन्तु यज्ञादिपरिकरवती महाभागा विद्येति विद्यास्तुतिरित्याशङ्क्य– एवं यज्ञाद्यनपेक्षायामपि शमाद्युपेतः स्यात्– शमादीनां विधानाद्विहितानामवश्यानुष्ठेयत्वात् यज्ञादीनि चानुष्ठेयानि ; विविदिषासंयोगस्याप्राप्तत्वेन विहितत्वात्, तानि बाह्यतराणि, शमादीनि तु प्रत्यासन्नसाधनानि इति शङ्का तावदयुक्ता, यज्ञाद्यपेक्षया शमादेर्विरोधाभावात्तच्च तथाऽपीति वैयर्थ्यं, विविदिषासंयोगस्याऽप्राप्ततया यज्ञा-

* भावप्रकाशिका *

दूषयति (शङ्का तावदयुक्तेति) (तथापीति वैयर्थ्यमिति) यज्ञाद्यपेक्षयैव शमदमादेर्विरोधप्रसक्तिसत्त्वेन तदनपेक्षया साकं विरोधाभावात् विरोधसूचकस्य अपीत्येतस्य वैयर्थ्यम्, ततश्च तथापीत्यस्य यज्ञाद्यपेक्षायामपीत्ये-

म्भवः, विहितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनतया तत्प्रसादद्वारेण निखिलविपरीतवासनोच्छेदहेतुत्वात् । अतो गृहस्थस्य शमदमादयोऽप्यनुष्ठेयाः ॥ २७ ॥

शमदमाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥

७ अधिकरणम् — वाजिनां छन्दोगानां च प्राणविद्यायाम् [1]"न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं भवति" [2]"न ह वा एवंविदि

---

* श्रुतप्रकाशिका *

देरप्यनुष्ठेयत्वमविवक्षितमशाब्दं च, पूर्वसूत्रविवक्षितस्यात्र कथनमिति चेन्न, ततोऽपि वरं पूर्वसूत्रस्य स्तुत्यर्थतापरत्वं विहाय विविदिषासंयोगसमर्थनपरतया व्याख्यानम्, विविदिषार्थत्वं चायुक्तमित्युक्तम्, तदभ्युपगमेऽपि यज्ञादीनां शमादीनां चोपादेयतासमर्थनस्य मिथस्तादर्थ्याभावात्सूत्रद्वयस्यैकाधिकरणत्वमयुक्तम् ॥ २७ ॥

शमदमाद्यधिकरणं समाप्तम् ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥ ब्रह्मविदां शमादयोऽनुष्ठेया इत्युक्तम्, तत्र भोजननियमरूपः शमविशेषोऽस्ति नेति विचा-

* भावप्रकाशिका *

वार्थो नतु यज्ञाद्यपेक्षत्वेपीत्यर्थ इति भावः, (पूर्वसूत्रविवक्षितस्येति) स्तुत्यर्थपरत्वनिरासस्येत्यर्थः (ततोपि वरमिति) विविदिषासंयोगसमर्थनपरे पूर्वसूत्रे स्तुत्यर्थत्वनिरासस्याऽपेक्षिततया तत्रैव तन्निरासस्योचितत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

इति शमदमाद्यधिकरणम् ।

(अस्ति नेति विचार्यत इति) प्राणविदामिति शेषः (प्राणविद्या-

---

1. बृ० ८-१-१४ ॥ | 2. छा० ५-२-१ ॥

किञ्चनानन्नं भवति" इति प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः सङ्कीर्त्यते । किमियं प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वान्नानुमतिः सर्वदा, उत प्राणात्ययापत्ताविति विशये विशेषानुपादानात्सर्वदा—

इति प्राप्त उच्यते—प्राणात्यये इति । चशब्दोऽवधारणे, प्राणात्ययापत्तावेवेत्यर्थः । कुतः? तद्दर्शनात्—दृश्यते ह्यन्यत्र ब्रह्मविदामपि प्राणात्ययापत्तावेव सर्वान्नाभ्यनुज्ञा, किं पुनः प्राणविदः । उषस्तः किल चाक्रा-

* श्रुतप्रकाशिका *

र्येत इति सङ्गतिः, प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः किं सर्वदा ? उत प्राणसंशयापत्तौ, किं ब्रह्मविद उषस्तस्य प्राणसंशये सत्युच्छिष्टानुमतिदर्शनं प्राणविदः सर्वान्नानुमतेरापद्विषयत्वमवगमयति, नेति, न चेत्सर्वदानुमतिः स्यात्, ब्रह्मविदोऽपि प्राणसंशयेऽनुमतिमवगमयति चेत्, कैमुत्यनीत्या प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः प्राणसंशयापत्तावेव स्यात्, प्राणविद्यानिष्ठस्यापि सर्वान्नानुमतेर्दर्शनात् ब्रह्मविदः किं पुनर्न्यायसिद्धा सर्वान्नानुमतिरिति पूर्वपक्षः, सूत्रं प्राण-

* भावप्रकाशिका *

निष्ठस्यापीति) ननु वामदेव्योपासननिष्ठस्य 'न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रत'मिति सर्वस्त्र्यपरिहारानुमतिदर्शनात्, किं पुनर्न्यायेन ब्रह्मविदामपि सर्वस्त्र्यपरिहारप्रसङ्गः । यदि च विद्यान्तरप्रकरणे श्रुतस्य विद्यान्तरान्वये प्रमाणाभावात् वामदेव्योपासनाङ्गस्य सर्वस्त्र्यपरिहारस्य न ब्रह्मविदः प्रसक्तिरस्तीति, तर्हि प्राणविद्याङ्गभूतस्य सर्वान्नीनत्वस्य न ब्रह्मविदि प्रसक्तिरस्तीति चेन्न, वामदेव्योपासने 'न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रत'मिति सर्वस्त्र्यपरिहरणे विस्पष्टविधिविभक्तिश्रवणेन विधेयत्वावगमेपीह तादृशविधिप्रत्ययाभावेन सर्वान्नीनत्वस्याऽङ्गत्वेन विधानाभावेन 'एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इत्यादिवत् 'न ह वा एवंविदि किञ्चनाऽनन्नं भवति' इत्यत्रापि अभक्ष्यभक्षणकृतदोषाभावमात्रप्रतिपादनपरत्वे सिद्धे किमिदं कामकृतेप्यभक्षणे दोषाभावप्रतिपा-

यणो ब्रह्मविदग्रेसरो मटचीहतेषु कुरुषु दुर्भिक्षदूषिते- ष्विभ्यग्रामे वसन्ननशनेन प्राणसंशयमापन्नो ब्रह्मवि- द्यानिष्पत्तये प्राणानामनवसादमाकाङ्क्षमाण इभ्यं कुल्माषान् खादन्तं भिक्षमाणस्तेन चोच्छिष्टेभ्यो- ऽन्ये न विद्यन्त इति प्रत्युक्तः पुनरपि "एतेषां मे देहि" इत्युक्त्वा तेन चेभ्येनोच्छिष्टेभ्य आदाय दत्ता- न्कुल्माषान् प्रतिगृह्यानुपानप्रतिग्रहमिभ्येनार्थितः "उच्छिष्टं वै मे पीतं स्यात" इति वदंश्चाक्रायणः किमेते कुल्माषा अनुच्छिष्टा इतीभ्येन पर्यनुयुक्तो "न वा अजीविष्यमिमानखादन्.... कामो म उदपानम्" इति

---

* श्रुतप्रकाशिका *

विद्यामात्रविषयम्, तथाऽपि ब्रह्मविदन्नानुमतिः पूर्वपक्षेऽभिप्रेता । मटची—अश्मवृष्टिः, इभमर्हतीति इभ्यो हस्तिपः, कुल्माषः— माषविशेषः, ब्रह्मविदामपि सर्वान्नानुमतिः प्राणात्यये— किं पुनर्दुर्बलप्राणविद्यानिष्ठस्येति

* भावप्रकाशिका *

दनपरम्, उत प्रामादिक एवेति चिन्ताया एवास्मिन्नधिकरणे प्रवृत्ततया तत्र च प्राणविद्यायाः कामकारस्थलेऽपि अन्नदोषास्पर्शरूपफलसामर्थ्ये पूर्वपक्षिणोपक्षिप्ते सति यदि प्राणविद्याया अपि ईदृशं सामर्थ्यम्, तर्हि सर्व- विद्याश्रेष्ठाया ब्रह्मविद्याया अपि कामकृताभक्ष्यभक्षणकृतदोषासंस्पर्शहेतुत्वं किन्न स्यादिति यदि कश्चिच्चोदयेत्, तम्प्रति तदपि पूर्वपक्षिणो नानिष्ट मित्येवं परत्वादस्य ग्रन्थस्य न दोषगन्ध इति ध्येयम् (पूर्वपक्षेऽभिप्रे- तेति) यद्यपि प्राणविद्याविषयविचारे न ब्रह्मविद्यायाः सङ्गतिरस्ति, तन्मात्र- पर्यवसितत्वादस्य विचारस्य, नहि ब्रह्मविदः सर्वान्नीनत्वसदसद्भावयोः पूर्वो- त्तरपक्षफलत्वमिति शक्यते वक्तुम्, सिद्धान्ते ब्रह्मविदः सर्वान्नीनत्वाभावस्य प्राणविदः सर्वान्नीनत्वाभावे साधकत्वोपन्यासेन फलत्वासम्भवात् (ब्रह्मविदा-

कुल्माषाखादने स्वस्य प्राणसंशयापत्तेस्तावन्मात्रखादनेन धृतप्राणस्य स्वस्योच्छिष्टोदकपानं कामकारितं निषिद्धं स्यादित्युक्त्वा स्वखादितशेषं जायायै दत्त्वा तया च रक्षितानपरेद्युर्याजनेनार्जिजीषया जिगमिषुः पुनरपि प्राणसंशयमापन्नस्तानेवेभ्योच्छिष्टान् स्वोच्छिष्टभूतान् पर्युषितांश्चखाद । अतो ब्रह्मविदामपि प्राणसंशय एव सर्वान्नानुमतिदर्शनादत्राविशेषेण कीर्तितमपि प्राणविदः सर्वान्नीनत्वं प्राणात्ययापत्तावेवेति निश्चीयते ॥ २८ ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

कैमुत्यन्यायात् सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

❀ भावप्रकाशिका ❀

मपीति) ननु ब्रह्मविदां दोषसत्त्वेऽपि 'न ह वा एवंविदि किञ्चनाऽनन्नं भवति' इति प्राणविदां दोषाभावकीर्तनान्नाभक्ष्यभक्षणदोष इति चेन्न, 'एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इति ब्रह्मविद्विषयेपि दोषाभावदर्शनसाम्यात्, यदि च 'नाविरतो दुश्चरितात्' इति दुश्चरितस्य निषिद्धतया तद्वचनं प्रामादिकविषयमिति, तर्हि 'प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा' इति तस्मात् 'ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्' इत्यादिक्लृप्तसामान्यशास्त्राविरोधेनैव 'न ह वा एवंविदी'ति शास्त्रस्य कल्प्यविधिभावस्य निर्वाह्यत्वात्, यद्वा नायं फलविधिः, क्लृप्तो हि विशेषविधिः सामान्यविधिं बाधते, अत्र क्लृप्तसामान्यविधिविरोधे 'न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति' इत्यस्य फलविधिकल्पनायोगेन अर्थवादत्वस्यैव युक्तत्वात्, न चैवं 'एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इत्यादेरपि स्तुतिमात्रत्वप्रसङ्गः, पाप्मनामश्लेषाभावे अनिर्मोक्षप्रसङ्गेन सकलपापाश्लेषस्य मोक्षविधिशास्त्रापेक्षितत्वेन फलविधित्वस्य वक्तव्यत्वात्, प्राणविद्यायाश्च ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिफलकत्वेन फलाकाङ्क्षाया अभावात्, 'स होवाच किम्मेऽन्नं भवि-

अबाधाच्च ॥ २९ ॥

[1]"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" इति ब्रह्मविद्योत्पत्तावाहारशुद्धिविधानाबाधादपि ब्रह्मविदां सर्वान्नीनत्वमापद्विषयमवगम्यते । एवं ब्रह्मविदामतिशयितशक्तीनामपि सर्वान्नीनत्वस्यापद्विषयत्वात् प्राणविदोऽल्पशक्तेः सर्वान्नानुमतिरापद्विषयैव ॥ २९ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि चापद्विषयमेव सर्वान्नीनत्वं ब्रह्मविदामन्येषां च स्मर्यते— [2]"प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा" इति ॥ ३० ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

अबाधाच्च ॥ २९ ॥ पूर्वसूत्रे ब्रह्मविदनुष्ठानदर्शनात्कैमुतिकन्याय उपपादितः, अत्र ब्रह्मविद्विषयवचनेन स एव कैमुतिकन्याय उपपादितः ॥ २९ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३० ॥ न केवलं सर्वान्नानुमतेर्ब्रह्मविद आपद्विषयत्वात् प्राणविद आपद्विषयत्वं कल्प्यम्, सर्वेषामपि स्मृतौ कण्ठोक्तमेवेति भावः ॥ ३० ॥

* भावप्रकाशिका *

प्यतीति यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुः तद्वा एतदनस्यान्नम्' इति श्वपर्यन्तप्राणिजाते विहितस्य प्राणविद्याङ्गस्य प्राणान्नत्वचिन्तनस्य स्तुतिः क्रियते 'न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति' इति, अतः फलविधित्वाभावात् प्राणविदः प्राणात्यय एव सर्वान्नानुमतिः, 'अनाविष्कुर्वन्नन्वया'दित्यत्र क्लृप्तस्यैव विशेषविधेः 'नाविरतो दुश्चरिता'दिति विशेषशास्त्रेण सङ्कुचितविषयत्वम्, इह तु क्लृप्तसामान्यशास्त्रानुरोधेन 'न ह वा एवंविदि' इत्यस्य विधिकल्पनाभङ्ग इति विवेकः, केचित्तु परमतवद्वाक्यद्वयो-

1. छा० ७-२६-२ ॥ | २ ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

यतो ब्रह्मविदामन्येषां च सर्वान्नीनत्वमापद्विषयमेव; अत एव सर्वेषामकामकारे शब्दः— कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दो वर्तते, अस्ति हि कठानां संहितायां कामकारस्य प्रतिषेधकः शब्दः, "तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबति पाप्मना नोत्सृजा इति" इति। पाप्मना संस्पृष्टो न भवानीति मत्वा ब्राह्मणः सुरां न पिबतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सर्वान्नानुमत्यधिकरणं समाप्तम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

शब्दाश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणशब्दस्यासङ्कुचितवृत्तित्वात् ब्रह्मविदामपि इदं वाक्यं साधारणं, किं पुनः प्राणविद इति भावः।

परे चापरे च सर्वान्नानुज्ञानं किं शमादिवद्विद्याङ्गं विधीयते ? उत स्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यत इति विचार्य उपदेशस्य प्रवृत्तिकरत्वोपपत्तेः प्राणविद्यासन्निधानादङ्गविधिः, भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रं 'न हिंस्या'दितिवद्विशेषशास्त्रबाध्यमिति पूर्वपक्षं कृत्वा विधायकाभावान्न सर्वान्नानुज्ञाविधिः, किन्तु सर्वं प्राणस्यान्नमिति विज्ञानप्रशंसार्थोऽर्थवादः, प्राणात्यये हि सर्वान्नानुज्ञा दृश्यते न सर्वदेति व्याचक्षते, तदयुक्तं— सूत्रेऽर्थवादशब्दाध्याहारेण प्रतिज्ञाया वर्णनीयत्वात्, भाष्योक्तयोजनायां हि प्राणात्ययशब्देनैव प्रतिज्ञा पूर्णा।

अन्ये तु किं सर्वान्नानुमतिः क्रियते ? उतार्थवाद इत्युपोद्घातविचारं

* भावप्रकाशिका *

पासकस्य सर्वस्वपरिहारवत् प्राणविद्यानिष्ठस्य तदङ्गतया सर्वान्नानुमतिर्विधीयत इति पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तमपि तथैव वर्णयन्ति, परापरमतदूषणपरस्य टीकाग्रन्थस्य च परापरोक्तसूत्राक्षरयोजनामात्रदूषणपरतया विरोधप्रसङ्गो नास्तीति

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥

८ अधिकरणम् यज्ञादिकर्माङ्गिका ब्रह्मविद्येत्युक्तम्, तानि च यज्ञादीनि कर्माण्यमुमुक्षुणा केवलाश्र-

* श्रुतप्रकाशिका *

कृत्वा ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यगुणकप्राणविद्याङ्गभूतस्य सर्वं प्राणस्यान्नमिति ज्ञानस्य फलत्वात्तदुक्तिरर्थवादमात्रमिति पूर्वपक्षं कृत्वा सर्वमिदं प्राणस्यान्नमिति वाक्यसामर्थ्याद्विधेः कल्प्यत्वात् अप्रतीतविज्ञानतद्विधिकल्पनायोगात् येन केनचिदन्नेन प्राणो रक्षितव्य इति विधिरिति निश्चित्य पश्चात्साक्षाद्विचारमाहुः, किमियं सर्वान्नानुमतिः सर्वदा ? उत प्राणात्यये ? इति, अविशेषात् सर्वदेति पूर्वपक्षः, अप्रतिषिद्धान्नेनान्यदा रक्षणसिद्धेः प्राणात्यय इति सिद्धान्तः कृतः, तत्रोपोद्धातचिन्तायाम् अप्रतीतविज्ञानतद्विधिकल्पनगौरवं तदुक्तमयुक्तं 'स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यति' इत्युक्ते 'यत्किञ्चिदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्यस्तत्तेऽन्न'मित्युक्त्वा 'न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्न'मित्येवंविच्छब्देन वेदनस्याभिहितत्वात् , अत एवाश्रुतस्य प्राणरक्षणस्य तद्विधेश्च कल्पनमप्ययुक्तम् ॥ ३१ ॥

सर्वान्नानुमत्यधिकरणं समाप्तम् ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह (यज्ञादीति) परमप्रकृतेन सङ्गतिरित्यर्थः । किं विद्याङ्गभूतान्याश्रमकर्माणि

* भावप्रकाशिका *

प्रतिपादयन्ति (ज्ञानस्य फलत्वादिति) अङ्गभूतज्ञानस्य फलत्वेन कीर्तनादपापश्लोकश्रवणवदर्थवाद इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ।

(किं विद्याङ्गभूतानीति) विद्याङ्गभूतान्याश्रमकर्माणि नवेति विचारः, आश्रमकर्माणीत्यस्य विवरणं केवलाश्रमिणोपीति, ननु विद्याङ्गभूतान्याश्रम-

मिणाऽप्यनुष्ठेयानि, उत नेति चिन्तायां, विद्याङ्गानां सतां केवलाश्रमिशेषत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्रसज्यत इति यज्ञादीनां केवलाश्रमधर्मत्वं न सम्भवति—

इति प्राप्त उच्यते— "आश्रमकर्मापि— इति।

---

* श्रुतप्रकाशिका *

केवलाश्रमिणोऽप्यनुष्ठेयानि, नेति, किमेषां विद्याङ्गत्वे केवलाश्रमाङ्गत्वं सम्भवति, नेति, किं केवलाश्रमाङ्गत्वे नित्यानित्यसंयोगविरोधः प्रसज्यते, नेति, आश्रमाङ्गत्वे विद्याङ्गत्वे च कर्मान्तरत्वमस्ति, नेति च, कर्मान्तरत्वे सत्यनेकस्य कर्मणो विनियोगपृथक्त्वभावेन नित्यानित्यसंयोगविरोधप्रसङ्गेन केवलाश्रमाङ्गत्वासम्भवादमुमुक्षोरननुष्ठेयानि, कर्मान्तरत्वं नास्ति चेद्विनियोगपृथक्त्वेन नित्यानित्यसंयोगविरोधाभावात् केवलाश्रमाङ्गत्वसम्भवात् केवलाश्रमिणोऽप्यनुष्ठेयानि, (नित्यानित्यसंयोगविरोध इति) यावज्जीवमनुष्ठानं मोक्षेच्छानुगुणमनुष्ठानं च विरुद्धमित्यर्थः। केवलाश्रमधर्मत्वं—मुमुक्षारहिताश्रमधर्मत्वम्। आश्रमीति पाठो दृष्टश्चेत् केवलशब्दोऽमुमुक्षुपरः,

* भावप्रकाशिका *

कर्मणीति पक्षनिर्देश इति मन्तव्यम्, विद्याङ्गभूतानामाश्रमकर्मत्वस्यैवाऽस्मिन्नधिकरणे सिषाधयिषितत्वादिति द्रष्टव्यम्, (केवलाश्रमाङ्गत्वमिति) आश्रमशब्देन तद्वान् पुरुष उच्यते, आश्रमनिष्ठपुरुषार्थत्वमित्यर्थः, अथवा केवल आश्रमो यस्येति बहुव्रीहिः, पुरुषो अन्यपदार्थः (कर्मान्तरत्वे सतीत्यादि) अयमत्रान्वयः— नित्यानित्यसंयोगविरोधप्रसङ्गेन एकस्य कर्मणो विनियोगपृथक्त्वस्याप्ययोगेन च कर्मान्तरत्वे सति विद्याङ्गभूतानां केवलाश्रमाङ्गत्वासम्भवात् तान्यमुमुक्षोर्नानुष्ठेयानि, विनियोगपृथक्त्वेन नित्यानित्यसंयोगविरोधाभावात्, कर्मान्तरत्वं नास्ति चेत्, विद्याङ्गानामेव तेषां केवलाश्रमाङ्गत्वसम्भवात् केवलाश्रमिणोऽप्यनुष्ठेयानीति, (अनुष्ठानञ्च विरुद्धमिति) वास्तवस्य विरोधस्य न वाक्यसहस्रेणापि निवृत्तिर्युक्तेत्यर्थः, एतेन 'एकस्य तूभयत्वे

आश्रमस्य कर्माणि भवन्ति; केवलाश्रमिणामप्यनुष्ठे-यानीत्यर्थः । कुतः? "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति" इत्यादिना विहितत्वात्– जीवननिमित्ततया नित्य-वद्विहितत्वादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

तथा विद्याङ्गतया च "तमेतं वेदानुवचनेन" इत्या-दिना विहितत्वाद्विद्याशेषतयाऽप्यनुष्ठेयानीत्याह—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्योत्पत्तिद्वारेण विद्यासहकारितयाऽप्यनुष्ठेयानि; अग्निहोत्रादीनामिव जीवनाधिकारस्वर्गाधिकारवद्वि-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

(अनुष्ठेयानीत्यर्थ इति) यज्ञादीनि कर्माणि इत्यध्याहारः ॥ ३२ ॥

अनेन सङ्गतमुत्तरसूत्रार्थमाह (तथाचेति)।

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥ समुच्चयव्यावृत्त्यर्थं विद्योत्पत्तिद्वारेणेत्युक्तम्, नित्या-नित्यसंयोगविरोधमाशङ्कयाह (अग्निहोत्रादीनामिवेति) विनियोगपृथक्त्वेन विनि-योगः–शेषत्वज्ञापकविधिः, विनियोगपृथक्त्वदर्शनेन नित्यानित्यसंयोगविरोधपरि-

* भावप्रकाशिका *

संयोगपृथक्त्वम्' इति पूर्वतन्त्राधिकरणमपि आक्षिप्तं द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

(नित्यानित्यसंयोगविरोधपरिहारः सूत्रद्वयफलमिति) अयम्भावः– सिद्धरूपे वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वादेरिव नित्यत्वकाम्यत्वयोर्न वस्तुतो विरोधः, षोडशिग्रहणे कर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वयोरिव सम्भवात्, अपितु एकस्य वाक्यस्य उभयबोधकत्वा-सम्भवात्, विध्येकवाक्यत्वे च प्रमाणान्तराप्रवृत्तेः विरोधो वक्तव्यः, अत्र तु विनियोजकप्रमाणद्वयमप्यस्ति, तत्र प्रमाणद्वयवशादुभयार्थत्वेन विरोधः, ननु विद्यायाः नित्यसमीहितफलत्वाभावात्तदङ्गत्वेनाऽनुष्ठीयमानस्य नित्यत्वं न स्यात्, ततश्च विद्यार्थत्वेन कर्म कुर्वतः प्रत्यवायपरिहाराय नित्यप्रयोगोऽपि पृथक्कर्त-व्यः, न चैवं नित्यप्रयोगस्यैवाऽनित्यत्वं स्यादिति चेन्न, यथा स्वर्गार्थो ह्यग्नि-होत्रप्रयोगः काम्यो नैमित्तिको वा नित्यमधिकृत्यैव निविशत इति न्यायात् नित्य-

नियोगपृथक्त्वेनोभयार्थत्वं न विरुद्ध्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तद्वदेव कर्मान्तरत्वमपि नास्तीत्याह—

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथा विद्यार्थत्वे आश्रमार्थत्वेऽपि त एव यज्ञादय इति प्रतिपत्तव्यम्, न कर्मस्वरूपभेद इत्यर्थः । कुतः ? उभयलिङ्गात्– उभयत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दैः प्रत्यभिज्ञाप्य विनियोगात्, कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावाच्च ॥ ३४ ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

द्वारः सूत्रद्वयफलम्, न त्वेकस्य–विनियोगद्वैधस्यैकेनादर्शितत्वात् ॥ ३३ ॥

उत्तरसूत्रकृत्यमाह (तद्वदिति)।

सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥ अग्निहोत्रशब्दस्य तुल्यत्वेऽपि कुण्डपायिनामयनाग्निहोत्रे 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' इति विहिते स्वरूपभेदो दृश्यत इत्यत्राह (कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावाच्चेति) कर्मान्तरत्वव्युदासस्य तन्त्रेणानुष्ठानं फलम् ॥ ३४ ॥

* भावप्रकाशिका *

प्रयोगं विकृत्य प्रयोगस्य उभयत्राप्यविशेषात् नित्यविधेः प्रयोजकत्वमात्रं बाधितं निविशते; यथा 'यदि राजन्यं वैश्यं वा याजयेत् स यदि सोमं बिभक्षयिष्येत् न्यग्रोधस्तिभिनीराहृत्य ताः संपिष्य दध्न्युन्मृज्य तमस्मै भक्षं प्रयच्छेन्न सोमम्' इति नित्यं सोमं विकृत्यैव निविशते, न तावता नित्यप्रयोगस्याऽनित्यतापत्तिः, एवमिहापि न विरोध इति भावः (न त्वेकस्येति) फलमिति शेषः ॥ ७ ॥

भाष्ये– कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावाच्चेति, मासाग्निहोत्रे सन्निहिताग्निहोत्रहोमासम्भवेनाऽनुवादत्वासम्भवेन विधित्वे सिद्धे विहितस्य विधानायोगेन विहितात्प्रसिद्धाग्निहोत्रहोमात् अस्य होमस्याऽन्यत्वसिद्धौ तत्र वर्तमानपाख्यातपरतन्त्रमग्निहोत्रमिति नाम्ना प्रसिद्धाग्निहोत्रप्रत्यभिज्ञापनसमर्थमिति तत्र प्रकरण-

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥

"धर्म्मेण पापमपनुदति" इत्यादिभिश्च तानेव यज्ञादिधर्म्मान्निर्द्दिश्य तैर्विद्याया अनभिभवं पापकर्मभिरुत्पत्तिप्रतिबन्धाभावं दर्शयति । अहरहरनुष्ठीय-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३५ ॥ आदिशब्दो यज्ञादिवाक्यपरः, अङ्गत्वं वदता 'यज्ञेन दानेन' इत्यादिना यज्ञादिधर्मा निर्दिष्टाः, अङ्गत्वेन किञ्चित्कारं वदद्वाक्यमपि यज्ञादिपर्यायशब्देन निर्दिशतीत्यर्थः, दर्शयति श्रुतिरिति शेषः । किञ्चित्कारं विवृणोति (अहरहरिति) ।

* भावप्रकाशिका *

भेदान् कर्मान्तरत्वमस्तु नाम, इह तु यज्ञादिषु विधेरश्रवणात् विद्यायामेव विधिश्रवणेन न प्रसिद्धयज्ञापेक्षयैषां भेदः, नन्विहापीप्यमाणविद्योद्देशेन यज्ञादिकमेव विधेयम्, नतु विद्या, तस्याः फलत्वेन विधेयत्वायोगात् अग्निहोत्रतुल्यत्वमेव, नच प्रसिद्धस्यैव यज्ञादेः फलसम्बन्धितया विधानमस्त्विति वाच्यम्, तर्हि प्रसिद्धस्यैवाग्निहोत्रस्य माससम्बन्धितया विधानप्रसङ्गात् । अतो मासाग्निहोत्रवत् प्रकरणान्तरात् भेद एव स्यादिति चेन्न, मासाग्निहोत्रस्य प्रसिद्धाग्निहोत्रभेदवत् इह यज्ञादिशब्दोपात्तस्य प्रसिद्धयज्ञादेरनन्यत्वे प्रसिद्धयज्ञादीनां मध्ये कस्य रूपमतिदिश्यत इति दुर्ज्ञानत्वात्, यज्ञादिनाम्ना द्रव्यदेवताद्यतिदेशे देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागत्वादिरूपयज्ञादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्राप्तेरनिवार्यत्वेन विधेयस्य कर्मणो यज्ञादिभिन्नत्वासम्भवाच्च, 'यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः' 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' 'भोक्तारं यज्ञतपसाम्' इत्यादिष्विव प्रसिद्धयज्ञादिपरत्वमेव युक्तमिति भावः ॥ * ॥

(आदिशब्दो यज्ञादिवाक्यपर इति) यज्ञादीनां प्रतिपादकं वाक्यं यज्ञादिवाक्यं 'कषाये कर्मभिः पक्वे' इत्यादिकं गृह्यते, (अङ्गत्वं वदतेति) अयमिहान्वयः—अङ्गत्वं वदता 'यज्ञेन दानेने'त्यादिना ये निर्दिष्टाः तानेवाङ्गत्वेन किञ्चित्कारं वदद्वाक्यमपि यज्ञादिपर्यायधर्मकर्मादिशब्देन निर्दिशतीत्यर्थ इति । ततश्च

मानैर्हि यज्ञादिभिर्विशुद्धेऽन्तःकरणे प्रत्यहं प्रकृष्यमाणा विद्योत्पद्यते, अतस्त एवोभयत्र यज्ञादयः ॥ ३५ ॥ विहितत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥

९ अधिकरणम्

चतुर्णामाश्रमिणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति; विद्यासहकारिण आश्रमधर्मा इति

* श्रुतप्रकाशिका *

सर्वापेक्षेति विद्याङ्गत्वमुक्तम्, 'सहकारित्वेन च' इति फलविरोधिनिरसनेन सगसमुच्चय उक्त इत्यन्ये । विद्याया एव प्रतिबन्धकनिवर्तनशास्त्रवशात् ब्रह्मप्राप्तेर्नित्यतया साध्यत्वानुपपत्तेः, सहभावश्रवणस्याऽङ्गभावविषयतया अन्यथासिद्धत्वात्तथा विभागकल्पनमयुक्तम्, सूत्रभेदस्तु शङ्काभेदनिबन्धनः, 'उभयलिङ्गा'दिति 'तमेतं वेदानुवचनेन' 'अनाश्रितः कर्मफल' मित्यादि श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च सिद्धवज्ज्ञानरूपादित्याहुः, ततोऽपि श्रुतावेव वाक्यद्वये प्रत्यभिज्ञापनपरत्वं युक्तम् अनन्यत्वस्य साध्यत्वात् ॥ ३५ ॥

विहितत्वाधिकरणं समाप्तम् ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥ अवान्तरसङ्गतिमाह (चतुर्णामिति) किं विधुरादीनां ब्रह्मविद्याधिकारोऽस्ति, नेति, किं तेषां साङ्गब्रह्मविद्योपसंहारसामर्थ्यमस्ति, नेति, किमाश्रमाणां साधारणधर्माङ्गिका विद्या भवति, नेति, तपसा ब्रह्मचर्येणेत्यादिविनियोगोपबृंहितं रैक्वादीनां विद्यानि-

* भावप्रकाशिका *

तत्रापि वाक्ये प्रसिद्धविलक्षणधर्मभ्रान्तिः कार्येति भावः (सिद्धवदिति) सिद्धवन्निर्देशरूपादित्यर्थः । 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादौ हि साध्यावस्थार्थाभिधायित्वस्वभावेनाऽऽख्यातेनापूर्वम् रूपमुत्पाद्यते, नैवं कृदन्तेषु यज्ञादिशब्देष्वित्यर्थः ॥ ७ ॥ इति विहितत्वाधिकरणम् ॥

चोक्तम् । ये पुनराश्रमानन्तरा वर्तन्ते विधुरादयः; तेषां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति विशये—आश्रमधर्मैतिकर्त्तव्यताकत्वाद्विद्यायाः, अनाश्रमिणां चाश्रमधर्माभावान्नास्त्यधिकारः—

इति प्राप्त उच्यते—अन्तरा चापि तु—इति । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः, चशब्दोऽवधारणे । अन्तरा वर्त्तमानानाम्—अनाश्रमिणामपि विद्यायामधिकारोऽस्त्येव । कुतः ? तद्दृष्टेः—दृश्यते हि रैक्वभीष्मसंवर्तादीनामनाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वम् । न चाश्रमधर्मैरेव विद्यानुग्रह इति शक्यं वक्तुम् "यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन" इति दानादीनामाश्रमेष्वनैकान्तिकानामप्यनुग्राहकत्वदर्शनात् । यथोर्ध्वरेतस्सु विद्यानिष्ठत्वदर्शनादग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तैरेव विद्यानुग्रहः क्रियते, तथाऽनाश्रमिष्वपि विद्यादर्शनादाश्रमानियतैर्जपोपवासदानदेवताराधनादिभिर्विद्यानुग्रहः शक्यते कर्त्तुम् ॥ ३६ ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

ष्ठत्वदर्शनं विद्यायाः साधारणकर्माङ्गकत्वमवगमयति, नेति, न चेत्साधारणधर्माङ्गकत्वासम्भवात्साङ्गविद्योपसंहारासामर्थ्येन विधुरादीनामनधिकारः, अवगमयति चेत्साधारणधर्माङ्गकत्वेन विद्यायास्तदुपसंहारसामर्थ्याद्विधुरादीनां ब्रह्मविद्याधिकारः, विधुरः— मृतदारः, आदिशब्दोपात्तोऽकृतदारः । (न चेति) आश्रमधर्मानुपपत्तौ वर्णधर्मैरनुग्रह उपपद्यत इत्यर्थः, अनैकान्तिकानाम्— अनियतानाम् ॥ ३६ ॥

ॐ भावप्रकाशिका ॐ

(अकृतदार इति) समावृत्य अकृतविवाह इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अपि स्मर्य्यते ॥ ३७ ॥

अपि चानाश्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रहः स्मर्यते [1]"जप्येनापि च संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" इति; संसिद्ध्येत्—जपाद्यनुगृहीतया विद्यया सिद्धो भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

न केवलं न्यायस्मृतिभ्यामयमर्थः साधनीयः । श्रूयते चानाश्रमनियतैर्धर्म्मविशेषैर्विद्यानुग्रहः [2]"तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययाऽऽत्मानमन्विष्येत्" इति ॥ ३८ ॥

अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

तुशब्दोऽवधारणे। अतः—अनाश्रमित्वात्, इतरत्-आश्रमित्वमेव ज्यायः; अनाश्रमित्वमापद्विषयम्; शक्तस्य चाश्रमित्वमेवोपादेयमित्यर्थः। भूयोधर्म्म-

* श्रुतप्रकाशिका *

अपि स्मर्यते ॥ ३७ ॥ ब्राह्मणः— ब्रह्मविद्यानिष्ठः, अत्र जपादिना विद्यानुग्रहः कथं ज्ञायत इत्यत्राह (जपाद्यनुगृहीतयेति) ॥ ३७ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥ विशेषशब्दं समासं च व्याचष्टे (धर्मविशेषैर्विद्यानुग्रह इति) ॥ ३८ ॥

आश्रमानियतधर्मैरेवानुग्रह उपपद्यते चेदाश्रमप्रसिद्धैरप्याश्रमा उपेक्ष्येरन्, ततश्च यज्ञादिश्रुतिवैयर्थ्यं स्यादित्यत्राह—

अतस्त्वितरज् ज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥ (भूयोधर्मकाल्पधर्मकयोर-

1. मनु० २-८७ ॥ | 2. प्रश्नोप० १-१० ॥

काल्पधर्म्मकयोरतुल्यकार्य्यत्वात्, लिङ्गाच्च—स्मृतेरित्यर्थः । स्मर्य्यते च शक्तं प्रत्याश्रमस्योपादेयत्वम् "अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः" इत्यादिना । निवृत्तब्रह्मचर्यस्य मृतभार्य्यस्य चावैराग्ये सति दारालाभ आपत् ॥ ३६ ॥

विधुराधिकरणं समाप्तम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

तुल्यकार्यत्वादिति) शक्तं प्रत्यतुल्यकार्यत्वादित्यर्थः । श्रुतेरनुमापकत्वात् स्मृतिर्लिङ्गशब्देनोच्यते, आपच्छब्दार्थमाह (निवृत्तब्रह्मचर्यस्येति) पारिव्राज्यव्यावृत्त्यर्थमाह (अवैराग्ये सतीति) ब्रह्मनिष्ठेष्वनुयायिवैराग्यं नाम लोकान्तरजन्मान्तरभोगनैरपेक्ष्यम्, अतः इदमवैराग्यमविरुद्धम् । यद्वा गार्हस्थ्यधर्मश्रद्धा अवैराग्यम् ।

परे चापरे च 'अपि स्मर्यते' इतिसूत्रं संवर्तादीनामाश्रमबहिष्ठब्रह्मचर्यास्मरणपरं व्याचक्षते, 'विशेषानुग्रहश्च' इत्येतत् 'जप्येनैव तु संसिध्ये'दित्यनेन साधारणधर्मविशेषैर्विद्यानुग्रहसम्भवपरम् 'अनेकजन्मसंसिद्धः' इति पूर्वकृतसुकृतैर्विद्यानुग्रहपरं च व्याचक्षते, तदयुक्तं—विद्यायाः साधारणधर्मानुग्राह्यत्वे ब्रह्मचरणस्य विरुद्धत्वात्, न हि ब्रह्मचर्या नाम सर्वाश्रमसाधारणो धर्मः, नतु कचि-

* भावप्रकाशिका *

भूयोधर्माल्पधर्मकयोः भक्तिप्रपत्त्योर्व्यभिचारादाह (शक्तमिति) (पारिव्राज्यव्यावृत्त्यर्थमिति) ननु मृतभार्यस्याकृतदारस्य वा दारालाभेन दारसाध्याश्रमासम्भवेऽपि संन्यासाश्रमस्य सम्भवात् किमित्यनाश्रमित्वं सोढव्यमिति शङ्काव्यावृत्त्यर्थम् अवैराग्ये सतीत्युक्तमित्यर्थः ।

(परे चेत्यादि) (आश्रमबहिष्ठब्रह्मचर्यास्मरणपरमिति) आश्रमासाधारणधर्मबहिर्भूतब्रह्मचर्यास्मरणपरमित्यर्थः, यद्यपि शाङ्करभाष्ये संवर्तकप्रभृतीनाञ्च ब्रह्मचर्यादियोगात् अनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महा-

* श्रुतप्रकाशिका *

चोदितः, अतः सूत्रद्वयस्य साधारणधर्मानुग्रहपरश्रुतिस्मृतिविषयत्वं युक्तम्, उन्मत्तचर्यास्मरणेनाश्रमानपेक्षत्वं सिध्यतीति चेत्— न, उन्मत्तचर्यायाः 'जनेनावमतो योगी योगसिद्धिं च विन्दति' इति जनावमानजनितयोगसिद्धये स्वप्रकर्षाच्छादनार्थत्वाद्, दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वाद्विध्यन्तरादर्शनाच्छादनार्थतयाऽप्युपपन्नेनोन्मत्ताचरणेन विद्याया आश्रमनैरपेक्ष्यकल्पनायोगात्, तत्कल्पनस्य 'अतस्त्वितरज्ज्यायः' इत्यनन्तरसूत्रविरोधादनाश्रमित्वनिषेधकवचनान्तरविरोधाच्च, 'लिङ्गाच्च' इत्येतस्य 'अग्ने गृहपते सुगृहपतिः तेने'ति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेति गार्हस्थ्यस्य प्राशस्त्यगमकश्रौतलिङ्गादनाश्रमनिन्दापरस्मृतिलिङ्गाच्चेत्यर्थमाहुः, तत्र ज्यायस्त्वप्रतीतेरस्फुटत्वाच्छ्रौतलिङ्गानादरः ॥ ३९ ॥

विधुराधिकरणं समाप्तम् ॥

योगित्वं स्मर्यत इति महायोगित्वस्यैव स्मर्यमाणत्वमुक्तम्, नतु नग्नचर्यायाः, तथापि नग्नचर्यावतां महायोगित्वं स्मर्यत इत्युक्ते महायोगिनो नग्नचर्या स्मर्यत इत्युक्तप्रायत्वात् तथोक्तमिति द्रष्टव्यम्, ननु नग्नचर्यायोगात् अनपेक्षिताश्रमकर्मणां महायोगित्वं स्मर्यत इति किमभिप्रेतम्, नग्नचर्यायोगात् महायोगित्वं स्मर्यत इत्यन्वयोऽभिप्रेतः, ततश्च 'अपि स्मर्यते' इति सूत्रस्य 'विशेषानुग्रहश्च' इतिसूत्रस्य चासाधारणधर्मानुग्राह्यत्वपरत्वम्, उत नग्नचर्यायोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामित्यन्वयोऽभिप्रेतः, ततश्च 'अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः' इतिसूत्रस्य च 'अपि स्मर्यत' इति सूत्रस्य चाश्रमकर्मानपेक्षत्वपरत्वमिति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमं दूषयति (विद्यायास्साधारणधर्मानुग्राह्यत्व इति) (अतस्सूत्रद्वयस्येति) साधारणधर्मानुग्रहपरत्वमिति शेषः, द्वितीयं दूषयति (उन्मत्तचर्यास्मरणेनेति) (दृष्टे सम्भवतीति) आश्रमकर्मसाध्यस्यादृष्टस्यानेनानुदयात्स्वमाहात्म्याच्छादनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति भावः (विध्यन्तरादर्शनादिति) 'तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्यया आत्मानमन्विष्ये'दिति भावः ॥ ७ ॥

इति विधुराधिकरणम् ।

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥

१० अधिकरणम्

नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकाश्रमेभ्यः प्रच्युतानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति, नेति चिन्तायां विधुरादिवदनाश्रमैकान्तैर्दानादिभिर्विद्यानुग्रहसम्भवादस्त्यधिकारः—

इति प्राप्त उच्यते— तद्भूतस्य तु नातद्भावः— इति । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । तद्भूतस्य— नैष्ठिकाद्याश्रमनिष्ठस्य, नातद्भावः— अतथाभावः, अनाश्रमित्वेनावस्थानं न सम्भवति ; कुतः ? तद्रूपाभावेभ्यो नियमात्— तद्रूपाणि— तेषां नैष्ठिकादीनां रूपाणि— वेषाः धर्मा इत्यर्थः, तेषामभावाः— तद्रूपाभावाः; तेभ्यः शास्त्रैर्नियमात् । नैष्ठिकाद्याश्रमप्रविष्टान्स्वाश्रमधर्मनिवृत्तिभ्यो नियच्छन्ति हि शास्त्राणि [1]"ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृती-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥ विधुरादेर्विद्याधिकार उक्तः, अनाश्रमित्वसाम्यादाश्रमभ्रष्टानामपि विद्याधिकार इति शङ्कया सङ्गतिः, वैखानसः——वानप्रस्थः । किं नैष्ठिकाद्याश्रमभ्रष्टानां ब्रह्मविद्याधिकारोस्ति, नेति, किमेषां साङ्गविद्योपसंहारसामर्थ्यमस्ति, नेति, किमेषां प्रायश्चित्ताच्छुचित्वं सम्भवति, नेति, किं 'यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपेया' दिति विहितं प्रायश्चित्तं सर्वब्रह्मचारिविषयम्, उत नैष्ठिकादिव्यतिरिक्तविषयम्, 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि' इति प्रायश्चित्ताभावस्मरणं किं प्राय-

---

१. छा० २-२३-१ ॥

योऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्" इति । "अरण्यमियाच्चतो न पुनरेयात्" इति "संन्यस्याग्निं न पुनरावर्त्तयेत्" इति च । अतो विधुरादिवन्नैष्ठिकादीनामनाश्रमित्वेनाऽवस्थानासम्भवान्न तानधिकरोति ब्रह्मविद्या । जैमिनेरपीत्यविगानं दर्शयन्नुक्तं स्वाभिमतं द्रढयति ॥ ४० ॥

अथ स्यात्— नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्य्यात् प्रच्युतानां प्रायश्चित्तादधिकारः सम्भवति, अस्ति च प्रायश्चित्तमधिकारलक्षणे निरूपितम् "अवकीर्णिपशुश्च

---

* श्रुतप्रकाशिका *

श्चित्तस्य व्यतिरिक्तब्रह्मचारिविषयतामवगमयति, नेति, न चेत्— प्रायश्चित्तस्य सर्वविषयतया शुद्धिसम्भवेन सामर्थ्यादधिकारः । अवगमयति चेत्— प्रायश्चित्तस्य उपकुर्वाणविषयतया शुद्धेरसम्भवेनासामर्थ्यात् ब्रह्मविद्यानधिकारः । ब्रह्मचारीत्यादिश्रुतिर्नैष्ठिकविषया ॥ ४० ॥

अनन्तरसूत्रमवतारयति (अथ स्यादिति) अधिकारलक्षणे षष्ठेऽध्याये अवकीर्णिपशुः— गर्दभः 'ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेत'

* भावप्रकाशिका *

(अवकीर्णिपशुश्च तद्वदिति) 'अवकीर्णिपशुश्च तद्वदाधानस्याऽप्राप्तकालत्वात्' इति जैमिनिसूत्रम्, अवकीर्णिनां ब्रह्मचर्यप्रच्युतानां 'ब्रह्मचार्यवकीर्णी नैर्ऋतं गर्दभमालभेत' इति स्मृतिविहितनैर्ऋतपशुरूपं प्रायश्चित्तं सिद्धं कृत्वा तत्राऽग्निर्विचारितः, तदधिकरणमित्थम्— 'यदाहवनीये जुहोती'ति सर्वेषां होमानामाहवनीयाधारत्वविधेरवकीर्णी ययाऽवकीर्णः, तया सह वा भार्यामधिगम्य वा अग्नीनाधाय आहवनीये अवकीर्णिपशुं करोतु इति पूर्वपक्षं कृत्वा 'जायापती अग्निमादधीयाताम्' इत्याधानस्य दम्पतिकर्तृकत्वस्मरणेन परस्त्रिया सहाग्न्याधानासम्भवात् 'अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रिय-

तद्वत्" इति । अतः प्रच्युतब्रह्मचर्य्यस्य प्रायश्चित्तसम्भवात् कृतप्रायश्चित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकरिष्यति– इति ; तत्राह—

न चाधिकारिकमपि पतनानुमाना-
त्तदयोगात् ॥ ४१ ॥

अधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्तं नैष्ठिकादीनां ततो भ्रष्टानां न सम्भवति ; कुतः ? पतनानुमानात् तदयोगात्– नैष्ठिकादीनां प्रच्युतानां पतनस्मृतेस्तस्य प्रायश्चित्तस्यासम्भवात् "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महा" इति । अतोऽधिकारलक्षणोक्तं प्रायश्चित्तमितरब्रह्मचारिविषयम् ॥ ४१ ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

इत्युक्तम्, ब्रह्मचर्यभ्रष्टोऽवकीर्णी, ब्रह्मचर्यं– स्त्रीनियतिः, सा गृहस्थव्यतिरिक्तानां त्रयाणामपि तुल्या, तस्मात्तेषामवकीर्णिप्रायश्चित्तं कर्तव्यमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ तर्हि आधिकारिकप्रायश्चित्तं किंविषयमित्यत्राह (अत इति) य उपकुर्वाणो ब्रह्मचारी भ्रष्टः– तद्विषयमवकीर्णिप्रायश्चित्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

* भावप्रकाशिका *

मुद्वहेत्'[1] इत्यस्खलितब्रह्मचर्यस्य विवाहविधानेन अकृतप्रायश्चित्तस्य विवाहायोगाच्च अग्न्याधानासम्भवात् उपनयनहोमवत् लौकिकाग्नावेवावकीर्णिपशुरिति पूर्वाधिकरणे लौकिकाग्नावेव उपनयनहोमः समावर्तनानन्तरं श्रुतस्य दारपरिग्रहस्य उपनयनात्पूर्वमसम्भवेन अग्न्याधानरहितस्य माणवक-

१. आग्नेय० १६-५-२३ ॥

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनव-
त्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्य्यप्रच्यवनमुपपूर्वम्—उपपातकम्, महापातकेष्वपरिगणितत्वादिति तत्र प्रायश्चित्तस्य भावं— विद्यमानतामप्येके आचार्या मन्यन्ते ; अशनवत्— यथा मध्वशनादिनिषेधस्तत्प्रायश्चित्तं चोपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनां च समानम् ; तदुक्तं स्मृतिकारैः "उत्तरेषां चैतदविरोधि" इति। गुरुकुलवा-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥ इदं चोद्यसूत्रं ब्रह्मचर्यप्रच्यवनस्य महापातकेष्वपरिगणितत्वादुपकुर्वाणब्रह्मचारिणः स्त्रीनियमातिक्रमस्योपपातकान्तर्भूतस्य प्रायश्चित्तकथनात्तस्य च नैष्ठिकादिष्वतिदेशात् प्रायश्चित्तं प्राप्तमित्यर्थः, 'उत्तरेषां चैतदविरोधि' इत्यत्रैतच्छब्दः पूर्वोक्तधर्मान् प्रायश्चित्तं

ॐ भावप्रकाशिका ॐ

स्याऽऽहवनीयाभावात् लौकिकाग्नावेवोपनयनहोम इति निरूपितम्, तदर्थस्सूत्रे तद्वदिति परामृश्यते ॥ ॐ ॥

(इदञ्चोद्यसूत्रमिति) अस्योपपातकत्वप्रतिपादनपूर्वकप्रायश्चित्तसद्भावप्रतिपादनमुखेन ब्रह्मविद्याधिकारप्रतिपादनपरत्वादेवमुक्तम्, प्रायश्चित्तसद्भावमात्रप्रतिपादनपरत्वे तु सिद्धान्तसूत्रत्वमेव, नहि सामान्यमुखेन प्रवृत्तौ नैर्ऋतपशुः 'आरूढो नैष्ठिकं धर्मम्' इति स्मृत्या विशेषविषययापि न सङ्कोचमर्हति, स्मृतेर्नैष्ठिकरूपब्रह्मचारिविशेषविषयत्वेऽपि 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि' इति प्रायश्चित्तदर्शनाभावेन प्रायश्चित्ताभावानुमानम्, तेन च श्रुत्यनुमानमिति विलम्बद्वयमस्ति 'यो ब्रह्मचार्यवकिरेत्' इति प्रायश्चित्तश्रुतेः सामान्यमुखेन प्रवृत्ततया सामान्यद्वारा विशेषपर्यवसानमित्येक एव विलम्ब इति प्रायश्चित्तश्रुतेरेव बलीयस्त्वम्, ततः 'प्रायश्चित्तं न पश्यामि' इति स्मृतिस्संव्यवहार्यतापादकप्रायश्चित्ताभावपरैवाभ्युपगन्तव्या, ततश्च प्रायश्चित्तसद्भावमात्रपर्यवसितत्वेन चोद्य-

सिनो यदुक्तम्, तत्स्वाश्रमाविरोध्युत्तरेषामप्याश्रमिणां सम्भवतीत्यर्थः तद्वदिहापि । ब्रह्मचर्य्यप्रच्यवने प्रायश्चित्तसम्भवाद्ब्रह्मविद्यायोग्यताऽप्यस्ति ॥ ४२ ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

च परामृशति, स्वाश्रमाविरोधिशब्दः स्त्रीसंसर्गादिनिमित्तप्रायश्चित्तादेर्गृहस्थादिष्वनापातार्थः ॥ ४२ ॥

* भावप्रकाशिका *

सूत्रत्वं तन्मुखेन विद्याधिकारप्रतिपादनपर्यन्तत्वमस्य सूत्रस्य प्रकृतोपयोगाद्वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य चोद्यसूत्रत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम्, ननूपकुर्वाणस्येव नैष्ठिकादीनां मध्वशननिषेधस्यादर्शनात् कथं साम्यमित्याशङ्क्याह (भाष्ये तदुक्तं स्मृतिकारैरिति) (प्रायश्चित्तञ्च परामृशतीति) ननु प्रायश्चित्तं न प्राङ्निर्दिष्टम्, ब्रह्मचर्याग्नीन्धनभैक्षचरणसत्यवचनमधुमांसगन्धमाल्यादिस्वप्नाञ्जनाभ्यञ्जनयानोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहवादवादनस्नानदन्तधावनहर्षनृत्तगीतादिवर्जनस्यैव प्राङ्निर्दिष्टत्वात्, तद्व्याख्यातृभिश्च उत्तरेषामप्याश्रमाणामिदं वृत्तं द्रष्टव्यम्, किमविशेषेण नेत्याह (अविरोधीति) यत्स्वाश्रमाविरुद्धं द्यूतादिवर्जनं तदेव भवति, नतु विरुद्धम्, अतो नाग्नीन्धनं प्रव्रजिते प्राप्नोति, न गुरुकुलवासो वैखानसे प्राप्नोति न ब्रह्मचर्यं गृहस्थे प्राप्नोतीति व्याख्यातम्, ततश्च प्रायश्चित्तस्याऽप्रकृततया नैतच्छन्दस्य प्रायश्चित्तपरामर्शित्वं सम्भवति, अत एव स्वाश्रमाविरोधिशब्दः स्त्रीसंसर्गादिनिमित्तप्रायश्चित्तादेः गृहस्थेष्वनापातार्थ इति ग्रन्थोऽप्यसङ्गतः, स्त्रीसंसर्गादिनिमित्तप्रायश्चित्तादेः प्रागनुक्तेरिति चेदत्राहुः, ब्रह्मचर्यस्याऽतिदेशे 'गर्दभेनावकीर्णी निर्ऋतिं चतुष्पथे यजेत तस्याजिनमूर्ध्ववालं परिधाय लोहितपात्रस्सप्त गृहान् भैक्षं चरेत् कर्माचक्षाणः सम्वत्सरेण शुध्येत्' इति प्रायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणस्य प्रायश्चित्तस्य सापवादकमेकं शास्त्रं 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति न्यायेन तदेकवाक्यतापन्नतया ब्रह्मचर्योपदेशे तत्प्रायश्चित्तमप्यतिदिष्टं भवतीत्यभिप्रायेण प्रायश्चित्तञ्च परामृशतीत्युपपत्तेरिति, ननु ब्रह्मचर्ये निर्दिष्टे 'गर्दभेनावकीर्णी'ति प्रायश्चित्तप्रकरणगतस्योपदिष्टातिदिष्टब्रह्मचर्यसाधारण्येनोपदेशत एव प्राप्तिसम्भ-

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेरा-
चाराच्च ॥ ४३ ॥

तुशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः। उपपातकत्वे महा-

* श्रुतप्रकाशिका *

सिद्धान्तसूत्रमाह—

बहिस्तूभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥ उभयथेति पदं व्याचष्टे (उपेति) अतिदेशवचनेन प्रायश्चित्तं प्राप्तं पतनस्मृतिश्चास्ति, तयोः

* भावप्रकाशिका *

वात् 'उत्तरेषां चैतदविरोधि' इत्यनेनातिदेशो व्यर्थ इति चेत्, नूनं भवान् 'अनारभ्य विधानानां प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वा'दिति न्यायमनालोचितपूर्वी, तथाहि सति उपदिष्टातिदिष्टजुहूसाधारण्येन पर्णताया अपि प्राप्तिप्रसङ्गात्, यदि चयेनातिदेशेन जुहूः प्राप्यते तेनैव पर्णताया अपि प्राप्तिसम्भवात् द्विरुक्तिदोषप्रसङ्गेन विकृतौ पर्णतोपदेशो व्यर्थ इति, तर्हि प्रकृतेप्युपदिष्टातिदिष्टब्रह्मचर्यसाधारण्येन प्रायश्चित्तोपदेशो व्यर्थः, यद्येवमुपकुर्वाणस्यापि ब्रह्मचर्यं नोपदिष्टं, 'प्रागुपनयनात् कामचारवादभक्षो हुतान्ब्रह्मचारी' इत्यनुपनीतस्यैव ह्युपदिष्टम्, उपकुर्वाणे तु 'उक्तं ब्रह्मचर्यमग्नीन्धनभैक्षचरणे'त्यादिना अतिदिश्यते, अत उपकुर्वाणस्यापि ब्रह्मचर्यमतिदिष्टमिति कृत्वा अनुपनीतब्रह्मचर्य एव प्रायश्चित्तमुपदेशतः प्राप्नोति, नोपकुर्वाणब्रह्मचर्येऽपीति चेत्, माभूद् ब्रह्मचर्यमुपदिष्टं, माच भूत्प्रायश्चित्तमपि, तथाप्यनुपनीते उपदिष्टस्य प्रायश्चित्तस्य 'उक्तं ब्रह्मचर्यमग्नीन्धनभैक्षचरणे'त्यनेनोपकुर्वाणेऽतिदिष्टतया तस्य 'उत्तरेषां चैतदविरोधी'त्यनेन परामर्शे दोषाभावात्, ननु 'अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजन्ति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तं द्विरात्रेण' इत्युपदेशत एव अग्नेरग्निष्टोमोक्थ्यादिसाधारण्यमुपदिश्यते, ततश्च तदाश्रिताः श्येनाकृत्यादिगुणकामाः सर्वसाधारणा भवन्तीतिवत् 'उत्तरेषां चैतदविरोधी'त्यस्यापि 'तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण' इत्यादिनिर्देशतुल्यतया ब्रह्मचर्यस्य उपदेशत एव प्रायश्चित्तस्य सर्वसाधारणत्वेन नातिदेशतः प्राप्तस्य प्राप्तिरिति चेन्न, इष्टापत्तेः, अतिदेशतोऽपि प्राप्तिमपेक्षमाणानामुपदेशतः प्राप्तिर्लभ्यते चेत्, कथमनिष्टाय सा स्यात् ॥ * ॥

पातकत्वेऽप्येते बहिर्भूता एव ब्रह्मविद्याधिकारिभ्यः; ब्रह्मविद्यायामनधिकृता इत्यर्थः । कुतः ? स्मृतेः- पूर्वोक्तात् पतनस्मरणात् । यद्यपि कलुषनिर्हरणा- य कैश्चिद्वचनैः प्रायश्चित्ताधिकारो विद्यते, तथा- ऽपि कर्माधिकारानुगुणशुद्धिहेतुप्रायश्चित्तं न सम्भ- वति, "प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्म- हा" इति स्मृतेरित्यर्थः । आचाराच्च— शिष्टा हि नैष्ठिकादीन्भ्रष्टान् कृतप्रायश्चित्तानपि वर्ज्जयन्ति, तेभ्यो ब्रह्मविद्यादिकं नोपदिशन्ति; अतस्तेषां नास्ति

---

* श्रुतप्रकाशिका *

कथं विरोधः परिहियते इत्यत्राह (यद्यपीति) कर्मशक्तिस्त्रिधा— प्रत्यवाय- करी, वैदिककर्माधिकारप्रतिबन्धकरी, सजातीयकर्मरुचिकरी चेति, तत्र कानिचित्प्रायश्चित्तानि शक्तित्रयविनाशकानि, कानिचिदन्यतमशक्तिविनाशकानि, अत्रातिदेशपतनस्मृतिविरोधेऽतिदेशस्मृतिः प्रत्यवायजननशक्तिविनाशकं प्राय- श्चित्तमाह, पतनस्मृतिस्तु वैदिककर्मानधिकारशक्तिविनाशकप्रायश्चित्ताभावमाह, 'येन शुद्धये' दित्युक्तत्वात्, तस्मादविरोधः । अतोऽतिदेशसिद्धप्रायश्चित्तेन नरकानुभवलाघवे सत्यपि पतनस्मृतिवचनान्न ब्रह्मविद्याधिकार इत्यर्थः । आचाराच्चेति सूत्रखण्डोपादानम्, वर्जनफलमाह (नोपदिशन्तीति)

* भावप्रकाशिका *

भाष्ये— कर्माधिकारानुगुणशुद्धिहेतुप्रायश्चित्तं न सम्भवतीति, 'बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विशुद्धानपि धर्मतः । शरणागतहन्तॄंश्च स्त्रीहन्तॄंश्च न संवसेत्' इति मनुवचनम्, न संवसेत्— अन्योन्यं गृहभोजनादिसंव्यवहारं न कुर्या- दित्यर्थः । नास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते, कल्मषं तु निहन्यते 'प्राय- श्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते' इत्यादिस्मरणात्, अज्ञानकृतञ्च यद्भवेत् तत्प्रायश्चित्तैरपैति, तत्कामाच्चेत् वच- नादव्यवहार्यस्तु जायत इत्यर्थः, अतश्च 'प्रायश्चित्तं न पश्यामी'ति स्मृतेरपि

ब्रह्मविद्यायामधिकारः ॥ ४३ ॥

तद्भूताधिकरणं समाप्तम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

'अनाश्रमी न तिष्ठे' दित्यनाश्रमित्वं निषिद्धम् , आश्रमभ्रंशोऽपि निषिद्धः, एवं निषेधे समाने कथमेकत्र विद्याधिकारोऽन्यत्रानधिकारः, उच्यते—अनाश्रमिणामपि विद्याधिकारः श्लाघ्यत्वं च श्रुतम्, आश्रमप्रच्युतानां तु न तथेति विशेष इति ।

परे तु तद्भूतस्येत्येकं सूत्रं पृथगधिकरणं वदन्ति, तत्र ऊर्ध्वरेतसामाश्रमप्रत्यवरोहः प्रामाणिको न वेति संशेरते ब्रह्मविद्याधिकारसिद्ध्यर्थम् , पूर्वाश्रमकर्मानुष्ठानचिकीर्षया रागादिना वा सम्भवतीत्युक्त्वा नियमश्रुत्या तदप्रामाणिकत्वं सिद्धान्तयन्ति, 'न चाधिकारिकमपि' इत्यधिकरणान्तरं नैष्ठिकादीनामाश्रमभ्रष्टानां प्रायश्चित्तसम्भवासम्भवविषयं वदन्तोऽसम्भव इति सिद्धान्तयन्ति, यदा आश्रमभ्रष्टानां प्रत्यवायवचनानि दृश्यन्ते, प्राय-

* भावप्रकाशिका *

तदनुगुण एवार्थ इत्यर्थः (परे स्वित्यादि) प्रत्यवरोहः पूर्वाश्रमप्राप्तिः, (विद्याधिकारानधिकारसिद्धमिति) पूर्वेणान्वयः (पूर्वाश्रमधर्मस्वनुष्ठानचिकीर्षयेति) पूर्वाश्रमधर्मेषु यागहोमादिषु सुखानुष्ठेयताप्रयुक्तचिकीर्षयेत्यर्थः (रागादिनेति) गृहस्थोऽहं पत्न्यादिपरिवृतस्स्यामित्याशयेनेत्यर्थः (नियमश्रुत्येति) तेषां— तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात् तद्रूपाभावेभ्यः—इति सूत्रपाठ इत्यर्थः, तद्भूतस्य—उर्ध्वरेतस आश्रमान्प्राप्तस्य, नातद्भावः— न ततः प्रच्युतिः, न ततः प्रत्यवरोह इति यावत् , 'अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्नरण्यमियात् न पुनरेयात्' इति नियमादित्यर्थः । 'यथा ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् ' इत्यारोहवचोदर्शनवत् अवरोहवचसो अदर्शनादिति भावः, अभावाच— शिष्टाचाराणामभावाचेत्यर्थः, इत्येवं नियमश्रुत्या अतद्रूपेणाऽभावेन च प्रत्यवरोहाप्रामाणिकत्वं सिद्धान्तयन्तीत्यर्थः, तदप्रामाणिकत्वं सिद्धान्तयन्तीत्यस्यानन्तरं 'नचाधिकारिकमपि' इत्यधिकरणान्तरं नैष्ठिकादीनामाश्रमभ्रष्टानां प्रायश्चित्तसम्भवासम्भवपरं वर्णयन्तोऽसम्भव इति

* श्रुतप्रकाशिका *

श्चित्तासम्भवोऽपि संशयास्पदं भवति, तदा कथं अंशस्य सद्भावे प्रमाणविरुद्धत्वे च सन्देहः, अतः सन्देहाभावाद्विचारोऽनुपपन्नः, अतो 'नातद्भावः' इति सूत्रमपि मूलविचारे हेतुगर्भम्,— ऐकाधिकरण्यमिच्छतामपरेषामपि प्रच्युतिरस्ति नेति विचार उक्तन्यायादनुपपन्नः।— अन्येषामपि तद्भूतसूत्रस्य पृथगधिकरणत्वं संशयाभावादयुक्तम्। 'आश्रमादाश्रमं गच्छे'दित्यविशेषवचनात्, पतनवचनस्यानाश्रमित्वरूपेण प्रच्यवनविषयत्वसम्भवाच्च विचार इति चेत्— न, 'संन्यस्याग्निं न पुनरावर्त्तये'दित्याश्रमप्रत्यवरोहनिषेधश्रुतेः स्फुटार्थतया सम्भावितार्थान्तरस्मृतिवचनेन सन्देहानुदयात्, अविदितनिषेधवाक्यस्य सन्देहोदय इति चेत्—अविदितस्मृतिवचनस्य सन्देहाभावादनारम्भः स्यात्, विदितस्मृतिवचनस्याविदितनिषेधवाक्यस्य सन्देह इति चेत्— तर्हि तत्तदेकदेशाज्ञाननिमित्तसन्देहानन्त्यादनन्ताधिकरणकल्पनप्रसङ्गः, 'न चाधिकारिक'मिति ऊर्ध्वरेतसामाश्रमभ्रष्टानां प्रायश्चित्ताभावस्मरणाद्विद्यानधिकार इति पूर्वपक्षसूत्रं कृत्वा वार्द्धुषिकत्वं व्रताच्च्युति' रिति व्रतच्युतेरुपपातकत्वात्, मद्यशनोपपातकप्रायश्चित्तस्यात्रापि प्राप्तिस्मरणात, श्रौतस्याप्यवकीर्णिप्रायश्चित्तस्य ब्रह्मचारित्वसामान्येन नैष्ठिकेऽपि प्राप्तत्वात्, 'वानप्रस्थोदीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं वर्द्धये' दित्यादिवचनात् प्रायश्चित्ताभावस्मृतेः प्रायश्चित्तगौरवाभि-

* भावप्रकाशिका *

सिद्धान्तयन्तीति केषुचित्पाठो दृश्यते, सत्वग्रन्थः, तदंशे उत्तरत्र दूषणस्य कस्याप्यनुक्तेः, परमते च 'न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्' इति सूत्रेण प्रायश्चित्तासम्भवं पूर्वपक्षीकृत्य 'उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम्' इति प्रायश्चित्तसद्भावस्सिद्धान्तितः, 'बहिस्तूभयथापि' इति सूत्रञ्च कृतप्रायश्चित्तानामप्यसंव्यवहार्यतापादनपरं पृथगधिकरणम्। अतो नायं परमतानुवादो भवितुमर्हतीति लेखकदोषायत्तः, केचित्तु 'बहिस्तूभयथापी'त्यधिकरणे कृतप्रायश्चित्तस्याप्यसंव्यवहार्यताप्रतिपादनात् संव्यवहार्यतापादकप्रायश्चित्तासम्भवपरोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः (सद्भावे प्रमाणविरुद्धत्वे चेति) प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वयोरित्यर्थः, प्रामाणिकत्वरूपप्रथमाधिकरणपूर्वपक्षोत्थापकाभावात् प्रथमाधिकरणसंशयोनुपपन्न इति भावः, (मूलविचार इति)

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रायत्वसम्भवाच्च प्रायश्चित्ताभावस्मरणस्य मूलादर्शनात्तत्सद्भावस्मरणस्य ब्रह्मचारित्वादिरूपसामान्यन्यायमूलत्वेन शास्त्रसंस्पर्शसम्भवात् 'शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वा' दिति न्यायेन शास्त्रसंस्पर्शवतः प्राबल्यात् प्रायश्चित्तेन ब्रह्मविद्याधिकार इति 'उपपूर्व'मिति सूत्रेण सिद्धान्तयन्ति । —अन्ये 'उपपूर्वमपि इत्येके' 'बहिस्तूभयथाऽपि' इति सूत्रस्वारस्यविरोधात्तदयुक्तम्, एक इति पदेन पूर्वपक्षत्वं, तुशब्देन तद्व्यावृत्तिः, उभयथाशब्देन पतनीयत्वे अपतनीयत्वे च बहिष्कार्यत्वं हि प्रतीयते, प्रायश्चित्ताभावस्मरणस्य न शास्त्रसंस्पर्श इत्यप्ययुक्तं, बाधकाभावे श्रुतिमूलत्वसिद्धेः, शास्त्रसंस्पृष्टं प्रायश्चित्तस्मरणं बाधकमिति चेत्— न, 'येन शुद्ध्ये'दिति प्रायश्चित्ताभाववचनस्य शुद्धिहेत्वभावविषयत्वात्, प्रायश्चित्तसद्भावचनस्य तु कल्मषनिर्हरणविषयत्वेनाप्युपपत्तेः, अधिकारापादकप्रायश्चित्तसद्भावानवगमकतया च विरोधाभावात् बाधकत्वानुपपत्तेः, अनन्यथासिद्धं हि बाधकं 'बहिस्तूभयथाऽपी'ति सूत्रमकृतप्रायश्चित्तानामाश्रमभ्रष्टानामनधिकारसमर्थनपरमधिकरणान्तरं वर्णयन्ति, तदप्ययुक्तं—संशयाभावात्, प्रायश्चित्ततोऽपि शुद्धौ संदिग्धायामकृतप्रायश्चित्ततया निर्णीताशुद्धीनां कथं ब्रह्मविद्याधिकारसम्भावना। ननु 'इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवशातन'मित्यादेरुपपातकत्वात्तादृशं कुर्वतामितरैः संव्यवहारादिशास्त्रीयानुष्ठानादिदर्शनादाश्रमभ्रंशस्याप्युपपातकत्वाविशेषात् संशय इति चेत्, तर्ह्यनधिकार इति सिद्धान्तोऽनुपपन्नः— अशुष्कद्रुमशातनादिकारिषु कर्मानधिकारासंव्यवहाररूपहेत्वभावस्य भवद्भिरेवोक्तत्वात्, उपपातकेष्वपि गुरुतरपापकारिषु हेतुसद्भाव इति चेत्तर्हि तेषु पूर्वोक्तन्यायेन संशयाभावादेवानारम्भणीयता ॥ ४३ ॥

तद्भूताधिकरणं समाप्तम् ।

ঌ भावप्रकाशिका ঌ

मूलभूतप्रायश्चित्तविचारे निर्णायकोत्तरसूत्रप्रतिपाद्यन्यायगर्भतयैकमधिकरणमित्यर्थः (प्रच्युतिरस्ति नेतीति विचार इति) प्रच्युतिः प्रामाणिकी अप्रामाणिकी वेति विचार इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति तद्भूताधिकरणम् ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥

११ अधिकरणम्

कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि किं यजमानकर्तृकाणि? उतर्त्विक्कर्तृकाणीति चिन्तायां यजमानकर्तृकाणीत्यात्रेयो मन्यते, कुतः? फलश्रुतेः— वेदान्तविहितेषु दहराद्युपासनेषु फलोपासनयोरेकाश्रयत्वदर्शनादिह च क्रतुफलाप्रतिबन्धरूपस्योद्गीथोपासनफलस्य यजमानाश्रयत्वश्रवणादित्यर्थः। न च गोदोहनादिवदङ्गाश्रयत्वेन यजमानकर्तृकत्वासम्भवः, गोदोहनादिषु ह्यध्वर्युकर्तृकप्रणयना-

* श्रुतप्रकाशिका *

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥ इदमधिकरणं प्रासङ्गिकम्, उपासनानुष्ठात्रनुष्ठातृविभागप्रसङ्गेनोद्गीथोपासनादेरनुष्ठात्रनुष्ठातृविभागचिन्ता क्रियत इति सङ्गतिः, क्रत्वङ्गाश्रयाण्युपासनानि किं यजमानकर्तृकाणि? उत ऋत्विक्कर्तृकाणि, किं दहराद्युपासनानामिव फलिकर्तृकत्वं न्यायमुत गोदोहनादेरिव ऋत्विक्कर्तृकत्वं, किं गोदोहनादिषु ऋत्विक्कर्तृकत्वं यजमानेनाशक्योपादनतया? उत साङ्गप्रधानानुष्ठानाय ऋत्विक्परिक्रयश्रवणात्, अशक्यतया चेत्— तदभावात् फलिकर्तृकत्वोपपत्तेः यजमानकर्तृकत्वम्, परिक्रयश्रवणाच्चेत्— गोदोहनादाविव ऋत्विक्कर्तृकत्वस्य न्याय्यत्वादृत्विक्कर्तृकत्वम्, उद्गीथाद्युपासनानीत्युक्ते उपासनस्य कर्माङ्गत्वं माभूदिति कर्माङ्गाश्रयाणीत्युक्तम्, (न चेत्यादि) प्रणयनस्याध्वर्युकर्तृकत्वात् तदाश्रयस्य गोदोहनस्यो-

* भावप्रकाशिका *

(कर्माङ्गाश्रयाणीत्युक्तमिति) प्रणयनाश्रितगोदोहनस्यैव उद्गीथाश्रितस्य उपासनस्याऽङ्गत्वाभावात्— उद्गीथस्याऽऽश्रयत्वमात्रतयाऽङ्गित्वाभावादित्यर्थः। भाष्ये— उद्गीथोपासनफलस्य यजमानाश्रयत्वश्रवणादित्यर्थ इति, इदमुपलक्षण 'तथा कामोर्थसंयोगात्' इत्यधिकरणे 'यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यस्स्या-

श्रयगोदोहनोपादानमन्येनाशक्यम्, इह तूद्गातृकर्तृकेऽप्युद्गीथे तस्योद्गीथादेः रसतमत्वानुसन्धानं यजमानेनैव कर्तुं शक्यते ॥ ४४ ॥

इति प्राप्तेऽभिधीयते—

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि
परिक्रियते ॥ ४५ ॥

आर्त्विज्यम्—ऋत्विजः कर्मोद्गीथाद्युपासनमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते; कुतः तस्मै हि प्रयोजनाय-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

पादानं यजमानेन फलाश्रयभूतेनापि कर्त्तुमशक्यम्, अत्र तु शक्यत्वात् फलाश्रय एव कर्तेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

सिद्धान्तसूत्रमाह——

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्य हि परिक्रियते ॥ ४५ ॥ तस्मै हि प्रयोजनायेति चतुर्थीव्याख्यानम्, फलसाधनेत्यादिना तच्छब्दव्याख्यानम्,

❀ भावप्रकाशिका ❀

दिति नीचैस्सदो मिनुयात्' इति विहितानां सदोमानाश्रितानां गुणानां फलं यजमानगाम्येव, यथा 'त्र्यहं नाश्नीया'दित्यादिकं तपः सत्यप्याध्वर्यवसमाख्याने याजमानम्, तपसः प्रधानफलसिद्ध्यर्थत्वात् प्रधानफलस्य च याजमानत्वात्, तथा कर्माङ्गफलमपि यजमानगाम्येव, कुतः? अर्थसंयोगात् 'यजेत' इत्यात्मनेपदेन साङ्गप्रधानफलस्य यजमानगामित्वश्रवणात् अङ्गाश्रितफलानामपि परम्परया तत्साध्यत्वादिति समर्थितत्वात्, अङ्गाश्रितोपासनफलं यजमानगाम्येव, अतो 'वर्षति वर्षति हे'त्यादीनामपि वृष्ट्यादिफलानां यजमानगामित्वं सिद्धमिति द्रष्टव्यम्। (तदाश्रयस्य गोदोहनस्येति) स आश्रयो यस्येति बहुव्रीहिः, यत्र हि गुणः कारकतां प्रतिपद्यते, स आश्रय इति निर्वर्त्य एव मीमांसकानामाश्रयत्वव्यवहारात् निर्वर्तकतयोपादानं कर्तुमशक्य इत्यर्थः ॥ ❀ ॥

र्त्विक् परिक्रियते, फलसाधनभूतस्य साङ्गस्य क्रतो-रुपादानायेत्यर्थः। कर्मविधिषु [1]"ऋत्विजो वृणीते", "ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति" इति ऋत्विक्कर्तृकत्वशास्त्रेण फलसाधनभूतं साङ्गं कर्म ऋत्विग्भिरनुष्ठेय-मित्यवगम्यते; तदन्तर्गतानि कायिकानि मानसानि

* श्रुतप्रकाशिका *

परिक्रियत इत्येतद्विवृणोति (कर्मविधिष्विति) ततः किमित्यत्राह (तदन्तर्गतानीति) (न च शक्त्यशक्ती तस्य निबन्धनमिति) न हि ऋत्विजाऽन्येन क्रियमाणमन्येन कर्तुमशक्यम्, तस्माद्वचननिबन्धनं गोदोहने

* भावप्रकाशिका *

भाष्ये– फलसाधनभूतस्येति, भूतस्य प्राप्तस्येत्यर्थः, फलसाधनगोदोहनोपासनादिगुणकागयुक्तस्येत्यर्थः। यद्वा– साङ्गस्येत्येतद् अङ्गाश्रितानामप्युलक्षणम्, ततश्च 'तस्मै हि परिक्रियते' इति सूत्रे हिरप्यर्थः, उद्गीथाद्युपासनगार्त्विज्यम्, तस्माद् अपि परिक्रियते ऋत्विगिति सूत्रार्थ इति भाष्यकृताशयः। भाष्ये– साङ्गं कर्म ऋत्विग्भिरनुष्ठेयमित्यवगम्यत इति, न चैवं प्रधानस्य द्रव्यत्यागात्मकस्य यागस्यापि ऋत्विक्कर्तृकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यं, यजमानद्रव्यस्य त्यागे ऋत्विजामसामर्थ्येन लिङ्गबलात् हविस्त्यागदक्षिणादानादिव्यतिरिक्त एव ऋत्विजां कर्तृत्वमिति सामर्थ्यादवसीयते (नहि ऋत्विजान्येनेति) यदि शक्त्यशक्त्योरेव कर्तृनियमे नियामकत्वम्, तर्हि अध्वर्य्वादिना कार्यस्यापि यजमानेनापि कर्तुं शक्यत्वात् याजमानत्वप्रसङ्गः, अतश्च 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इत्यधिकरणे द्वितीयपूर्वपक्षन्यायेन अशक्तस्यैव यजमानस्य ऋत्विक्द्वारा कर्तृत्वमित्यापतेत्, तस्मात् परिक्रयवचनबलादेव अङ्गानां यजमानभिन्नकर्तृकत्वं वक्तव्यम्, तादृशं वचनमुपासनेष्वविशिष्टमिति भावः। (वचननिबन्धनमिति) 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेत्' इत्यध्वर्युकर्तृकप्रणयने गोदोहनस्य कारकत्वविधायकवचनबलादित्यर्थः, गोदोहनस्याऽप्य-

१. यजु० ६-३-७॥

च कर्माणि ऋत्विक्कर्तृकाण्येव। न च शक्त्यशक्ती तस्य निबन्धनम्। यद्यप्युद्गीथाद्युपासनं पुरुषार्थः, तथाऽपि क्रत्वधिकृताधिकारत्वात् क्रतोश्च साङ्गस्य ऋत्विक्कर्तृकत्वात् "यदेव विद्यया करोति.... तदेव वीर्य्यवत्तरम्" इति ऋत्विक्कर्तृकक्रियोपयोगित्वेन विद्या-

* श्रुतप्रकाशिका *

एककर्तृकत्वमित्यर्थः। अङ्गत्वे सति हि ऋत्विक्कर्तृकत्वं, नेदमङ्गमित्याह (यद्यपीति) परिहरति (तथाऽपीति) ऋत्विक्कर्तृककर्मोपयोगित्वेन प्रोक्षणादिवदिदमपि ऋत्विक्कर्तृकम्, अग्र्यप्रायन्यायादित्याह (क्रत्वधिकृतेति) (यदेव विद्ययेति) ऋत्विक्कर्तृककर्मणो वीर्यवत्तरत्वसाधनभूताया विद्यायाः कर्त्रपेक्षायामन्तरङ्गबहिरङ्गन्यायेनासन्नर्त्विक्कर्तृकत्वं युक्तमिति न्याय्यमिति न्यायोपेतात् 'विद्यया करोती'ति वाक्यस्वारस्याच्चोद्गीथाद्युपासनानि

* भावप्रकाशिका *

ध्वर्युकर्तृकव्यापारविषयत्वाभावे तत्कारकत्वासम्भवादिति भावः। प्रकृते तु परिक्रयवचनबलात् ऋत्विक्कर्तृकत्वसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् (अङ्गत्वे सति हि ऋत्विक्कर्तृकत्वमिति) दक्षिणानतानामृत्विजां साङ्गप्रधानानुष्ठानापरपर्यायभावनाशब्दवाच्यप्रयोगाङ्गत्वाच्च गुणकामेषु कर्तृत्वं सम्भवतीत्यर्थः। (ऋत्विक्कर्तृककर्मोपयोगित्वेनेति) अङ्गभूतस्याऽप्युपासनस्य क्रतुप्रयोगाद्बहिरनुष्ठातुमशक्यत्वेन तत्प्रयोगमध्यपातित्वाविशेषात् परिक्रयस्य च निर्क्रीपितसर्वार्थत्वावगमाच्च उद्गीथोपासनस्यापि ऋत्विक्कर्तृकत्वं सिद्धमिति भावः। (प्रोक्षणादिवदिति) 'नीचैस्सदो मिनुया'दिति प्रतिपादितसदोमानादिगुणाः आदिपदेन परामृश्यन्ते (अग्र्यप्रायन्यायादिति) 'तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम्' इति न्यायादित्यर्थः, अग्र्यप्रायन्यायोऽपि अत्रैव पर्यवसितः, 'तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूया'दिति एवंविदन्तरादित्ये अन्तरक्षिणि चोपदिष्टं परमात्मरूपं सर्वपापोदितत्वादिधर्मैः, देवलोककामावाप्तिफलाभ्यां सह विद्वान् उद्गाता यजमानं प्रति ब्रूयात् कं ते काममैहिकमामुष्मिकं किं फलमुद्दिश्य आगायानीति, तत्फलानुकूलोपासनसहितं गानं करवाणीति, हि यस्मात् एष एवंविदुद्गाता काम-

यास्त्वेककर्तृकत्वश्रवणादृत्विक्कर्तृकाण्येतानि ; दहरादिषूपासनेषु ऋत्विक्कर्तृकत्वाश्रवणात् [1]"शास्त्रफलं प्रयोक्तरि" इति न्यायाच्च फलिकर्तृकत्वमेव ॥ ४५ ॥

स्वाम्यधिकरणं समाप्तम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

ऋत्विक्कर्तृकाणीत्यर्थः । 'एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्चर्त्विजोऽभिरक्षति' 'तस्मादुह वैवंविदुद्गाता ब्रूयात् कं ते काममागायानि' इत्यादिवाक्यैः ऋत्विक्कर्तृकवेदनफलस्य यजमानगामित्वप्रतिपादनं तु हेतुतयाऽनुसन्धेयम्, तस्य न्यायसिद्धार्थानुवादरूपत्वात्तन्मूलयुक्तिमात्रमेवोक्तं भाष्ये । दहरादिषु फलिकर्तृकत्वे को विशेष इत्यत्राह (दहरादिष्विति) ऋत्विक्कर्तृकत्वाश्रवणं वैषम्यमित्यर्थः । तच्छ्रवणमन्यत्र फलिकर्तृकत्वस्यापवादकम् ॥ ४५ ॥

स्वाम्यधिकरणं समाप्तम् ॥

७ भावप्रकाशिका ७

गानस्य अभिमतफलसाधनोपासनसहितगानस्य ईष्टे य एवंविद्वानधिदैवताध्यात्मोपदिष्टपरमात्मस्वरूपं विद्वान् साम गायतीत्यर्थः । अत्र उद्गातृकर्तृकमेवोपासनं यजमानगामिफलजनकमिति स्पष्टं प्रतीतेः ऋत्विजां परिक्रीततया यजमानस्य प्रयोजककर्तृत्वसम्भवेन 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि' इति न्यायस्याऽप्यविरुद्धत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

इति स्वाम्यधिकरणम् ॥

1. पू० मी० ३-७-१८ ॥

सहकार्य्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं
तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥

१२ अधिकरणम्

[1]"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः" इत्यत्र बाल्यपाण्डित्यवन्मौनमपि विधीयते ? उतानूद्यते ? इति विशये— मौनपाण्डित्यशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात्, 'पाण्डित्यं निर्विद्य' इति विहितमेव

* श्रुतप्रकाशिका *

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥ पूर्वं यज्ञादिः शमादिश्च विद्यासहकारी निरूपितः; इदानीं सहकार्यन्तरं निरूप्यत इति सङ्गतिः, अधिकरणान्तराणि तु सङ्गतिविशेषप्राप्तानि, मननस्य प्रवृत्तिरूपत्वेऽपि ध्यानालम्बनशुभाश्रयगोचरत्वेनातद्गोचरेभ्यो यज्ञादिभ्यः शमादिभ्यश्च विलक्षणत्वादतद्गोचरत्वसाधर्म्येण यज्ञादीन् शमादींश्च निरूप्य पश्चान्मननं निरूप्यते, शुभाश्रयगोचरत्ववैलक्षण्याद् यज्ञादेः शमादेश्च मध्ये निरूपणाभावः, विद्यासहकारित्वसाम्यात् तदुभयतदनुबन्धिचिन्तानन्तरं निरूपणं प्रासङ्गिकमित्युक्तं भवति, किमस्मिन् वाक्ये मौनं विधीयते? उतानूद्यत इति, किं पाण्डित्यमेव मौनम्? उतार्थान्तरं मननरूपमिति, किं मननं विधातुं योग्यम्? उत नेति, किं मननस्य यज्ञादिश्रुतिविरोधो-

* भावप्रकाशिका *

(मननस्य प्रवृत्तिरूपत्वेऽपीति) यज्ञादिवदिति शेषः, उतार्थान्तरं मननरूपमित्यस्यानन्तरं मुनिशब्दस्य प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनमर्थान्तरत्वमुपोद्बलयति नेतीति पाठोऽस्ति चेत् समीचीनः (किं मननं विधातुं योग्यमुत नेति) सर्वाश्रमधर्माङ्गकविद्यासहकारितया विद्याङ्गभूतसर्वाश्रमधर्मवदिति शेषः, तस्यैवैतदधिकरणकृत्यत्वात्, अत्र च— अतस्सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितस्यैवेत्युपसंहारभाष्यस्यैव साक्षित्वात् (किं मननस्येति) मननशब्दो निदि-

1. बृ० ५-५-१ ॥

ज्ञानम् 'अथ मुनिः' इत्यनूद्यते । विधिशब्दो न ह्यत्र श्रूयत इति ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः—सहकार्यन्तरविधिः—इति । तद्वतः-विद्यावतः, विध्यादिवद्- विधीयत इति यज्ञादिः सर्वाश्रमधर्मः शमदमादिश्च विधिशब्देनोच्यते । आदिशब्देन श्रवणमनने गृह्येते, सह-

* श्रुतप्रकाशिका *

ऽस्ति? उत नेति, किं मननं कर्मानुष्ठानप्रतिक्षेपकम्? उत नेति, स्वप्रकरणे प्रकरणान्तरे च कतिपयाश्रमधर्मोनुक्तिर्मननस्य कर्मानुष्ठानप्रतिक्षेपकत्वमुपोद्बलयति? उत नेति, किं कतिपयोक्तिरनुक्तानादरमूलैव स्यात्? उतानुक्तप्रदर्शनार्था च स्यादिति । यदा कतिपयोक्तिरनुक्तानादरमूलैव स्यात् तदानीं तत्तत्प्रकरणभेदेन सर्वाश्रमधर्माणामनुक्तत्वाविशेषादनादरगर्भा तदनुक्तिर्मननस्याश्रमधर्मप्रतिक्षेपकत्वमुपोद्बलयतीति तत्प्रतिक्षेपकत्वे मननस्य यज्ञादिश्रुतिविरुद्धतया विधातुमयोग्यत्वान्मौनशब्दो मननपरत्वायोगेन प्राप्तपाण्डित्यानुवादीति मौनमनूद्यत इति फलं स्यात् । यदा कतिपयोक्तिरनुक्त-

* भावप्रकाशिका *

ध्यासनपरः, उत्तरत्रापि तथैवेति द्रष्टव्यम् । (यज्ञादिश्रुतिविरोध इति) आश्रमधर्मप्रतिपादकयज्ञादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः, नचाऽस्याशङ्कायाः प्रकृतासङ्गतिश्शङ्क्या, सर्वाश्रमाङ्गकविद्यायां सर्वाश्रमधर्मवत् तत्सहकार्यन्तरतया मौनं विधीयत इत्यस्य प्रकृततया प्रकृतासङ्गतेरभावात्, (किं कतिपयोक्तिरनुक्तानादरमूलैव स्यादिति) वाजसनेयके 'भक्षं चरे'दिति पारिव्राज्यधर्मोपदेशः, 'कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः' इत्यादि छान्दोग्यविहितगार्हस्थ्यधर्मादिपरिसङ्ख्यार्थः, एवं छान्दोग्यगतगार्हस्थ्यधर्मश्रुतिरपि वाजसनेयविहितसंन्यासाश्रमधर्मादिपरिसङ्ख्यार्थः । स्वप्रदेशानुक्तधर्मप्रतिक्षेपार्थ इति यावत् (मननस्य यज्ञादिश्रुतिविरुद्धतया विधातुमयोग्यत्वादित्यादि) अयमर्थः— निदिध्यासनस्य सर्वाश्रमधर्मनिरपेक्षतया सर्वाश्रमधर्माङ्गकविद्यायाम् आश्रमधर्मदृष्टान्तेन मननस्य

कार्यन्तरविधिरित्यत्रापि विधीयत इति विधिः, सह-कार्यन्तरं विधिश्चेति सहकार्यन्तरविधिः । एतदुक्तं भवति- यथा "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन" इत्यादिना "शान्तो दान्तः" इत्यादिना च सहकारी यज्ञादिः शमदमादिश्च

* श्रुतप्रकाशिका *

प्रदर्शनार्थोऽपि भवेत्, तदानीं तत्तत्प्रकरणभेदेनाश्रमधर्माणामनुक्तत्वाविशेषेऽप्यनुक्तेरनादरगर्भत्वाभावात् तदुक्तिर्मननस्याश्रमधर्मप्रतिक्षेपकत्वं नोपोद्बलयतीति मननस्य तदप्रतिक्षेपकतया यज्ञादिश्रुतिविरोधाभावेन विधातुं योग्यत्वान्मौनशब्दो न वाक्यान्तरप्राप्तपाण्डित्यानुवादीति मौनस्य विधेयत्वं फलं स्यात्। तद्वतः-विद्यावतः, तृतीयं- मौनं सहकार्यन्तररूपो विधिः सहकारित्वेन विधेयम्, यज्ञदानशमदमादिवत्, पक्षेण- प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनादिति सूत्रार्थः । (मौनपाण्डित्यशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वादिति) मौनशब्दस्य मननार्थत्वान्मननस्य श्रवणप्रतिष्ठार्थज्ञानविशेषरूपत्वात् पण्डितशब्दस्य विद्वद्विषयताप्रसिद्धेश्च मौनपाण्डित्यशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वम् । तद्वत इति व्याख्येयं पदम्, विधिशब्दं व्याचष्टे (विधीयत इति) पदार्था उक्ताः ।

* भावप्रकाशिका *

विधातुमयोग्यत्वात् 'अथ मुनि'रिति मुनिशब्दो मननविधायकत्वायोगेन प्राप्तपाण्डित्यानुवादीति मौनमनूद्यत इति फलं स्यादिति,- एवं हि क्रमः, किमस्मिन् वाक्ये मौनं विधीयते, उतानूद्यते, किं पाण्डित्यमेव मौनम्, उतार्थान्तरं मननरूपमिति, किं मुनिशब्दस्य प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनमर्थान्तरत्वमुपोद्बलयति, नेति, तथा किं मननं सर्वाश्रमधर्माङ्गकविद्यासहकारितया विद्याङ्गभूतसर्वाश्रमधर्मवद्विधातुं योग्यमुत नेति, तदर्थं च विद्या किं सर्वाश्रमधर्माङ्गिका, उत नेति, तदर्थञ्च विद्यायाः सर्वाश्रमधर्मविरोधोऽस्ति, नेति, किं विद्या सर्वकर्मप्रतिक्षेपिका, नेति, किं वाजसनेयके 'भिक्षाचर्यं चरेत्' इति पारिव्राज्यधर्मोपदेशः, छान्दोग्ये 'कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः' इति गार्हस्थ्यधर्मोपदेशश्च

विधीयते ; यथा च "श्रोतव्यो मन्तव्यः" इति श्रवणमनने चार्थप्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्येते; तथा "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य" इत्यादिना पाण्डित्यं बाल्यं मौनमिति त्रितयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते– इति । मौनं च पाण्डित्या-दर्थान्तरमित्याह—पक्षेणेति । मुनिशब्दस्य पक्षेण प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ प्रयोगदर्शनान्मौनं पाण्डित्यबाल्ययोर्द्वयोस्तृतीयम् । यद्यपि "अथ मुनिः", इत्यत्र विधिप्रत्ययो न श्रूयते; तथाऽपि मौनस्या-प्राप्तत्वात् विधेयत्वमङ्गीकरणीयम्—अथ मुनिः स्यात्– इति । इदं च मौनं श्रवणप्रतिष्ठार्थान्मनना-दर्थान्तरभूतमुपासनालम्बनस्य पुनः पुनः संशीलनं तद्भावनारूपम् । तदेवं वाक्यार्थः—ब्राह्मणः– विद्या-

---

❁ भावप्रकाशिका ❁

स्वस्वप्रदेशानुक्तपरस्पराश्रमधर्मप्रतिक्षेपार्थः, उक्तानुक्ताश्रमधर्मप्रदर्शनार्थ इति, यदा परस्परप्रतिक्षेपार्थः, तदा विद्यायाः सर्वाश्रमधर्मसापेक्षतया सर्वाश्रमधर्माङ्गक-त्वसम्भवात् सर्वाश्रमधर्माङ्गिकायां विद्यायां सर्वाश्रमधर्मवन्मननं विधातुम-योग्यम्, यदि च प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ मुनिशब्दप्रयोगदर्शनमर्थान्तर-त्वमुपोद्बलयति, तदा पाण्डित्यस्याऽप्राप्तत्वात् विधेयत्वमिति, भाष्ये– विद्या-सहकारित्वेन गृह्येत इति, अत एव विध्यादिवदिति दृष्टान्तोपादानं सह-कार्यन्तरत्वांश एव, नतु विधित्वांशेऽपीति भावः, सहकार्यन्तरविधित्वांशे विद्यादेः दृष्टान्तत्वं वक्तव्यमिति यद्यभिलापः, तदा विध्यादिवदित्यस्य बाल्यपाण्डित्यवदित्यर्थो वर्णनीयः, तयोर्मौनविध्यादित्वादिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये–पक्षेण प्रकृष्टमननशील इति, पक्षेण प्रयोगः पाक्षिकप्रयोग इत्यर्थः । यद्वा–

वान् पाण्डित्यं निर्विद्य—उपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णं च विदित्वा श्रवणमननाभ्यामप्राप्तं वेदनं प्रतिलभ्येत्यर्थः ; तच्च भगवद्भक्तिकृतसत्त्वविवृद्धिकृतम् ; यथोक्तं "नाहं वेदैः" इत्यारभ्य "भक्त्या त्वनन्यया शक्यः.... ज्ञातुम्" इति । श्रुतिश्च "यस्य देवे परा भक्तिः" "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः" इत्यादिका । बाल्येन तिष्ठासेत्, बाल्यस्वरूपं चानन्तरमेव वक्ष्यते ; बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः स्यात्, बाल्यपाण्डित्ये यथावदुपादाय परिशुद्धे परिपूर्णे ब्रह्मणि मननशीलो भवेन्निदिध्यासनरूपविद्यावाप्तये । एवं त्रितयोपादानेन लब्धविद्यो भवतीत्याह "अमौनं मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः" इति । अमौनम्— मौनेतरसहकारिकलापः, तं च मौनं च यथावदुपाददानो विद्याकाष्ठां तदे-

---

❀ भावप्रकाशिका ❀

पक्षः—परिग्रहः, 'पक्ष परिग्रहे' इति धातुः, आदरेण स्वीकारः, तेन हि गमनं प्रकृष्यते, प्रकर्षश्च मननस्य स्नेहपूर्वकतया चिरविरहितनायिकानायकविषयस्येव निरन्तरमनुवर्तमानत्वरूपमुपासनालम्बनस्य शुभाश्रयस्य भगवद्विग्रहादेः पुनः पुनः संशीलनम्, तदपि विद्यानिष्पत्त्यर्थमेव, सति ह्यस्मिन् उपासनकालेऽपि तद्विषयचित्तैकाग्र्यात् विद्या दृढीभवति, यस्योपासनव्यतिरिक्तकालेषु चिन्तान्तरावेशः तस्योपासनकालेऽपि चेतसि समयान्तरचिन्तितविषयान्तरानुप्रवेशात् न विद्या दृढीभवेदिति भावः, भाष्ये— परिशुद्धं परिपूर्णं च विदित्वेति, ऊहापोहक्षमा धीः पण्डा, सा अस्य सञ्जातेति पण्डितः, तस्य कर्म पाण्डित्यम्, श्रवणमननान्तरं तदभ्यासपाटववशात् लब्धया ऊहापोहक्षमया नवनवोन्मेषशालिन्या

कनिष्पाद्यां लभेतेत्यर्थः । "स ब्राह्मणः केन स्यात्" इत्युक्तादुपायात्किमन्योऽप्युपायोऽस्तीति पृष्टे "येन स्यात्तेनेदृश एव" इति- येन मौनपर्यन्तेन ब्राह्मणः स्यादित्युक्तम्, तेनैवेदृशः स्यात्; न केनाप्यन्येनोपायेनेति परिहृतम् । अतः सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितस्य विदुषो यज्ञादिस्वाश्रमधर्मवत् पाण्डित्यादिकं मौनःतृतीयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते ॥ ४६ ॥

अथ स्यात्-यदि सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितानां विदुषां तत्तदाश्रमधर्मसहकारिणी मौनतृतीयसचिवा विद्या ब्रह्मप्राप्तिसाधनमुच्यते; कथं तर्हि छान्दोग्ये "अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे" इत्यारभ्य "स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च पुनरावर्त्तते" इति यावदायुषं गार्हस्थ्यधर्मेण स्थितिदर्शनमुपपद्यते; अत आह—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥

तुशब्दश्चोद्यं व्यावर्त्तयति; कृत्स्नभावात्- कृत्स्नेष्वाश्रमेषु विद्यायाः सद्भावात्, गृहिणोऽप्यस्तीति

---

* श्रुतप्रकाशिका *

अथ सूत्रस्य वाक्यार्थमाह (एनदिति) ॥ ४६ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥ ....

* भावप्रकाशिका *

प्रतिभयाश्रुतमतार्थानुकूल्येन सर्वकालोपनिषत्तात्पर्यप्रतिष्ठापनपरम्, भाष्ये- यावदायुषं गार्हस्थ्यधर्मेणेति, यावदायुर्यस्येति बहुव्रीहिणा यावदायुश्शब्दः

तेनोपसंहारः ; तस्मात्सर्वाश्रमधर्म्मप्रदर्शनार्थो गृहिणोपसंहार इत्यभिप्रायः ॥ ४७ ॥

तथैतस्मिन्नपि वाक्ये "ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरति" इति पारिव्राज्यैकान्तधर्मं प्रतिपाद्य "तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य" इत्यादिना पारिव्राज्यधर्मस्थितिहेतुकमौनतृतीयसहकारिविधानं प्रदर्शनार्थमित्याह—

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥

सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्य भिक्षाचरणपूर्वकमौनोपदेशः सर्वेषामाश्रमधर्माणां प्रदर्शनार्थः ; कुतः ? एवंविधमौनोपदेशवदितरेषामाश्रमिणामपि "त्रयो धर्मस्कन्धाः" इत्यारभ्य "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति" इति ब्रह्मप्राप्त्युपदेशात् । उपपादितश्च पूर्वमेव ब्रह्मसंस्थशब्दः सर्वाश्रमिसाधारण इति । अतः सुष्ठूक्तम्— यज्ञादिसर्वाश्रमधर्मवन्मौनतृतीयः पाण्डित्यादिर्विद्यासहकारित्वेन विधीयत—इति ।

सहकार्यन्तरविध्यधिकरणं समाप्तम् ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४८ ॥ (एवंविधमौनोपदेशवत्) सर्वैषणाविनिर्मुक्तस्य भिक्षाचरणपूर्वकमौनोपदेशवदित्यर्थः ।

परे तु विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिः , 'गार्ह-

* श्रुतप्रकाशिका *

स्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ'मिति प्रयोगात् मुनिशब्दस्य चतुर्थाश्रमपरत्वव्यवच्छेदायाह— तृतीयमिति, तृतीयमिदं मौनं ज्ञानातिशय-रूपमित्यर्थः, विद्यावत्त्वे प्राप्नोत्येवातिशयः किं विधिनेत्यत्राह— पक्षेणेति ।

यस्मिन् पक्षे भेददर्शनप्राबल्यात् विद्योपक्रमदशायामेकत्वज्ञानस्य नातिशयः, तस्मिन्नेष विधिः दर्शपूर्णमासविध्यादावङ्गविधिवत्, मोक्षाश्रमे बाल्या-दिप्रधानेऽपि छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः कथमित्यत्राह 'कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः' इति, गृहिषु यज्ञादिकर्माणि अहिंसेन्द्रियसंयमनादि च यथासम्भवं विद्यन्ते, अतस्तेनोपसंहारः, न तु गार्हस्थ्यमात्रपर्यवसानादिति मौनगार्हस्थ्याश्रमद्वयोपन्यासादितराश्रमाभावशङ्कां व्युदस्यति— मौनवदितरे-षामप्युपदेशादिति, यथा मौनगार्हस्थ्याश्रमौ प्रामाणिकौ, तथा वानप्रस्थ-गुरुकुलवासावपि, उपदेशाविशेषात् , बहुवचनं तत्तदवान्तरवृत्तिभेदापेक्षयेति वर्णयन्ति, तत्र तावत् षष्ठीसमासादपि सहकार्यन्तरं विधेयमिति युक्तं 'विध्यादिव'दिति विधिशब्दस्य विधेयवाचित्वात्तदैकरूप्यस्य उचितत्वाच्च तस्या-ऽपि विधानवाचित्वे षष्ठ्यन्ताध्याहारप्रसङ्गः, तृतीयविधिशब्दयोः सामा-नाधिकरण्ये सत्येकवाक्यत्वं स्यात्, त्वत्पक्षे तु तस्मात्तृतीयं मौनं विधीयते-इति वाक्यभेदकल्पनं स्यात्, तच्च निष्प्रयोजनम् । किञ्च विध्यादिवदिति विधिशब्दस्य विद्याङ्गभूतयज्ञादिशमादिपरत्वं युक्तम्; अङ्गमात्रे दृष्टान्तसमर्पणा-

* भावप्रकाशिका *

कालपरः 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया (मौनं ज्ञानातिशयरूपमित्यर्थ इति) मौनं वानप्रस्थमित्यत्र तु आश्रमवाचिपदान्तरसाहचर्यात् पारिशेष्यात् तत्रो-त्तराश्रमपरत्वेपि इह मौनशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थवाचित्वमेवेति भावः (बाल्या-दिप्रधानेऽपीति) बाल्यादिप्रधाने सत्यपीत्यर्थः (उपदेशाविशेषादिति) 'तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः' इत्यादिनेत्यर्थः । (बहुवचन-मिति) सौत्रं बहुवचनमित्यर्थः (षष्ठ्यन्ताध्याहारप्रसङ्ग इति) दर्शपूर्ण-मासादीनां विध्यादिवदित्यर्थः, ननु विध्यादिशब्दः प्रधानवाची, विध्यन्तश-ब्दोऽङ्गवाची, ततश्च विध्यादिवत् विध्यादाविव प्रधान इवेत्यर्थ इति वाचस्पत्युक्तेर्नोक्तदोषावकाश इति चेन्न, विध्यन्तशब्दस्य अङ्ग इव विध्या-

* श्रुतप्रकाशिका *

दपि विद्याङ्गत्वे दृष्टान्तसमर्पणौचित्यात्, पक्षेणेत्यत्र भेददर्शनप्राबल्यात् अतिशयो विधेय इत्यध्याहारादपि व्यासादौ प्रयोगादित्यध्याहारौचित्यात् ज्ञानार्थस्य मुनिशब्दस्य तद्विशेषविषयत्वे हेतोर्वक्तव्यत्वात् विद्यावतोऽतिशयप्राप्तेरविधेयत्वशङ्का चापाकरणीयेति चेत्, न—अतिशयमात्रवाचित्वाभावान्मुनिशब्दस्य, शुभाश्रयं मननं हि विधेयं तत्कारिषु प्रयोगात्, मौनशब्दस्य ध्यानसमाधिपर्यायत्वाभावात् तत्तद्विषयविशेषसंशीलनं हि मननम्, न तु निरन्तरस्मृतिः, न च समाधिः, तच्च विद्यावतः सिद्धमिति चेत्— न, तद्वत इति पदस्य प्रारब्धविद्यविषयत्वात्, तच्च अनुक्तसहकारिसापेक्षत्वादवगम्यते, ब्राह्मणशब्दश्च न जातिवाची, 'अथ ब्राह्मणः' इत्युक्तेः, जातिर्हि प्रागेव सिद्धा। 'कृत्स्नभावा' दित्यनन्तरसूत्रस्य इतराश्रमसद्भावपरत्वमयुक्तं 'विधिर्वा धारणवत्' इत्यत्र आश्रमविधीनामुपपादितत्वात्, यदाऽऽश्रमान्तरस्य विद्याङ्गत्वे विरोधपरिहारपरं 'कृत्स्नभावा'दिति सूत्रम्, तदा प्रदर्शनार्थतया व्याख्याने समीचीनमुत्तरं स्यात्, न तु गृहस्थे कृत्स्नश्रौतस्मार्तब्रह्मचर्यमौनादिसद्भावपरत्वेपि व्याख्याने। अत एव कथं गृहिणः कृत्स्नमित्याशङ्क्य मौनवत् शमादीनामपि गृहमेधिनि उपदेशादिति कार्त्स्न्योपपादकत्वेन तृतीयसूत्रव्याख्यानमप्ययुक्तं पूर्वसूत्रस्य गृहस्थे कृत्स्नधर्मपरत्वाभावात्।

* भावप्रकाशिका *

दिशब्दस्य न प्रधाने प्रसिद्धिरिति तात्पर्यात् (तत्कारिषु प्रयोगादिति) मुनिशब्दस्येति शेषः, शङ्कते (तच्च विद्यावतस्सिद्धमिति) निष्पन्नविद्यस्य शुभाश्रयमननं सिद्धमेव, तदभावे विद्यानिष्पत्तेरभावादित्यर्थः (प्रारब्धविद्यविषयत्वादिति) निष्पन्नविद्यविषयत्वाभावादित्यर्थः (ब्राह्मणशब्दश्च न जातिवाचीति) पूर्वपक्षे ब्राह्मणशब्दस्य जातिवचनत्वात् कथं ब्राह्मण इत्यत्र यथा न विधेयत्वम्, एवं 'अथ मुनि' रित्यत्रापीति पूर्वपक्षे उपन्यस्तब्राह्मणशब्दजातिवचनत्वस्य सिद्धान्ते अगतिकत्वात् ब्राह्मणशब्दस्य जातिवाचित्वं परेषां सिद्धान्तेऽप्यभिमतमिति मत्वा इदं दूषणमुक्तमिति द्रष्टव्यम्। न च कल्पतरौ ब्राह्मणः ब्रह्माहमस्मीति साक्षात्कारवानित्यर्थ उक्त इति वाच्यम्, तस्याधुनिकत्वात् (तृतीयसूत्रव्याख्यानमप्ययुक्तमिति)

* श्रुतप्रकाशिका *

अन्ये तु 'एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति' इति वाक्यान्तरैकार्थ्यात् फलार्थवादः स्यात्, ब्राह्मण्यसाहचर्याच्च, 'अथ मुनिः' इति विद्याफलकीर्त्तनमिति पूर्वपक्षं कृत्वा मौनं नाम पारिव्राज्यं विधीयते, गार्हस्थ्यगार्चार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमिति प्रयोगाद्भवतीत्यध्याहारादपि अपूर्वतया भवेदित्यध्याहारस्य युक्तत्वात्, पूर्वत्र 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरति' इति पारिव्राज्यप्रस्तावात् स्तुतेश्च विध्यर्थत्वाच्च मुनिर्भवतीत्यत्रापि अयमेवार्थ इति, ब्राह्मण्यमपि न विद्याफलम्, किन्तु सहकार्यन्तरं विधेयम्, तच्च सर्वाश्रमधर्मपरित्यागरूपं दुर्वासःसंवर्त्तादीनां नम्नचर्यादिदर्शनात्, 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च। शीलं धृतिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः' इति भारतवचनात्, इदं च न यतीनामेव, संवर्त्तस्यैव आर्त्विज्यकरणदर्शनादिति सिद्धान्तयन्ति, बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयं मौनं च न नित्यवदनुष्ठेयम्, किं तु पक्षेण— इच्छया विकल्पेन, विध्यादिवत् । 'अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते' इत्यादिवाक्योक्तयज्ञेष्टसत्रायणानाशकायनारण्यायनादिवत्, तेषु मौनस्य परस्तात् गार्हस्थ्यस्य आमरणाच्छ्रवणात् छान्दोग्ये गृहिणोपसंहारः, तत्र विद्यापरिकरसद्भावात्, न तु मौनब्राह्मण्ययोरविहितत्वादिति चाहुः । मौनवदित्यधिकरणान्तरं ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयोर्न विद्याङ्गत्वम् अविधानादिति पूर्वपक्षं कृत्वा 'तमेत' मित्यादिवाक्ये वेदानुवचनतपोनाशकशब्दैर्वाक्यान्तरैश्च ब्रह्मचारिणां वानप्रस्थानामप्युपदेशात् विद्याङ्गत्वमिति सिद्धान्तयन्ति । अत्र ब्रूमः—फलकीतर्नमिति पूर्वपक्षोऽनुपपन्नः ज्ञानव्यतिरेकेण फलविशेषवानित्वाप्रतीतेः, ज्ञानमेव चेत्फलं तर्हि पाण्डित्यानुवाद इति पूर्वपक्षो युक्तः, परिव्राज्यविधिरिति सिद्धान्तोऽप्यनुपपन्नः, 'व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरति' इति पूर्वमेव विहितत्वात्, लिङाद्यश्रवणमुभयत्र तुल्यम्, विधिकल्पनं च तत्रैवोचितं बह्वर्थसाधारणान्मुनिशब्दादपि तत्र

* भावप्रकाशिका *

भास्करीयमिति शेषः (पारिव्राज्यप्रस्तावादिति) पारिव्राज्यस्य प्रकृतत्वादित्यर्थः (मौनस्य परस्ताद्गार्हस्थ्यस्येति) दहरविद्यायां छान्दोग्ये 'मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्' इति मौनोपदेशानन्तरं सर्वान्ते 'स खल्वेवं

* श्रुतप्रकाशिका *

पारिव्राज्यस्फुटप्रतीतेः, न च ब्राह्मण्यं नाम सर्वाश्रमधर्मपरित्यागः—अशाब्दत्वात्, 'ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः' इति वचनं तु लौकिकव्यापारविषयतयोपपन्नम्, सम्वर्त्तादीनां नग्नचर्यावचनं न सर्वाश्रमधर्मत्यागे प्रमाणं जनावमानकृतयोगसिद्धये स्वप्रकर्षाच्छादनार्थतयाऽप्युपपन्नत्वात्, आर्त्विज्यकरणेन गार्हस्थ्यपरित्यागावगमात् आश्रमधर्माणामारम्भ्यानस्यैव च्छन्नानुष्ठानसम्भवाच्च, तथा हि स्मरन्ति 'यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्। न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः। गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञानचरितं चरेत्। अन्धवज्जडवच्चैव मूकवच्च महीं चरेत्' इति, द्वितीयसूत्रे गृहिणोपसंहारस्य निर्वाह्यत्वादाद्यसूत्रे, पद्म्येणेति पारिव्राज्यस्य विकल्पेनोपादेयत्वं चासमर्थनीयं— विद्याङ्गत्वेन गार्हस्थ्यप्रामाणिकत्वबुद्धौ सत्यां पारिव्राज्यनियमशङ्कानुपपत्तेः, तद्वत इत्यस्य विद्यावत इति व्याख्यानमुचितं न तु बाल्यपाण्डित्यवत— इति विद्यायाः प्रकृतत्वात्, पारिव्राज्यानियमस्यासमर्थनीयत्वाच्च, यतो मौनब्राह्मणशब्दौ न पारिव्राज्यसर्वाश्रमधर्मत्यागपरौ, किंतु शुभाश्रयमननिदिध्यासनलाभपरौ। अत एव तयोरनियतत्वमपि अनुपपन्नम्, सर्वासु विद्यासु शुभाश्रयमननस्यापेक्षितत्वात्, उपासनस्य निदिध्यासनरूपत्वाच्च द्वितीयसूत्रनिर्वाहो दत्तोत्तरः। ब्रह्मचर्यवानप्रस्थयोर्विद्याङ्गत्वनिरूपकतया अधिकरणान्तरत्वं च 'मौनव' दिति सूत्रस्यायुक्तं 'सर्वापेक्षे'त्यत्रैव तमेतमित्यादिवाक्येन विद्यायाः सर्वाश्रमधर्माङ्गकत्वस्य समर्थितत्वात् ॥ ४८ ॥

सहकार्यन्तरविध्यधिकरणं समाप्तम् ॥

* भावप्रकाशिका *

वर्तयन्' इति गार्हस्थ्येनोपसंहारादित्यर्थः (द्वितीयसूत्रनिर्वाहो दत्तोत्तर इति) परमतदूषणावसरे इति शेषः ॥ ७ ॥

इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

१३ अधिकरणम्

[1]"तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्" इत्यत्र विदुषा बाल्यमुपादेयतया श्रुतम् । बालस्य भावः, कर्म्म वा बाल्यम् । बालभावस्य वयोवस्थाविशेषस्यानुपादेयत्वात् कर्म्मैवेह गृह्यते । तत्र किं बालस्य कर्म कामचारादिकं सर्वं विदुषोपादेयम् ? उत दम्भादिरहितत्वमेवेति विशये विशेषाभावात्सर्वमुपादेयम्; नियमशास्त्राणि च विशेषविधिनाऽनेन बाध्यन्त इति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अनाविष्कुर्वन्—इति ।

* श्रुतप्रकाशिका *

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥ सङ्गतिः स्फुटा, बाल्योपादाने किं कामचारादिकमपि उपादेयम्? उत माहात्म्यानाविष्करणमेव, किं बाल्यशब्दः सर्वबालककर्मपरः? उत माहात्म्यानाविष्काररूपबालस्वभावविशेषपरः, 'नाविरतः' इत्यादिश्रुतिः किं बाल्यशब्दस्य अनाविष्कारपरतामवगमयति, नेति, न चेत्सर्वबालकर्मपरतया बाल्यशब्दस्य कामचारादेरुपादेयत्वम्, अवगमयति चेत्- अनाविष्कारपरतया बाल्यशब्दस्य दम्भादिराहित्यमेव उपादेयं स्यात् । ननु कथं रागप्राप्तस्य कामचारादेर्विधेयत्वशङ्का, नैवं रागप्राप्तर्तुगमनादेर्नियमार्थं विधानदर्शनात्, ऋतुगमनं नान्यत्र निषिद्धम्, रागप्राप्तं निषिद्धं कथं विधेयमिति चेन्न, पश्वालम्भनविधानवद् बाल्यविधानस्यापि सम्भावितत्वात्, (नियमशास्त्राणि चेति) ब्रह्मविद्यातिरिक्तविषयाणीति भावः ।

राद्धान्तमाह (एवं प्राप्ते इति) (बालस्येति) स्वभावोऽभिजन-

[1] बृ० ५-५-१ ॥

बालस्य यत्स्वभावानाविष्काररूपं कर्म्म तदुपाददानो वर्त्तेत विद्वान् ; कुतः ? अन्वयात्—तस्यैवान्वयात्, "बाल्येन तिष्ठासेत्" इत्यस्मिन् विधौ तस्यैव ह्यन्वयसम्भवः, इतरेषां विद्याविरोधित्वश्रवणात्, [१]"नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः। नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्"। [२]"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः" इत्यादिषु ॥ ४९ ॥

अनाविष्काराधिकरणं समाप्तम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

शुद्ध्यादिः, नियमशास्त्राणां ब्रह्मविद्यातिरिक्तविषयत्वं परिहृतम्, एतदाश्रमनिष्ठस्य विशेषतो नियमदर्शनादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

अनाविष्काराधिकरणं समाप्तम् ॥

* भावप्रकाशिका *

भाष्ये—बालस्य यत्स्वभावानाविष्काररूपं कर्मेति, नचानाविष्करणस्याऽभावरूपस्य कथं बाल्यशब्दार्थत्वमिति शङ्कनीयम्, आविष्करणविरोधिक्रियाविशेषस्यैवानाविष्करणशब्दार्थत्वात् (एतदाश्रमनिष्ठस्य विशेषतो नियमदर्शनादित्यर्थ इति) ब्रह्मविद्यानिष्ठस्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

इत्यनाविष्काराधिकरणम्

१. कठ० २-२४ ॥ | २. छा० ७-२६-२ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

१४ अधिकरणम् द्विविधा विद्या– अभ्युदयफला मुक्तिफला च । तत्राभ्युदयफला स्वसाधनभूतैः पुण्यकर्मभिः पुण्यकर्मानन्तरमेवोत्पद्यते ? उतानन्तरं ? कालान्तरे वेत्यनियम इति संशयः । पूर्वकृतैः

* श्रुतप्रकाशिका *

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥ अङ्गचिन्ता कृता, अङ्गिनिष्ठासिद्धिसमयो निरूप्यत इति सङ्गतिः, किमैहिकफलोपासनं स्वसाधनपुण्यकर्मानन्तरमेवोत्पद्यते ? उतानन्तरं ? कालान्तरे वेत्यनियमः, किं तदुत्पत्तेः प्रतिबन्धः सम्भवति ? नेति, न चेदानन्तर्यनियमः, सम्भवे त्वनियमः, उद्गीथाद्युपासनरहितयज्ञादिसुकृतैर्विद्यानिष्पत्तावयं विचारः, विद्यायाः

* भावप्रकाशिका *

भाष्ये–ऐहिकमभ्युदयफलमुपासनमप्रस्तुतप्रतिबन्धे इति, अयमत्रान्वयः– अभ्युदयफलमुपासनम्, अप्रस्तुतप्रतिबन्धे ऐहिकं भवतीति अभ्युदयफलं मुक्तिव्यतिरिक्तफलमित्यर्थः, एवं मुक्तिफलानियम इति मुक्तिफलकचिन्तान्तरस्य प्रस्तोष्यमाणत्वादिह तद्व्यतिरिक्तमुपासनं सर्वं विवक्षितम्, ऐहिकम्– इह जन्मनि भवम्, ऐहिकमित्यस्यैव विवरणम् अनन्तरमिति, अस्मिन्नेव जन्मनीत्यर्थः, नच सौत्रस्यैहिकशब्दस्य साध्यनिर्देशपरत्वे किमैहिकफलोपासनं स्वसाधनपुण्यकर्मानन्तरमेव उत्पद्यत इत्यैहिकशब्दस्य पक्षविशेषणत्वस्फोरकटीकाविरोध इति वाच्यम्, टीकागतैहिकशब्दस्य ऐहिकामुष्मिकसाधारणफलमात्रलक्षकस्य सौत्रैहिकपदाद् भिन्नत्वात्, ऐहिकशब्दं हि लोके इह जन्मनि भवेपि प्रयुञ्जते, इह लोके भवेपि प्रयुञ्जते, सौत्रस्त्वैहिकशब्द इह जन्मनि भवे वर्तते, तत्रैव प्रसिद्धिप्राचुर्यात्, अत एव योगसिद्ध्यधिकरणे कारीर्यभिचारादेरैहिकत्वमेव स्वर्गस्यामुष्मिकत्वमेव, पशुपुत्रादिरूपस्य फलस्यासति प्रतिबन्धे ऐहिकत्वम्, सति तु प्रतिबन्धे आमुष्मिकत्वमिति व्यवस्थापयन्ति, तत्रैहिकत्वं नाम एतज्जन्मभोग्यत्वम्, आमुष्मिकत्वं नाम

पुण्यकर्मभिर्हि विद्वान् जायते ; यथोक्तं भगवता "चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन" इति। साधने निर्वृत्ते विलम्बहेत्वभावात् अनन्तरमेव— इति प्राप्त उच्यते—ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे— इति। ऐहिकम्—अभ्युदयफलमुपासनम्, अप्रस्तुतप्रतिबन्धे— अप्रस्तुते— प्रबलकर्मान्तरप्रतिबन्धे सत्यनन्तरम्, प्रतिबन्धे सति तदुत्तरकालमित्यनियमः। कुतः? तद्दर्शनात्— दृश्यते हि प्रबलकर्मान्तरेण कर्मफलप्रतिबन्धाभ्युपगमः श्रुतौ "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरम्" इत्युद्गीथविद्यायुक्तस्य कर्मणः फलाप्रतिबन्धश्रवणात्॥ ५०॥

ऐहिकाधिकरणं समाप्तम्॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

पुण्यहेतुकत्वे सिद्धे हि अयं विचार इत्यत्राह (यथोक्तमिति)॥ ५०॥

ऐहिकाधिकरणं समाप्तम्॥

छ भावप्रकाशिका छ

जन्मान्तरभोग्यत्वम्, नत्वैहलौकिकत्वं पारलौकिकत्वं वा पशुपुत्रादेः पारलौकिकत्वाप्रसिद्धेः, ततश्च सौत्रस्यैहिकशब्दस्य साध्यनिर्देशपरत्वमेव युक्तम्, पक्षविशेषणत्वाभ्युपगमे ऐहिकपदस्य ऐहिकफलसाधनोपलक्षकत्वं वक्तव्यम्, तत्राप्यामुष्मिकफलोपासनसङ्ग्रहायोपलक्षणपरत्वमाश्रयणीयम्, साध्यवाचि च पदमध्याहर्तव्यम्, तस्य साध्यनिर्देशपरत्वे उपासनरूपस्य पक्षस्य प्रकृतत्वादेव नाध्याहारमपेक्षते इति सामञ्जस्यमस्ति, केचित्तु— अस्मिञ्जन्मनि सम्भवतीत्येतावन्मात्रं न साध्यं येनेदं साध्यसमर्पकं स्यात्, किन्तु साधनानुष्ठान-

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते-स्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥

१५ अधिकरणम् मुक्तिफलस्याप्युपासनस्य स्वसाधनभूतैरतिशयितकर्मभिरुत्पत्तावेवमेव कालानियमः ; तस्याऽपि पूर्ववत्प्रतिबन्धाभावप्रतिबन्धसमाप्तिरूपावस्थावगतेः— अत्रापि तस्य हेतोः समानत्वादित्यर्थः ।

सर्वेभ्यः कर्मभ्यो मुक्तिफलविद्यासाधनस्य कर्मणः प्रबलत्वात्प्रतिबन्धासम्भव इत्यधिकाशङ्का ।

---

* श्रुतप्रकाशिका *

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥ सङ्गतिः स्फुटा, किं मुक्तिफलमुपासनं स्वसाधनकर्मानन्तरमेवोत्पद्यते ? उतानन्तरं ? कालान्तरे वेत्यनियमः, किं परविद्यासाधनात्कर्मणः प्रबलकर्मान्तरं सम्भवति, नेति, असम्भवे नियमः, सम्भवे त्वनियम इति । मुक्तिफलशब्दो बहुव्रीहिः, उद्गीथाद्युपासनरहितयज्ञादिनिष्पाद्यपरविद्यानिष्पत्तिविषयोऽयं विचारः । तस्य हेतोः—पूर्वत्रोक्तहेतोः । अधिकाशङ्कामाह (सर्वेभ्य इति) भगवत्प्रीत्यतिशयहेतुत्वेन प्राबल्यात् न तत्प्रतिबन्धकमस्तीति शङ्का, ब्रह्मविदपचारः प्रतिबन्धक इति परिहारः ।

* भावप्रकाशिका *

कालाव्यवहितोत्पत्तिकत्वम्, अत एव हि पुण्यानन्तरमेवोत्पद्यत इति भाष्यम्, अतश्च सर्वथा साध्यवाचिपदमध्याहर्तव्यमेव, ततश्च प्रकृतिमण्डलान्तर्वर्तिभोगफलकम्, इहशब्दो हि सन्निकृष्टार्थवचनः, मुक्तप्राप्यभगवल्लोकापेक्षया प्राकृतभोगस्थानभोगोपकरणानां सन्निकृष्टत्वेनैहिकशब्दवाच्यत्वोपपत्तेः, नचैवं स्वर्गेऽप्यैहिकपदप्रयोगापत्तिः, एतादृशार्थविवक्षया प्रयोगे दोषाभावात् ॥ ७ ॥

इति ऐहिकाधिकरणम्

तत्रापि ब्रह्मविदपचाराणां पूर्वकृतानां प्रबलानां सम्भवात् प्रतिबन्धसम्भव इति परिहारः । द्विरुक्ति-रध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ५१ ॥

मुक्तिफलाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

इतरे त्रयोऽपि—इदमधिकरणद्वयं विद्यासाधनानन्तरं विद्योत्पत्तिविषयम्, निष्पन्नायां विद्यायां तत्फलभूतमुक्तिविषयं च वर्णयन्ति । तत्र परे तु 'ऐहिक'मित्यत्र विद्योत्पत्तिरप्रतिबन्धे सत्यस्मिन् जन्मनि स्यात्, अन्यथा अन्य-त्रेति सिद्धान्तयन्ति, तत्र विचारस्य ऐहिकोपासनविषयत्वाभावमात्रे विरोधः, तत्त्वनन्तराधिकरणविचारानुपपत्तेरनुपपन्नम्, अनन्तराधिकरणस्य को विचारः, मुक्तिरूपे फलेऽपि उत्कर्षनिकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः फलत्वात्सम्भवति इत्याशङ्क्य परिह्रियते, मुक्तेरेकरूपत्वावधृतेरिति चेत्, उच्यते— उत्कर्षनि-कर्षकृतविशेषप्रतिनियम इति, किं स्वरूपगतविशेषः? उत विलम्बाविलम्बरूप-विशेषो विवक्षितः, न प्रथमः—इहासङ्गतत्वात, चतुर्थस्य चतुर्थे पादे हि तस्य निरूप्यता, निरूप्यते च 'संपद्याविर्भाव' इति, द्वितीयेऽपि किं विद्यायामनि-ष्पन्नायां विलम्बाविलम्बविचारः? उत निष्पन्नायाम्, प्रथमे निवर्तकानि-ष्पत्तौ निवर्त्यनिवृत्तेः प्रसङ्गाभावेन विलम्बनिश्चयादनारम्भः, द्वितीये वसि-ष्ठादीनामाधिकारिकाणां विद्यावतामपि विलम्बस्य पूर्वं समर्थितत्वात् इदानी-

* भावप्रकाशिका *

(ऐहिकोपासनविषयत्वाभावमात्रे विरोध इति) अस्मन्मते मुक्तिव्य-तिरिक्तफलकोपासनविषयत्वात् पूर्वाधिकरणस्य ऐहिकोपासनमात्रविषयत्वम्,

* श्रुतप्रकाशिका *

न्तनानां ब्रह्मज्ञानवतां देहपातविलम्बाच्च विलम्बाविलम्बरूपविशेषप्रतिनियम-निरासोऽनुपपन्नः, अत उपासनभेदेनैव अधिकरणवर्णनं युक्तम् । अपरे तु विद्याफलमात्मापरोक्ष्यं किमिहैव जन्मनि? उत इह वान्यत्र वेत्यनियम इति विचार्य पूर्वाधिकरणेनानियम इति सिद्धान्तयन्ति । अनन्तरे च—आपरोक्ष्ये सति तद्देहपाते मोक्षः, दर्शनमात्रे कर्मक्षयश्रुतेरिति पूर्वपक्षं कृत्वा आपरोक्ष्ये तारतम्यसम्भवात् तत्रैवान्यत्र वेत्यनियमः, मोक्षस्त्वेकरूपः, परमात्मावस्था हि मुक्तिरवधृतेत्याहुः, तेषामपि मोक्षैकरूपत्वं सिद्धान्तश्चेत् पूर्ववदसङ्गतिः पुनरुक्तिश्च । विलम्बाविलम्बसम्भवे निरूप्ये 'यावदधिकार'मित्यनेन गतार्थत्वादनारम्भणीयता, संशयाभावाच्च आपरोक्ष्यमात्रे मुक्तिः कस्य केन सम्भाव्यते ।—अन्ये तु साक्षात्कारसाधनानि इहैव अप्रतिबन्धे, सति तु प्रतिबन्धेऽन्यत्र जन्मनि साक्षात्कारं जनयन्तीति पूर्वाधिकरणे निश्चित्य चरमाधिकरणे ब्रह्मसाक्षात्कारफलस्य मुक्तेस्तद्देहावसानभावित्वं स्वतः, सति तु प्रतिबन्धे जन्मान्तरे— आधिकारिकेषु वसिष्ठादिषु मुक्त्यवस्थावधृतेः, अयं च न्यायः कर्मफलेषु स्वर्गादिषु च, सूत्रकारेण प्रसङ्गादिह प्रतिपादित इत्याहुः, एषामपि चरमाधिकरणसिद्धान्तस्य प्रागेव सिद्धतया अधिकरणद्वयविभागानुपपत्तिः पूर्ववदनुसन्धेया । यज्ञादिकर्मफलानामिह विचारस्तु न सूत्रविवक्षितः, मुक्तिफलशब्दोपादानात्, न हि 'फलमत उपपत्ते.' इतिवत्साधारणशब्देन निर्देशः, अनपेक्षितत्वादभिप्रायकल्पनं चानुपपन्नम्, यज्ञादीनां विद्याङ्गत्वादपेक्षितमिति चेत्— तत्पूर्व-

* भावप्रकाशिका *

परमते तु सर्वविषयत्वमिति विरोध इत्यर्थः, (तद्देहपात इति) विद्यादेहपात इत्यर्थः, (आपरोक्ष्ये तारतम्यसम्भवादिति) साध्यतारतम्याभावेपि साध-

* श्रुतप्रकाशिका *

सूत्रेण कृतमित्यनपेक्षितत्वम्, अत उपासनभेदविषयतयैव अधिकरणद्वय-वर्णनं युक्तमिति ॥

मुक्तिफलाधिकरणं समाप्तम् ॥

इति श्रीहारीतकुलतिलकवाग्विजयसूनुना श्रीरङ्गराजदिव्याज्ञालब्ध-
वेदव्यासापरनामधेयेन श्रीमद्वरदाचार्यपादसेवासमधि-
गतभगवद्रामानुजविरचितशारीरकमीमांसा-
भाष्यहृदयेन श्रीसुदर्शनसूरिणा विलि-
खितायां श्रुतप्रकाशिकायां तृतीय-
स्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ भावप्रकाशिका ॥

नतारतम्यसत्वात् विलम्बाविलम्बरूपानियम उपपद्यत इति भावः ॥ ॥

इति मुक्तिफलाधिकरणम् ।

इति दशोपनिषद्भाष्यकारैः श्रीरङ्गरामानुज-
मुनिभिर्विरचितायां श्रुतप्रकाशिका-
व्याख्यायां भावप्रकाशिका-
यां तृतीयस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ।

समुदिताधिकरणसङ्ख्या—१२३—समुदितसूत्रसङ्ख्या—४६८ ।

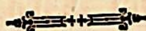

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

श्रीभगवद्रामानुजविरचिते

श्रीशारीरकमीमांसाभाष्ये

चतुर्थेऽध्याये प्रथमः पादः ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

१ अधिकरणम् तृतीयेऽध्याये साधनैः सह विद्या चिन्तिता अथेदानीं विद्यास्वरूपविशोधनपूर्वकं विद्या-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥ अध्यायसङ्गतिमाह (तृतीय इति) तृतीये पादद्वयेन प्रथममुपासनोपयोगिवाद्यविषयवैतृष्ण्यभगवत्तृष्णाजननहेतो- र्निरूपणीयं हि निरूपितम्, तृतीये विद्याभेदचिन्ता, चतुर्थेऽङ्गचिन्तेति तृतीयाध्याये विद्यैव निरूपितेत्यर्थः । चतुर्थे फलमेव प्रधानतः प्रतिपाद्यम्, विद्याविषये पूर्वमनिरूपितांशश्च निरूप्यते, अस्य साध्यस्येदं साधनमिति साध्यसाधनभावसम्बन्धज्ञापनार्थं भक्तिरूपापन्नज्ञानस्य प्रीतिरूपतया फलकोटि- निवेशज्ञापनार्थं च कर्मयोगापेक्षया च साध्यत्वमस्तीत्यत्र चिन्त्यते, (तत्रे-

* भावप्रकाशिका *

(साध्यसाधनभावसम्बन्धज्ञापनार्थमिति) द्वयोरपि सम्बन्धिनोरेकाध्यायप्रतिपा- द्यत्व एव एकमतीत्युपारोहस्सुशक इति भावः (कर्मयोगापेक्षया च साध्यत्वम-

फलं चिन्त्यते। तत्र "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्" इत्यादिवेदान्तवाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया विहितं वेदनं किं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थः ? उत असकृदावृत्तमिति संशयः। किं युक्तम् ? सकृत्कृतमिति "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इति वेदनमात्रस्यैव विधानादसकृदावृत्तौ प्रमाणाभावात्। न चावघातादिवेदनस्य ब्रह्मापरोक्ष्यं प्रति दृष्टोपायत्वात् यावत्कार्यमावृत्तिरिति शक्यं वक्तुम्, वेदनस्य दृष्टोपायत्वा-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

त्यादि) किं वेदान्तविहितवेदनं सकृत्कृतः शास्त्रार्थः ? उतासकृदावृत्तमिति, किं ब्रह्म विदाप्नोतीत्यादिभिर्वेदनमात्रं विधीयते ? उत निदिध्यासनम्, किमत्र विदिशब्दो ज्ञानमात्रपरः ? उतोपासनपरः ?, उपक्रमोपसंहाराभ्यां वाक्यान्तराच्चोपासनपरत्वं विदिशब्देऽवगम्यते, नेति, न चेदुपासनपरत्वाभावेन वेदनमात्रं विधीयत इति सकृत्कृतः शास्त्रार्थः। अवगम्यते चेद्विदिशब्दस्योपासनपरत्वान्निदिध्यासनपरं वेदनं विहितमित्यसकृदावृत्तमेव शास्त्रार्थः। आवृत्तौ प्रमाणाभावेऽपि दृष्टोपयोगेप्वावृत्तिः क्रियत इत्यत्राह (न चेति)

* भावप्रकाशिका *

स्तीति) इतिर्हेतौ, चोऽभिन्नक्रमः, कर्मयोगापेक्षया च साध्यत्वसत्त्वाच्च अत्र चिन्ता युक्तेत्यर्थः। सकृत्कृतं शास्त्रार्थ इति पाठः, भाष्ये– असकृदावृत्तौ प्रमाणाभावात् इति, अत एव पूर्वतन्त्रे प्रयाजादीनि फलभूमार्थिना पुनः पुनः प्रयोज्यानीति 'क्रतुवद्वानुमानेनाभ्यासे फलभूमा स्यात्' इति पूर्वपक्षं कृत्वा 'सकृद्वा कारणैकत्वात्' इति सकृदनुष्ठानेनैव कार्यसिद्धेरङ्गमात्रावृत्तौ फलभूयस्त्वे प्रमाणाभावाच्चानावृत्तिरिति सिद्धान्तितमिति भावः। अत एव 'कर्मण्यनारम्भभा-

भावात् । ज्योतिष्टोमादिकर्माणि वेदान्तविहितं च वेदनं परमपुरुषाराधनरूपम्, आराधिताच्च परमपुरुषाद् धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थावाप्तिरिति हि "फलमत उपपत्तेः" इत्यत्र प्रतिपादितम् । अतो ज्योतिष्टो-मादिवद्यथाशब्दं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थः—

इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे—आवृत्तिरसकृदिति । असकृदा-वृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः, कुतः? उपदेशात्—ध्यानोपा-सनपर्यायेण वेदनोपदेशात्, तत्पर्यायत्वं च विद्युपास्ति-ध्यायतीनामेकस्मिन् विषये वेदनोपदेशपरवाक्येषु प्रयो-गादवगम्यते । तथा हि "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्युपा-सिनोपक्रान्तोऽर्थः "भाति च तपति च कीर्त्या यशसा

---

* श्रुतप्रकाशिका *

अदृष्टोपायत्वं सिद्धान्तिनैवोक्तमित्याह (ज्योतिष्टोमादीति)

सिद्धान्तमाह (इति प्राप्त इति) (ध्यानोपासनपर्यायेण वेदनश-ब्देनेति) अत्र निमित्तभेदेऽप्येकार्थपर्यवसायित्वं पर्यायत्वं विवक्षितम्, पर्यायत्वं कथमित्यत्राह (तत्पर्यायत्वं चेति) कीर्तिः—परत्वविषयप्रथा, यशः—सौलभ्यप्रथा, ताभ्यां भाति—ब्रह्मवर्चसेन तपतीत्यर्थः, यथा भक्ति-स्नेहौ परत्वसौलभ्यविषयौ भिद्येते, तथा कीर्तियशसी, 'स्नेहो मे परमो रा-जन्' 'भक्तिश्च नियता वीर' इत्यत्र हि तथा दृश्यते, रञ्जनवाचिना राजन्—

* भावप्रकाशिका *

वित्वात् कृषिवत्प्रत्यारम्भं फलानि स्युः' इति न्यायेन फलभूमार्थतया काम्या-नामावृत्तिवत् वेदनस्यापि आवृत्तिरिति शङ्का परास्ता, मोक्षरूपफले तारतम्या-भावात् । भाष्ये— नचावघातादिवदिति, 'व्रीहीनवहन्ति' इति श्रुतस्यावघातस्य दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति न्यायेन क्रत्वपेक्षिततण्डुलनिष्पत्त्यर्थ-

ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद" इति विदिनोपसंह्रियते, तथा "यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः" इत्युपक्रमे विदिनोक्तं रैक्वस्य ज्ञानम् "अनु म एताम्भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से" इत्युपासिनोपसंह्रियते;

* श्रुतप्रकाशिका *

शब्देन धीरशब्देन च स्नेहभक्ती सौलभ्यपरत्वविषये अवगम्येते 'नाथ योनिसहस्रेषु' इत्यत्र 'तेषु तेष्वच्युता भक्ति'रिति, तत्रैव प्रकरणे 'या प्रीतिरविवेकाना' मिति च पठ्यते । तथा कीर्तियशसोर्भेदः ' यस्तद्वेद– यो वेदिता, यत्स वेद– यच्च वेद्यं– स मयैतदुक्तः– स वेदिता रैक्वः, तद्वेद्यं ब्रह्म चोभयं मयोक्तमित्यर्थः, पुँल्लिङ्गनिर्देशो रैक्वाभिप्रायेण, (अनुम इत्यादि) मे अनुशाधीत्यन्वयः, ' व्यवहिताश्चे' ति सूत्रात्, (उपसंह्रियते) उपक्रमोक्तिः पश्चादनूद्यत इत्यर्थः । एकैकत्र विद्युपास्त्योरेकार्थविषययोः प्रयोगो दर्शितः ।

७ भावप्रकाशिका ७

स्यात् तण्डुलनिष्पत्तेश्चावघातावृत्तिमन्तरेणाऽसम्भवात्, अश्रुताप्यवघातावृत्तिः कार्येति, ' क्रियाणामर्थशेषत्वात्प्रत्यक्षे तन्निर्वृत्त्याऽपवर्गस्स्यात् ' इति साधितम् तद्वदिति भावः , भाष्ये–उपासिना उपसंह्रियत इति, ननु छागपशुन्यायेन संवर्गविद्यागतस्य 'यस्तद्वेद यत्स वेद' इति वेदनशब्दस्य 'यां देवतामुपास्से' इत्युपसंहारवशात् उपासनारूपत्वपर्यवसानमस्तु नाम, न तावन्मात्रेण आनन्दवल्ल्याद्युक्तब्रह्मवेदनानामावृत्तिस्सिध्यति विद्याभेदात् , नहि प्रतिवसन्तं ज्योतिष्टोमस्यावृत्तिविधानात् द्वादशाहादीनामावृत्तिः सिध्येदिति चेत् भ्रान्तोसि, क्वचिद्विद्याविशेषे आवृत्तेः श्रवणादन्यत्र विद्यान्तरेपि आवृत्त्या भवितव्यमिति यदि प्रतिपाद्येत, तदेदं चोद्यं स्यात्, नैवमत्र प्रतिपाद्यते, अपि तु विदिनोपक्रान्तस्योपासिना सिद्धवत्कृत्याऽनुवादरूपात् अन्यार्थदर्शनरूपाल्लिङ्गात् वेदान्तेषु वेदनशब्दः आवृत्तवेदनपरः, यथा 'न सुकृतं न दुष्कृतं , सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते' इति सुकृतस्यापि पाप्मशब्दपरामर्शरूपाल्लिङ्गाद्वेदान्तेषु पाप्मशब्दः सुकृतदुष्कृतसाधारणः, ततश्च

तथा "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्यादिवाक्यसमानार्थेषु वाक्येषु "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः" इत्यादिषु ध्यायतिना वेदनमभिधीयते। ध्यानं च चिन्तनम्; तच्च स्मृतिसन्ततिरूपम्; न स्मृतिमात्रम्; उपास्तिरपि तदेकार्थः, एकाग्रचित्तवृत्तिनैरन्तर्ये प्रयोगदर्शनात्; तदुभयैकार्थ्यादसकृदावृत्तसन्ततस्मृतिरिह "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः" इत्यादिषु वेदनादिशब्दैरभिधीयत इति निश्चीयते ॥ १ ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

अथानेकत्र प्रदेशभेदेनैकैकस्य प्रयोगं दर्शयति (तथेति) अत्र 'छागो वा मन्त्रवर्णात्' इति न्यायोऽभिप्रेतः, ध्यायमानशब्दोपादानेन 'निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र सन्प्रत्ययस्य इष्यमाणप्रधानत्वं दर्शितम्, ध्यायतिना वेदनमुच्यताम्, ततः किमसकृदावृत्तेरित्यत्राह (ध्यानञ्च चिन्तनमिति) 'ध्यै चिन्तायाम्' इति हि धातुः, असकृदावृत्तत्वं विच्छेदेऽप्युपपद्यत इति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह (असकृदावृत्तसन्ततस्मृतिरिति) ॥ १ ॥

॥ भावप्रकाशिका ॥

वेदान्तेषु सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः' 'अपहतपाप्मा' इत्यादिष्वपि पाप्मशब्दः सुकृतदुष्कृतसाधारण इत्युक्तौ ईदृशोपालम्भस्याऽप्रसक्तेः, (यस्तद्वेदेति) अत्र वक्तव्यं सर्वं लघुसिद्धान्ते प्रतिपादितम्, तत्रैव द्रष्टव्यम्, भाष्ये– समानार्थेष्विति, मोक्षसाधनविधिष्वित्यर्थः (छागो वा मन्त्रवर्णादिति न्यायोऽभिप्रेत इति) ननु 'छागस्य वपाया' इतिमन्त्रस्य नित्यतयाऽऽस्वप्रतीतेः तदुक्तं मावार्थीति सामान्यवाचिपशुशब्दस्य मान्त्रवर्णिकच्छागरूपविशेषपर्यवसानं युक्तम्, इह नानाप्रकरणाम्नातानां वेदनध्यानोपासनादिमोक्ष-

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गं–स्मृतिः। स्मृतेश्चायमर्थोऽवगम्यते। स्मर्य्यते हि मोक्षसाधनभूतं वेदनं स्मृतिसन्ततिरूपम्। [1]"तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिश्चान्यनिस्स्पृहा। त-

* श्रुतप्रकाशिका *

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥ लिङ्गशब्दं व्याचष्टे (लिङ्गं स्मृतिरिति)।

परे चापरे च श्रवणमनननिदिध्यासनानामावृत्तिरपेक्षिता वा नेति विचारयन्ति, तदयुक्तम्—श्रवणमननयोः रागप्राप्तत्वेन यावदर्थनिश्चयं तदावर्त्तनस्य प्राप्तत्वात्, असकृत्पदं हेत्वंशविषयमाहुः 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यसकृदुपदेशादिति, तदयुक्तं–श्रोतव्यादिशब्दैरेकैकस्यावृत्त्यभावात्, उपदेशक्रियाया आवृत्तिर्विवक्षितेति चेत् तर्हि सकृच्छ्रवणेन सकृन्मननेन सकृन्निदिध्यासनेन च तस्योपदेशस्य सफलतया तेषां प्रत्येकावृत्तौ प्रमाणत्वाभावात् तेषामात्मसाक्षात्कारार्थत्वात्, वैतुष्यार्थावघातस्येव दृष्टार्थत्वादावृत्तिसिद्धिरिति चेत्, तर्हि 'असकृदुपदेशा' दिति हेतुरहेतुः

* भावप्रकाशिका *

साधनविधीनामेकार्थपर्यवसायित्वस्याऽनपेक्षिततया कथमत्र छागपशुन्यायावतारः, नच कासांचिद्विद्यानामावृत्त्यनपेक्षाणामेव मोक्षसाधनत्वे मोक्षसाधनध्यानादिविधीनामनुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्, प्रपत्तिवदावृत्तिनिरपेक्षविद्याया महाविश्वासशाल्यधिकारविशेषविषयतोपपत्त्या ध्यानपर्यवसायित्वस्य वेदनादिविधीनामनावश्यकत्वादिति चेन्न, अनन्यथासिद्धप्रमाणबलेन प्रपत्तावधिकारिविशेषपरिकल्पनेऽपि वेदनविधिस्थले तादृशाधिकारिविशेषकल्पनाभावेन वेदनविधीनामेकार्थपर्यवसानस्याऽवश्यं वक्तव्यत्वेन छागपशुन्यायप्रवृत्तौ दोषाभावात् ॥ ७ ॥

(उपदेशक्रियाया इति) उपदेशक्रियाया आवृत्तिर्विवक्षिता, नतु श्रवणादिविशिष्टोपदेशक्रियाया इत्यर्थः, ततश्च 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्युपदेशक्रियाया आवृत्तिरस्तीति भावः (क्लिष्टः-

[1] वि. ६–७–९१ ॥

ध्यानं प्रथमैः षड्भिरङ्गैर्निष्पाद्यते तथा" इति । तस्माद-सकृदावृत्तमेव वेदनं शास्त्रार्थः ॥

आवृत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

स्यात्, दृष्टार्थत्वादित्येव सूत्रयितव्यम्, असकृच्छब्दस्यावृत्तिविशेषणत्वन्तु सफलम्, आवृत्तिशब्दस्य द्वित्रिःप्रत्ययमात्रेणापि कृतार्थत्वात्, आवृत्तिश्चात्मा-परोक्ष्ये दृष्टोपायः, सकृच्छ्रुताद्वाक्यादप्रतीतस्यार्थस्यावर्त्तनेन सम्यक्प्रतिपत्ति-दर्शनात्, तदापरोक्ष्यं च बन्धनिवृत्तौ दृष्टोपायः, रज्ज्वापरोक्ष्येण सर्पभ्रम-निवृत्तिदर्शनादिति चायुक्तं 'धातुः प्रसादाद् वीतशोकः' 'मद्भक्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यति' इति श्रुतिस्मृतिविरोधात्, ज्ञानवेदनशब्दान्वितवा-क्यान्येव विषयः, न तु ध्यानादिशब्दान्वितानि, ध्यानादिपदाना-मावृत्तप्रत्ययविषयत्वे संशयाभावात्, आत्मने नित्यापरोक्षत्वाभ्युपगमान्न तदावृत्तिसाध्यम्, बन्धनिवर्त्तकसाक्षात्कारस्तु न वाक्यजन्यप्रत्ययावृत्त्या भव-ति ज्योतिष्टोमादिवाक्यार्थप्रत्ययावृत्तेस्तदर्थापरोक्ष्यहेतुत्वाभावात् एकश्चन्द्र इति वाक्यजन्यप्रत्ययावृत्त्या चन्द्रैकत्वापरोक्ष्याभावाच्च तिमिराद्यपगमे जायत इति चेत्, तत्तु चक्षुषा जायते, न तु चन्द्रैकत्वप्रत्ययावृत्तिमात्रात् तदनुगृहीता-देकश्चन्द्र इतिवाक्याद्वा, तिमिरादिस्थानीयदोषो भेदवासना चेत्— तत्र वक्तव्यं सर्वं प्रागेवोक्तम्, निर्गुणब्रह्मणो वेद्यत्वाभावात् ब्रह्म वेदेत्यादिवाक्यानां क्लि-ष्टता, तत्र कल्पनापोहेन सम्यङ्निश्चयोदयाय श्रवणाद्यावृत्तिर्विधेया, तदनुष्ठाना-

* भावप्रकाशिका *

प्रत्ययमात्रेणेति) द्वित्रिवेदनैरपि कृतार्थत्वादित्यर्थः (ज्ञानवेदनशब्दान्वितेति) इदं वाक्यं श्रवणमनननिदिध्यासनानामावृत्तिरपेक्षिता नवेति विचारयन्ति, तदयुक्तमित्यस्याऽनन्तरं पठितं चेत् सुसङ्गतमिव भाति, पाठो निरीक्ष्यः, ननु अपरोक्षार्थविषयकप्रत्ययावृत्तेः तदापरोक्ष्यं ब्रूमः, अतो न ज्योतिष्टोमवा-क्यार्थप्रत्ययावृत्तौ व्यभिचार इत्यत आह (एकश्चन्द्र इति) (भेदवासना चेदिति) अन्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः (कल्पनापोहेनेति) भेदसत्य-

* श्रुतप्रकाशिका *

न्तरीयकतया निर्गुणब्रह्मप्रत्ययावृत्तिरिति पक्षोऽप्ययुक्तः, ध्रुवानुस्मृतिविरोधात्, विजातीयप्रत्ययाव्यवहितप्रत्ययसन्तानं हि ध्रुवाऽनुस्मृतिः, भेदो मिथ्या निर्विशेषज्ञप्तिमात्रं सत्यमिति भावनाया विजातीयप्रत्ययसम्पर्कान्न ध्रुवानुस्मृतिसिद्धिः, समाधिविधिश्चानुपपन्नः, समाधौ मनसः प्रलयो नाम बहिर्व्यापारानर्हत्वं न तु विनाशः, अनुपपन्नत्वाद् बन्धनिवर्त्तकं वाक्यार्थज्ञानं मनोविनाशरूपसमाधिजन्यं वा जनकं वा। न प्रथमः, मनसो नाशे वाक्यस्य ज्ञानजनकत्वायोगात्, शब्दो हि मनसा गृह्यमाण एवार्थज्ञानं जनयति, न द्वितीयः, वाक्यार्थज्ञानस्य कृत्स्नप्रपञ्चमिथ्यात्वविषयस्य देहे स्थिते मनोमात्रप्रलयहेतुत्वानुपपत्तेः, पुनर्मनउत्पत्त्यनुपपत्तेश्च, न हि ज्ञाननिवृत्तस्य बन्धस्य पुनरुदयः, पूर्वं ज्ञाननिवृत्तस्यापि रज्जुसर्पस्येव पश्चादुदयोपपत्तिरिति चेत्, तर्हि बन्धस्यापि पुनरुदयप्रसङ्गः, दोषानिवृत्त्या रज्जुसर्पस्य पुनरुदयः सम्भवेत् तदभावात् बन्धस्य पुनरुदयाभाव इति चेत्, मनोनिवर्त्तकस्यापि वाक्यार्थज्ञानस्य दोषनिवर्त्तकत्वात् पुनर्मनस उत्पत्त्यनुपपत्तिः, क्रियाविशेषेण मनःप्रलयः, न तु वाक्यार्थज्ञानेनेति चेन्न, उत्पादकक्रियाविशेषाभावेन मनउत्पत्त्यनुपपत्तेः। किञ्च मनःप्रलयस्य वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिविरोधित्वान्मुमुक्षोः समाधिरकर्त्तव्यः स्यात्, मुक्तस्य सर्वज्ञत्वे प्राक्तनभगवद्लाभानुसन्धानेनानन्तदुःखित्वमिति चेन्न, स्वसंसरणस्य भगवल्लीलात्वानुसन्धानस्य सुखरूपत्वात्। ननु मुक्तस्यानन्दाधिक्ये सार्वज्ञ्यं हीयेत, अतिशयितानन्दस्य मोहनत्वदर्शनादिति चेन्न, तमोगुणसम्मिश्रणप्रयुक्तत्वान्मोहनत्वस्य, मनो हि गुणत्रयात्मकम्।

इतरे त्रयोऽपि लिङ्गाच्चेति सूत्रमेवं व्याचक्षते— 'रश्मिबहुत्वं पर्यावर्त्तये'

७ भावप्रकाशिका ७

स्वकल्पनाव्युदासपूर्वकभेदमिथ्यात्वनिश्चयायेत्यर्थः। प्रतिपन्नोपाधिस्वनिषेधप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वप्रतीतावुपाधिप्रतीतिर्नान्तरीयकेति भावः। वाक्यार्थज्ञानार्थश्रवणादिविधिदूषणप्रसङ्गादन्तःकरणविलयरूपज्ञानार्थसमाधिं दूषयति (समाधिविधिश्चाऽनुपपन्न इति) बन्धनिवर्तकस्य वाक्यार्थज्ञानस्य त्वदभिमतान्तःकरणविनाशरूपसमाधिविरुद्धत्वादिति भावः। मुक्तस्य सर्वज्ञत्व इत्याक्षेपश्च, ननु मुक्तस्यानन्दाधिक्य इत्याक्षेपश्च प्रासङ्गिक इति नाशङ्का कार्या,

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥

२ अधिकरणम्

इदमिदानीं चिन्त्यते- किमुपास्यं

* श्रुतप्रकाशिका *

दिति-बहुपुत्रतायै रश्मिबहुत्वोपासनपरे वाक्ये आवृत्तिशब्देनोपासनानुवादश्चावृत्तौ लिङ्गमिति, एकस्मिन् दिने सकृच्चिन्तनेऽपि दिनभेदेनावृत्तिमात्रेणाप्यावृत्तिशब्दव्यपदेशोपपत्तेर्निरन्तरावृत्तौ लिङ्गत्वायोगात् तदनादर इति । अन्ये त्विमं विचारमहङ्ग्रहोपासनव्यतिरिक्तविषयमाहुः, तस्य ध्यानफलसाक्षात्कारपर्यन्तत्वादावृत्तिसिद्धेरिति, तदयुक्तं- तस्य साक्षात्कारपर्यन्तत्वेऽन्येषामतत्पर्यन्तत्वे च नियामकाभावात्, दृष्टव्यताश्रुतिर्हि सर्वोपासनसाधारणी । किञ्च अहमर्थमात्रसाक्षात्कारो नित्यसिद्ध इति नोपास्तिसाध्यता, ईश्वरतादात्म्यं घटस्य शरावत्ववदतात्त्विकमिति शब्दप्रतीतिमात्रसिद्धस्य न साक्षात्कार उपपद्यते ॥ २ ॥

आवृत्त्यधिकरणं समाप्तम् ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ उक्तस्यासकृदावृत्तस्योपासनस्योपास्यं ब्रह्म किमुपासितुरन्यत्? उत तस्यैवात्मेति शङ्कायां व्यति-

* भावप्रकाशिका *

केचित्तु- अत्र कानिचिद्वाक्यानि पातितानीति मन्यन्ते (रश्मिबहुत्वं पर्यावर्तयेदिति) इदञ्च पुत्रं प्रति कौषीतकीवाक्यम्- हे पुत्र रश्मीनादित्यं चाऽभेदेन पर्यावर्तयात्-पर्यावर्तयतादित्यर्थः, उपास्वेति यावत् (अहङ्ग्रहोपासनेति) प्रत्यगात्मोपासनेत्यर्थः ॥ ५ ॥

इत्यावृत्त्यधिकरणम् ।

(व्यतिकरोपदेशज्ञापनायेति) पूर्वाधिकरणे 'आत्मेत्येवोपासीत' इति विद्युपास्योर्व्यतिकरोपदेशज्ञापनार्थोपात्तवाक्यस्थितात्मशब्दार्थनिरूपणं क्रियत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि

ब्रह्मोपासितुरन्यत्वेनोपास्यम्? उतोपासितुरात्मत्वेनेति। किं युक्तम्? अन्यत्वेनेति। कुतः? उपासितुः प्रत्यगात्मनोऽर्थान्तरत्वात् ब्रह्मणः। अर्थान्तरत्वं च "अधिकन्तु भेदनिर्देशात्" "अधिकोपदेशात्" "नेतरोऽनुपपत्तेः" इत्यादिषूपपादितम्। यथावस्थितञ्च ब्रह्मोपास्यम्, अयथोपासने हि ब्रह्म-

* श्रुतप्रकाशिका *

करोपदेशज्ञापनाय पूर्वप्रकृतवाक्यस्यात्मशब्दार्थो निरूप्यत इति सङ्गतिः, (आत्मत्वेनेति) आत्मशब्दः स्ववाची, आत्मत्वेन–अहमर्थसामानाधिकरण्येन, अन्यत्वेन वैयधिकरण्येनेत्यर्थः। अथवा आत्मशब्दः शरीरप्रतिसम्बन्धिपरः, आत्मत्वेन–जीवं प्रति शरीरित्वेन, अन्यत्वेन– शरीरशरीरिभावसम्बन्धशून्यत्वेनेत्यर्थः। एवं सति ब्रह्मोपासनविधिः किं दृष्टिविधिः? उत नेति फलफलिभावः, मुमुक्षोः किं ब्रह्म वैयधिकरण्येनोपास्यम्? उत सामानाधिकरण्येन, किमुपास्यं ब्रह्मोपासितुरन्यत्वेनोपास्यम्? उतात्मत्वेन, किमात्मत्वेनोपासने 'पृथगात्मान'मिति विहितपृथक्त्वानुसन्धानविरोधः प्रसज्यते, नेति, प्रसज्यते चेदन्यत्वेनोपासनं, न चेदात्मत्वेनोपासनमिति। ननु 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इत्यादिषु जीवपरयोः शरीरशरीरिभावे शरीरवाचिशब्दानां शरीरिपर्यन्ताभिधाने च

* भावप्रकाशिका *

भगवो देवते' 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादीनां व्यतिकराणामुपदेशरूपत्वनुखेन दृष्टिविधित्वाभावज्ञापनायेत्यर्थः (पूर्वप्रकृतेति) जगत्कारणतयोपास्यतया चाध्यायत्रयप्रतिपादितस्य वस्तुनो वेदान्तवाक्यस्यात्मशब्दार्थात्मकत्वं निरूप्यते समर्थ्यत इत्यर्थः। ततश्च कथमस्याधिकरणस्य शब्दार्थनिरूपणपरत्वमिति शङ्कापि निराकृता (अहमर्थसामानाधिकरण्येनेति) अहन्त्वेनेत्यर्थः, अथवेत्यादिपक्षाभिप्रायेणाह (किमुपास्यं ब्रह्मेति) (अन्यत्वेनोपास्यमिति) शरीरशरीरिभावरूपसम्बन्धशून्यत्वेनोपास्यमित्यर्थः (पृथक्त्वानुसन्धानविरोध इति) 'पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा' इति पृथक्सिद्धत्वानुसन्धानस्याऽपृथक्सिद्धविशेषणत्वरूपशरीरत्वानुसन्धानविरुद्धत्वादिति भावः। यद्वा पृथ-

प्राप्तिरप्ययथाभूता स्यात् । "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति" इति न्यायात् । अतोऽन्यत्वेनोपास्यमिति ॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते– आत्मेति तु–इति । तुशब्दोऽवधारणे, उपासितुरात्मेत्येवोपास्यम्; उपासिता प्रत्यगात्मा स्वशरीरस्य स्वयं यथाऽऽत्मा ; तथा स्वात्मनोऽपि परं ब्रह्मात्मेत्येवोपासीतेत्यर्थः । कुतः? एवं ह्युपगच्छन्ति पूर्वे उपासितारः "त्वं वा

* श्रुतप्रकाशिका *

सिद्धे यथावस्तूपासने च कर्तव्ये कथं संशयोत्थानम्, उच्यते— अहमर्थसामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन च ब्रह्मोपासनानि विहितानि, शाण्डिल्यविद्यादिषु समानाधिकरणोपासनेषु व्यधिकरणोपासनेष्वप्ययं विचारोऽनुपयुक्तः स्यात्, यत्र सामानाधिकरण्योपासने दृष्टिविधित्वशङ्का सम्भवति 'योऽन्नं ब्रह्मोपास्ते' 'यो प्राणं ब्रह्मोपास्ते' 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद' इत्यादिषु जीवे ब्रह्मदृष्टिविधिदर्शनात् 'आत्मेत्येव' इति वाक्ये इतिकरणदर्शनाच्च तस्य दृष्टिविधित्वशङ्काव्युदासार्थमारम्भणीयत्वमिति । (अयथाभूता स्यादिति) संसारित्वप्राप्तिः स्यादित्यर्थः ।

राद्धान्तमाह (एवं प्राप्त इति) सामानाधिकरण्यफलितमर्थमाह (स्वशरीरस्य स्वयमिति) (उपगच्छन्ति) गत्यर्था बुद्ध्यर्थाः, उपासत इत्यर्थः । त्वं वा अह-

* भावप्रकाशिका *

मस्मीति पृथक्पचस्वेत्यादिवत् गमनक्रियायामन्वेति, ततश्च आत्मगमनं प्रेरितृगमनञ्च पृथग्भूतं कार्यमित्यर्थः पर्यवसन्नः । ततश्च आत्मप्रेरित्रोरेकगमनानुप्रवेशो व्यावर्तितो भवति, अतो जीवपरयोः शरीरात्मभावानुसन्धानस्य नावकाशः । शरीरात्मभावानुसन्धाने हि द्वयोरप्येकस्यां गमनक्रियायामनुप्रवेशप्रसङ्गेन पृथग्गमनं न भवेदिति विरोध इति भावः (ब्रह्मोपासनानि विहितानीति) शाण्डिल्यविद्यायां 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति सामानाधिकर-

अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि" इति। उपासितुरर्थान्तरभूतं ब्रह्मोपासितारोऽहमिति कथमभ्युपगच्छन्तीत्यत्राह— "आहयन्ति च—इति। इममर्थमविरुद्धमुपासितॄन् ग्राहयन्ति शास्त्राणि— तान्प्रत्युपपादयन्तीत्यर्थः। "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति; तथा "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदाय-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

मस्मि—अहंबुद्धिरहंशब्दश्च स्वपर्यवसायिनौ, अहंशब्दयोगादुत्तमपुरुषः, अहं वै त्वमसि—अहंबुद्धिशब्दपर्यवसानभूमिस्त्वम्, त्वंशब्दयोगान्मध्यमपुरुषः, उभयस्मिन्वाक्ये अहंत्वंशब्दप्रयोगे सत्यपि अहंशब्दार्थतात्पर्यविवक्षयोत्तमपुरुषः, त्वंशब्दार्थतात्पर्येण मध्यमपुरुषः, अहं त्वं— त्वमहमिति सामानाधिकरण्येनार्थे लब्धे किमर्थमस्म्यसीति पदप्रयोगः इति चेत्, उच्यते—अस्तिधातोस्सत्तार्थः, तेनेदं तादात्म्यं युक्तमिति दर्शितं भवतीति, उपपादकशास्त्राणि दर्शयति (य आत्मनीति) 'सन्मूला' इत्यादावपि सदायतनत्वतदनत्वाभ्यामात्मत्वसिद्धिः। 'सन्मूलाः' इत्यादिवाक्योपेतस्य 'य आत्मनि' इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह—

* भावप्रकाशिका *

मर्थनिर्देशः, 'एष म आत्मा' इति व्यधिकरणनिर्देशश्च न दृष्टिविधित्वशङ्काव्यतिरेको विविरोधात्, अतो न तत्रायं विचार उपयुक्त इति भावः। वस्तुतस्तु पृथक्सिद्धस्वरूपानात्मत्वानुसन्धानस्य मोक्षसाधनतया विहितत्वात्, अनात्मत्वमेव प्रामाणिकम्, 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्येतत्तु अभ्युदयफलकदृष्टिविधिरूपं भविष्यतीति पूर्वपक्षिणो भावः। (अहंशब्दार्थतात्पर्यविवक्षयेति) अहंशब्दार्थस्य प्रकृतित्वविवक्षायां प्रकृतेरेवास्तिक्रियाकर्तृत्वात् उत्तमपुरुष इत्यर्थः। अत एव 'यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा स्या अहम्' इति, प्रकृत्याश्रयः पुरुषो भवतीति 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः'

तनाः सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति" इति च सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनः तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्तन्नियाम्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मा; अतः स त आत्मा; अतो यथा प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वाद्देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यनुसन्धानम्; तथा प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मत्वात्परमात्मनस्तस्याप्यहमित्येवानुसन्धानं युक्तमिति । एवं शास्त्रैरुपपादितं सर्वबुद्धीनां ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन सर्वशब्दानां ब्रह्मैकनिष्ठत्वमभ्युपगच्छन्तः "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते" इति व्यतिकरेणोक्तवन्तः । एवं च "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद अकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत" "सर्वं

---

* श्रुतप्रकाशिका *

(सर्वस्येति) कार्यकारणभावः कार्यकारणभूतजगद्ब्रह्मसामानाधिकरण्योपयोगी, अत्र तु शुद्धस्वरूपजीवसामानाधिकरण्योपयोगी शरीरशरीरिभाव एव, नियाम्यत्वं हि शरीरलक्षणत्वेनोक्तं, युक्तमिति उपपादयन्तीत्यन्वयः, एवं चेत्यादिना एकत्वपृथक्त्वश्रुत्योरविरोधमाह– तद्विविच्य दर्शयति (अहमिति) गुणगुणिरूपार्थद्वयसद्भावाभिप्राया भेदश्रुतयः । तत्र द्वयोरपि स्वनिष्ठत्वं नास्तीत्यन्यतरस्य प्रकारिनिष्ठत्वात् गुणभूतवस्तुनः स्वनिष्ठत्वनिषेधपरा अभे-

* भावप्रकाशिका *

इति सूत्रे प्रतिपादितमिति द्रष्टव्यम् । (युक्तमिति दर्शितं भवतीति) क्रियान्वयात्प्रागेव 'विष्णवे शिपिविष्टाय' इत्यादौ सामानाधिकरण्यस्थले परस्परमभेदान्वयाभ्युपगमादिहाप्यभेदान्वयानन्तरं तासामभेदे अस्तित्वान्वयसं-

अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि" इति। उपासितुरर्थान्तरभूतं ब्रह्मोपासितारोऽहमिति कथमभ्युपगच्छन्तीत्यत्राह– "ग्राहयन्ति च–इति। इममर्थमविरुद्धमुपासितॄन् ग्राहयन्ति शास्त्राणि– तान्प्रत्युपपादयन्तीत्यर्थः। "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयति स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" इति; तथा "सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदाय-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

मसि–अहंबुद्धिरहंशब्दश्च त्वत्पर्यवसायिनौ, अहंशब्दयोगादुत्तमपुरुषः, अहं वै त्वमसि–अहंबुद्धिशब्दपर्यवसानभूमिस्त्वम्, त्वंशब्दयोगान्मध्यमपुरुषः, उभयस्मिन्वाक्ये अहंत्वंशब्दप्रयोगे सत्यपि अहंशब्दार्थतात्पर्यविवक्षयोत्तमपुरुषः, त्वंशब्दार्थतात्पर्येण मध्यमपुरुषः, अहं त्वं– त्वमहमिति सामानाधिकरण्येनार्थे लब्धे किमर्थमस्म्यसीति पदप्रयोगः इति चेत्, उच्यते–अस्तिधातोस्सत्तार्थः, तेनेदं तादात्म्यं युक्तमिति दर्शितं भवतीति, उपपादकशास्त्राणि दर्शयति (य आत्मनीति) 'सन्मूला' इत्यादावपि सदायतनत्वतदनत्वाभ्यामात्मत्वसिद्धिः। 'सन्मूलाः' इत्यादिवाक्योपेतस्य 'य आत्मनि' इत्यादिवाक्यस्यार्थमाह–

* भावप्रकाशिका *

ण्यनिर्देशः, 'एष म आत्मा' इति व्यधिकरणनिर्देशश्च न दृष्टिविधित्वशङ्काव्यतिरेकोक्तिविरोधात्, अतो न तत्रायं विचार उपयुक्त इति भावः। वस्तुतस्तु पृथक्सिद्धस्वरूपानात्मत्वानुसन्धानस्य मोक्षसाधनतया विहितत्वात्, अनात्मत्वमेव प्रामाणिकम्, 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्येतत्तु अभ्युदयफलकदृष्टिविधिरूपं भविष्यतीति पूर्वपक्षिणो भावः। (अहंशब्दार्थतात्पर्यविवक्षयेति) अहंशब्दार्थस्य प्रकृतित्वविवक्षायां प्रकृतेरस्तिक्रियाकर्तृत्वात् उत्तमपुरुष इत्यर्थः। अत एव 'यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा स्या अहम्' इति, प्रकृत्याश्रयः पुरुषो भवतीति 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः'

तनाः सत्प्रतिष्ठाः ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति" इति च सर्वस्य चिदचिद्वस्तुनः तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वात्तन्नियाम्यत्वात्तच्छरीरत्वाच्च सर्वस्यायमात्मा; अतः स त आत्मा; अतो यथा प्रत्यगात्मनः स्वशरीरं प्रत्यात्मत्वाद्देवोऽहं मनुष्योऽहमित्यनुसन्धानम्; तथा प्रत्यगात्मनोऽप्यात्मत्वात्परमात्मनस्तस्याप्यहमित्येवानुसन्धानं युक्तमिति । एवं शास्त्रैरुपपादितं सर्वबुद्धीनां ब्रह्मैकनिष्ठत्वेन सर्वशब्दानां ब्रह्मैकनिष्ठत्वमभ्युपगच्छन्तः "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते" इति व्यतिकरेणोक्तवन्तः । एवं च "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद अकृत्स्नो ह्येष आत्मेत्येवोपासीत" "सर्वं

* श्रुतप्रकाशिका *

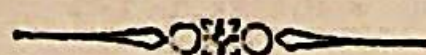
(सर्वस्येति) कार्यकारणभावः कार्यकारणभूतजगद्ब्रह्मसामानाधिकरण्योपयोगी, अत्र तु शुद्धस्वरूपजीवसामानाधिकरण्योपयोगी शरीरशरीरिभाव एव, नियाम्यत्वं हि शरीरलक्षणत्वेनोक्तं, युक्तमिति उपपादयन्तीत्यन्वयः, एवं चेत्यादिना एकत्वपृथक्त्वश्रुत्योरविरोधमाह— तद्विविच्य दर्शयति (अहमिति) गुणगुणिरूपार्थद्वयसद्भावाभिप्राया भेदश्रुतयः । तत्र द्वयोरपि स्वनिष्ठत्वं नास्तीत्यन्यतरस्य प्रकारिनिष्ठत्वात् गुणभूतवस्तुनः स्वनिष्ठत्वनिषेधपरा अभे-

* भावप्रकाशिका *

इति सूत्रे प्रतिपादितमिति द्रष्टव्यम । (युक्तमिति दर्शितं भवतीति) क्रियान्वयात्प्रागेव 'विष्णवे शिपिविष्टाय' इत्यादौ सामानाधिकरण्यस्थले परस्परमभेदान्वयाभ्युपगमादिहाप्यभेदान्वयानन्तरं तासामभेदे अस्तित्वान्वयसं-

तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद" इत्यन्यत्वानुसन्धाननिषेधः "पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा" इति पृथक्त्वानुसन्धानविधानं चाविरुद्धम्, अहमिति स्वात्मतयाऽनुसन्धानादन्यत्वानुसन्धाननिषेधो रक्षितः, स्वशरीरात स्वात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानवत्स्वात्मनोऽपि परमात्मनोऽधिकत्वानुसन्धानात्पृथक्त्वानुसन्धानविधानं च रक्षितम् । अधिकस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मन आत्मत्वात्तस्य च ब्रह्मशरीरत्वान्निषेधवाक्येऽकृत्स्नो ह्येष इत्युक्तम् । अत उपासितुरात्मत्वेन ब्रह्मोपास्यमिति स्थितम् ॥ ३ ॥

आत्मत्वोपासनाधिकरणं समाप्तम् ॥

* श्रुतप्रकाशिका *

दश्रुतय इति विभाग इत्यर्थः । तदुपपादयति । (अधिकस्येति) अकृत्स्नः—अपूर्णः, गुणमात्रपरत्वे च न पूर्तिः, विशिष्ट एव पूर्णः, ईदृशापूर्तिवचनं गुणगुणिभेदे सत्येवोपपद्यते इत्यर्थः । एवं शरीरात्मभावगोचरस्य सामानाधिकरण्यस्याप्रामाणिकत्वानुपपन्नत्वयोरभावान्मोक्षफलश्रवणाच्च न दृष्टिविधित्वमित्युक्तं भवति, अधिकरणार्थमुपसंहरति (अत इति) ।

परे तु— जीवपरयोरैक्यं सिद्धान्तयन्ति, तत्र विरुद्धधर्मयोगादैक्यानुपपत्तिः, ईश्वरस्य जीवत्वे ईश्वराभावप्रसङ्गः, जीवस्येश्वरत्वे शास्त्रस्याधिकारिविरहः, अहं दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविरोधश्चेति परिचोद्य ईश्वराभावं तस्य प्रामाणिकत्वात् परिहरन्ति, तदयुक्तं प्रामाणिकपरित्यागप्रसङ्ग इति चोदिते प्रामाणिकत्वादिति परिहारायोगात्, न हि प्रसञ्जनीयविपर्ययप्रतिज्ञानेन प्रसञ्जकधर्मः

* भावप्रकाशिका *

गत इति भावः । (प्रामाणिकत्वादिति परिहारायोगादिति) संसारिणः

* श्रुतप्रकाशिका *

परिह्रियते सर्वतर्कोच्छेदप्रसङ्गात् प्रसञ्जकप्रसञ्जनीयव्याप्तेरभग्नत्वाच्च, तत्त्वावबोधात् प्रागधिकारिलाभ इत्यधिकारिविरहं परिहरन्ति, तदप्ययुक्तम् ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वान्निर्विशेषचिन्मात्रस्य ज्ञातृत्वाभावात्, ज्ञातुश्च स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वात् शास्त्रभङ्गेपवत्त्वेन च त्रयाणामप्यधिकारानुपपत्तेः, श्रवणात्पूर्वं स्वनाशानभिज्ञत्वाद्दस्युभूयिष्ठमार्गे मार्गानभिज्ञवदवतरतीति चेन्न, अश्रुतेऽपि शास्त्रे सौगतानां सर्वक्षणिकत्ववत् मायावादिनां मुक्तेर्ज्ञातृनाशत्वस्य प्रसिद्धिप्राचुर्येण शास्त्रभीरुत्वाल्लोकस्य। प्रत्यक्षादीनां संसार्यात्मविषयत्वादविरोध इति चायुक्तम्, नियमेन हेयानर्हतदर्हयोर्नियमेन शृङ्गानर्हतदर्हयोः शशमहिषयोरिवैक्यविरोधस्यावर्जनीयत्वात्, दुःखयोगस्य मिथ्यात्वात् अविरोध इति चायुक्तम्, मिथ्याभूतहेयानर्हतदर्हयोर्विरोधस्यावर्जनीयत्वात्, महिषविषाणमपि त्वन्मते मिथ्या तथापि शशमहिषयोः स्वरूपविरोधोऽभ्युपगतः। ननु स्वाप्नशशमहिषयोः स्वप्नावस्थायामेव विरोधः न प्रबोधे, विषाणस्य निवृत्तत्वात्, एवमविद्यानिवृत्तौ दुःखनिवृत्तेर्जीवपरयोर्न स्वभावविरोध इति चेत्, तर्हि स्वाप्नशशमहिषयोरिव जीवेश्वरयोरुभयोरपि विनाश एवाविरोधनिर्वाहकः स्यात्, ततश्चेश्वरनित्यत्वश्रुतिविरोधः, स्वभावविरोधश्चापरिहृतः, यावत्सत्ताकं विरोधस्यावस्थितत्वात्, यदि प्रबोधेऽपि परस्य हेयानर्हत्वं तिष्ठत्येव जीवस्य हेयार्हत्वमेव निवर्तत इत्युच्येत, तथाऽपि जाग्रदनुभूतशशस्वाप्नमहिषयोरिव न तयोरेकत्वसम्भवः, सत्तया हेयानर्ह ईश्वरः, विनाशात्तदनर्हो जीव इति विभागानदशायां हेयार्हत्वतदनर्हत्वयोर्विनाशित्वाविनाशित्वयोश्च विरोधस्यावस्थित-

* भावप्रकाशिका *

संसारित्वापोहेन ईश्वरात्मत्वप्रतिपादनेऽपि ईश्वरस्य संसार्यात्मत्वप्रतिपादनानभ्युपगमात् नेश्वराभावप्रसङ्ग इति चेति परिहारान्तरमप्युपन्यस्तम्, तथापि भ्रामाणिकत्वादित्ययं परिहारः परिहासपदम्। बाधस्य तर्केऽनुगुणत्वादित्यत्र तात्पर्यमिति द्रष्टव्यम्। तत् त्वमेव, त्वमेव तदितीश्वरस्यापि संसार्यात्मत्वप्रतिपादनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् (शास्त्रभीरुत्वाल्लोकस्येति) श्रवणे न प्रवृत्तिस्स्यादिति शेषः, स्वाप्नशशमहिषवैषम्यं शङ्कते (यदि प्रबोधेऽपीति) (जीवस्य हेयार्हत्वमेव निवर्तत इति) स्वप्ने तु धर्मिद्वयं धर्मद्वयञ्च निवर्तत इति

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥

३ अधिकरणम्

"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" "स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" इत्यादिप्रतीकोपासनेष्वप्यात्मत्वानुस-

* श्रुतप्रकाशिका *

त्वात्, ईश्वरत्वं परमार्थश्चेन्निर्विशेषत्वहानिः, न चेदीश्वराभावः, ऐश्वर्यादिगुणाभावेऽपि स्वरूपमवतिष्ठत इति चेत् रजतत्वनिवृत्तावप्यधिष्ठानमवतिष्ठत इति शुक्तिरूप्येश्वरयोर्वैषम्यमेव स्यात्, जीवेश्वरैकत्वविधीनां दृष्टिविधित्वं पूर्वपक्षे आशङ्क्य भेदनिषेधात्तदयुक्तमिति परिहृतम्, तदप्ययुक्तम्, दृष्ट्युपासननिष्ठस्य भेदानुसन्धाने प्रत्यवायपरतयाऽपि भेदनिषेधश्रुत्युपपत्तेर्भेदतात्त्विकत्वाबाधकत्वात्, न हि गरुडात्मनोर्भेददृष्टौ विषं न नश्यतीति गरुडनरैक्यं तात्त्विकं स्यात्— हेयानर्हत्वतदर्हत्वरूपस्वभावविरोधस्यावर्जनीयत्वादपरेषां पक्षोऽप्यनुपपन्नः, अन्येषां तु गरुडोऽहमितिवदीश्वरोऽहमिति ज्ञानस्यातत्त्वविषयत्वात् अतत्त्वज्ञानान्मोक्षः स्यात्, यथोपासनं फलमिति मुक्तावपि भ्रान्त्यनुगमः स्यात्, यदि सदहमिति सदैक्योपास्तिर्विधीयते, तदयुक्तम्, आत्मसत्त्वस्य लोकसिद्धत्वात् सदैक्यानुसन्धानस्याविधेयत्वात्, नियन्त्रंशेन भोक्त्रंशस्य सदाकारेणैकत्वमनुसन्धेयमिति चेत्, घटेनापि तादृशैक्यं समानमिति जीवस्य परमात्मात्मकत्वं घटात्मकत्वतुल्यं स्यात्, जगतो ब्रह्मैकत्वं नाम जात्यैक्यं स्यात् ॥ ३ ॥

आत्मत्वोपासनाधिकरणं समाप्तम् ॥

न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥ आत्मत्वेनोपासनमुक्तम्, तत्प्रतीकोपासनेऽस्ति नेति शङ्कया सङ्गतिः, किं मनो ब्रह्मेत्यादिप्रतीकोपासनेष्वात्मत्वेनानुसन्धानं कर्तव्यम्? उत नेति, तेषूपास्यं किमुपासितुरात्मा नेति, किं

* भावप्रकाशिका *

भावः (शुक्तिरूप्येश्वरयोरिति) ननु रूप्यस्वरूपस्य नाशात् कथमवैषम्यमिति वाच्यम्, अधिष्ठानमेवाऽन्यस्वरूपमित्यभ्युपगमात् शुक्तिस्वरूपस्य चानाशाद्वैषम्यमिति भावः ॥ ३ ॥

इति आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ।

न्धानं कार्यम् ? उत नेति चिन्तायां "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इति ब्रह्मोपासनत्वसाम्यात् ब्रह्मणश्चोपासितुरात्मत्वादात्मेत्येवोपासीतेति ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते— न प्रतीके- इति । प्रतीके नात्मत्वानुसन्धानं कार्यं, न हि सः- न ह्युपासितुरात्मा प्रतीकः । प्रतीकोपासनेषु प्रतीक एवोपास्यः, न ब्रह्म, ब्रह्म तु तत्र दृष्टिविशेषणमात्रं, प्रतीकोपासनं हि नाम अब्रह्मणि ब्रह्मदृष्ट्याऽनुसन्धानम्, तत्रोपास्यस्य प्रतीकस्योपासितुरात्मत्वाभावान्न तथाऽनुसन्धेयम् ॥ ४ ॥

नन्वत्रापि ब्रह्मैवोपास्यम्— ब्रह्मण उपास्यत्वसम्भवे मनआदीनामचेतनानामल्पशक्तीनां चोपास्यत्वाश्रयणस्यान्याय्यत्वात्, अतो मनआदिदृ-

---

* श्रुतप्रकाशिका *

ब्रह्मणः प्रतीको दृष्टिविशेषणम्? उत प्रतीकस्य ब्रह्म दृष्टिविशेषणमिति? प्रतीकस्य दृष्टिविशेषणत्वे ब्रह्मण उपास्यत्वात्तस्य चात्मत्वात्तत्राप्यात्मत्वेनानुसन्धानं कार्यं स्यात्, ब्रह्मणः प्रतीके दृष्टिविशेषणत्वे प्रतीकस्यैवोपास्यत्वात्तस्य चोपासकं प्रत्यात्मत्वाभावात् आत्मधीर्न कार्या स्यात्, (मन इत्यादि) (ब्रह्मोपासनत्वसाम्यादिति) ब्रह्मशब्दनिर्देशाद् ब्रह्मैवोपास्यम्, अतो ब्रह्मोपासनत्वसाम्यमित्यर्थः,

(एवं प्राप्त इति) प्रतीकोपासनेऽप्युपास्यं ब्रह्म, तच्चोपासितुरात्मा, अतो ब्रह्मोपासनत्वसाम्यादात्मेत्युपास्यमित्यत्राह (प्रतीकोपासनेष्विति) तर्हि ब्रह्मशब्दनिर्देशः कथमित्यत्राह (ब्रह्म त्विति) ॥ ४ ॥

अनन्तरसूत्रशङ्कामाह (नन्विति)।

* भावप्रकाशिका *

(ब्रह्मणः प्रतीको दृष्टिविशेषणमिति) ब्रह्म स्वतन्त्रेणोपास्यं प्रतीको दृष्टि-

ष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यमिति तत्राह—

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥

मनआदिषु ब्रह्मदृष्टिरेव युक्ता, न ब्रह्मणि मनआदिदृष्टिः, ब्रह्मणो मनआदिभ्य उत्कर्षात्, तेषाञ्च विपर्ययात्, उत्कृष्टे हि राजनि भृत्यदृष्टिः प्रत्यवायकरी, भृत्ये तु राजदृष्टिरभ्युदयाय ॥ ५ ॥

प्रतीकाधिकरणं समाप्तम् ॥

---

* श्रुतप्रकाशिका *

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ अचेतनमनःप्रभृतेरुपास्यत्वासम्भवोऽभिमानिदेवतोपास्यत्वेन परिहृत इति भावः ।

इतरे त्रयोऽपि ब्रह्मदृष्टिरिति सूत्रमधिकरणान्तरमाहुः, नियामकाभावात् पूर्वपक्षम्, उत्कर्षात् सिद्धान्तमाहुः, तदयुक्तं तादर्थ्यनैरन्तर्याभ्यामैकाधिकरण्यसिद्धेः । परे तु न प्रतीक इत्यत्र सिद्धान्तयुक्तिमेवमाहुः— प्रतीकानां ब्रह्माभिन्नत्वात्, तस्याऽप्यात्मत्वमिति चेत्, विकारस्वरूपोपमर्देन ब्रह्मत्वं स्यात् यथा जीवस्य जीवभावप्रविलयेन ब्रह्मत्वम्, स्वस्तिकस्य तदाकारोपमर्देन स्वर्णात्मकत्वम्, एवं स्वरूपोपमर्दे सति प्रतीकस्यैवाभावात् तस्यात्मत्वमेव न स्यादिति, तदप्ययुक्तं जीवस्य ब्रह्मशरीरतया तत्पर्यन्तत्वेन जीवभावप्रविलयेन विना ब्रह्मतादात्म्यसिद्धिवत् प्रतीकानामपि ब्रह्मशरीरत्वोपपत्तेस्तदभावप्रस-

* भावप्रकाशिका *

विशेषणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

भाष्ये—भृत्ये तु राजदृष्टिरभ्युदयायेति, स्यादिति शेषः, इदमुपलक्षणम् 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' इत्यादौ मनआदिशब्दानां प्राथम्यात् तन्मुख्यार्थत्यागस्याऽनुचितत्वात् ब्रह्मशब्दस्य इतिशब्दशिरस्कत्वेन स्वार्थात् प्रच्यावनस्यापेक्षितत्वाच्च 'आदित्यं ब्रह्मोपास्ते' इत्यादौ द्वितीयानिर्देशाच्च मनआदौ ब्रह्मदृष्टिरेव युक्तेति द्रष्टव्यम् (तदभावप्रसङ्गाभावादिति) प्रतीकाभावप्र-